Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով

ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

16435

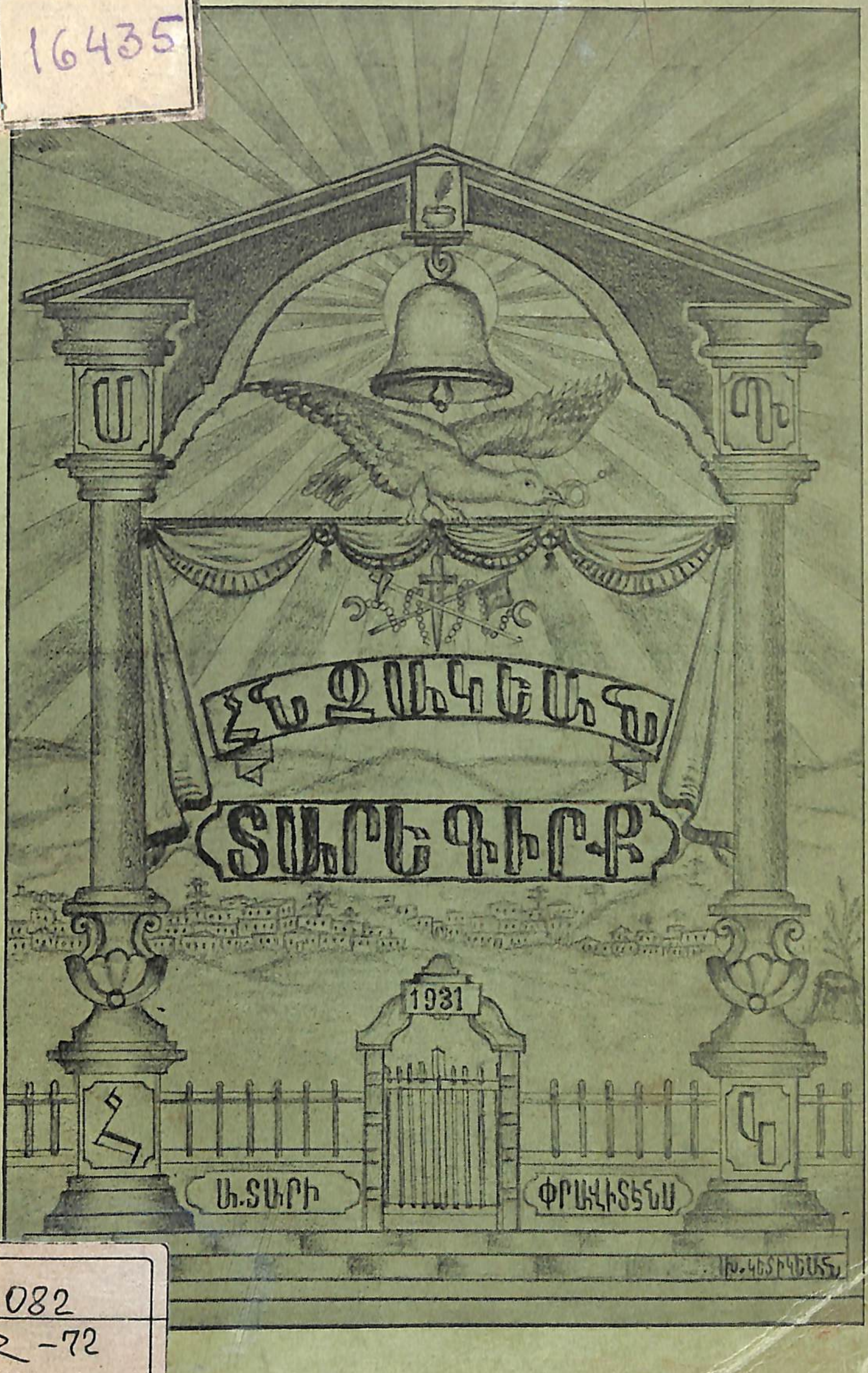

082
Հ-72

23 JUN 2009

Հրատ.— Սոց. Դէմ. Հնչ. Կուս. Ամեր.-ի Շրջանի

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ

(ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԻ)

ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻ

1931

ՓՐԱՎԻՏԷՆՍ

16435

12.06.2013
15759

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Гос. Библиотека
ՀՍՍՀ-Арм.ССР
им. Мясникяна
Ա. Մ[illegible]ՆԻԿՅԱՆ

ՍՐՏԱՁՕՆ

«Հնչակեան Տարեգիրք»ի այս առաջին հատորը կը ձօնենք բոլոր անոնց, որոնք այս հողին վրայ առաջին անգամ Հնչակեան Կուսակցութեան հիմը դրին ու գերագոյն զոհողութեանց մղուեցան անոր գաղափարի խորացման համար:

ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ
«ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ»Ի

3047 - 2001

ՄԵՐ ՆՊԱՏԱԿԸ

Անոնք, որ մեր այս ձեռնարկի ծանուցումը կարդացին, արդէն որոշ ըմբռնեցին, որ «ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔԸ»՝ ըլլալով կուսակցական հրատարակութիւն մը, նպատակադրած է առաւելապէս Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանի վաղուան պատմագրի աշխատանքին նպաստել, հաւաքելով եւ հետզհետէ հրատարակութեան յանձնելով.

Ա.— Նօթեր Հնչակեան այս շրջանի ընդհանուր գործունէութենէն, Մասնաճիւղերու կեանքէն, գաղափարական աշխատանք կատարող ընկերներու, գործիչներու, ինչպէս նաեւ նիւթական ու ֆիզիքական նկատելի զոհողութեանց յանձնառու ընկերներու աշխատանքները, յիշողութիւններն ու կենսագրութիւնները:

Բ.— Տալ հայ աշխատաւորութեան՝ դասակարգային հողի վրայ հիմնաւորուած՝ Մարքսիստական ուսումնասիրութիւններ, թարգմանութիւններ, խնամուած գիտական յօդուածներ, գրական ու ընկերային պատմուածքներ, եւայլն:

Գ.— Արձանագրել՝ հնարաւորութեան չափով՝ հայ գաղութներու պատմութիւնը եւ հասարակական արժէք ներկայացնող դէպքերն ու դէմքերը:

Մեր նպատակի գլխաւոր մասերը ասոնք ըլլալով, կը հաւատանք որ մեր ընկերները, համակիրները եւ բոլոր անոնք, որոնց սրտին մօտիկ է մեր այս ձեռնարկը, պիտի աջակցին մեզ իրենց գրութիւններով, արժէքաւոր պատմական տեղեկութիւններով, թելադրութիւններով՝ քայլ առ քայլ իրականացնելու համար մեր այս առաջադրութիւնները:

Տարակոյս չկայ, որ այս աշխատանքը մեծ դժուարութիւններ ունի, աննշմարելի արգելքներ, սակայն մեր լաւագոյնը պիտի տանք ամէն տարի այս աշխատանքին, որ՝ եթէ լրիւ յաջողութիւն մ'ալ չապահովէ, գոնէ կրնայ վաղը անպայմանօրէն կատարուելիք աշխատութեանց չափով մը նպաստած ըլլալ:

Ահա՛ մեր նպատակը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՕՑ · ԴԷՄ · ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ

Նազարբէկ, Մարօ, Խան-Ազատ, Ղարաջեան, Կաֆեան, Մանուէլ Խան, Աֆրիկեան:

ԵՕԹԸ ՀՍԿԱՆԵՐԸ

Գրեց՝ Ս—Դ

Եօթը հսկաներ էին անոնք, եօթն ալ հայրենավառ, ինկած ժըռէվի ազատ երկնակամարի տակ, լուռ ու հոգեխռով, կը դիտէին հեռո՛ւն, ծովերէն ալ անդին, հայրենի հորիզոնը լայնատարած...

*

Իրիկուն էր...։

Անտիրական հայրենիքին, հրակարմիր հորիզոնէն, հրաշէկ բոցն էր, որ կ'աշտարակուէր դէպի երկինք՝ մշուշին մէջ երեկոյեան...։

*

Եօթը տիտաններ էին, եօթն ալ երիտասարդ ու ազատաբաղձ, որոնց տեսողութեան առջեւ՝ այդ իրիկուն՝ կը բրգանային քոցերը հայրենի գիւղերը լափլիզող, եւ մոխրակոյտերը՝ լայնածաւալ դաշտերու ալեծածան հասկերուն...։

*

Գիշերը համատարած իր սեւ վրանովն իսկ անըրկած էր կատարուող ոճիրները վարագուրել, ու փեռեկտուած հայրենիքի մահուան խուլ քրքիջը կը կոտտար անհունին մէջ...։

*

Եօթը հսկաներու եօթը նայուածքները իրար բաղխեցան, ու այդ բաղխումէն յառաջացած կայծերը լուսաւորեցին անոնց հոգեկան աշխարհը փոթորկայոյզ... Հայրենիքի ազատութեան ըղձանքով առլցուն...։

*

Հեռո՛ւն, հայրենի գիւղերու մէջ, համատարած հրդեհի մը բոցերը կը նարնատէին...։

Եօթը տիտանները միմեանց սեղմուեցան ուժգընօրէն ու խորհախորհուրդ ուխտով մը շղթայուելով՝ Հայ Ազատութեան թուականը —

1887 կրկնեցին։

*

Եօթը հսկաներ էին անոնք, երբ ազատութեան ի խնդիր նամբայ ինկան դէպի հայրենի հորիզոնները, որոնց բարձրացուցած կարմիր դրօշի փողփող ծալքերու արանքէն ՀՆՉԱԿի սիլուէթը կ'արձանանար ու անոր լուսանանանչ ցոլքերու ընդմէջէն՝ ոսկետառերով հիւսուած պատկերը

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ։

Քառասուն եւ չորս տարիներ համբուրեցին ոսկեհիւս Դրօշն Հնչակեան, Դրօշն անբիծ, Դրօշն անպարտելի...

Քառասուն եւ չորս հազար անգամ համբո՛յր այդ Դրօշին։

Քառասուն եւ չորս անգամ յարգա՛նք Եօթը Հսկաներուն...։

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՆՕՒԷՐ

ՍՕՑ· ԴԷՄ· ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Գրեց՝ ՆՈՒՐՀԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Գրութեանս վերնագիրն իսկ ցոյց կուտայ որ Ամերիկայի Հնչակեան Շրջանի Պատմութիւնը գրելու փորձ չէ իմ նպատակը: Այդպիսի յանդուգն քայլ մը ո՛չ միայն իմ կարողութենէն շատ վեր է, այլ եւ իմ խոր համոզումն է, որ մէկ կամ երկու անհատներու գործ չէ ան, հոգ չէ թէ պատմութիւն գրելու գերազանց առաւելութիւններով իսկ օժտուած ըլլան անոնք, դարձեալ անհնար է որ կարենան տալ՝ գո՛նէ իր համառօտութեան մէջ՝ Հնչակեան այս շրջանի պատմութիւնը:

Եւ ասիկա, իմ կարծիքով, երկու զօրաւոր պատճառներով:

Ա.— Հնչակեան կեանքը, գործունէութիւնը երեւան եկած չէ միայն մէկ կամ երկու քաղաքներու մէջ, որ հնարաւորութիւն ընծայէ, քիչ աշխատանքով եւ կարճ ժամանակամիջոցով իր բոլոր մանրամասնութեամբ երեւան դնելու: Այն բոլոր քաղաքներու մէջ, ո՛ւր հայեր ապրած են, նոյնիսկ մէկ հայ գտնուած է, հոն մարմին առած, աճած եւ տարածականութիւն ստացած է Հնչակեան գործունէութիւնը՝ իր ազգային եւ համամարդկային արժէքներով:

Այսպիսի կեանք եւ ընդարձակածաւալ գործունէութիւն ունեցող կազմակերպութեան մը — որպիսին է Հնչակեանութիւնը— պատմութիւնը տալու համար տասնեակ անհատներու եւ երկար տարիներու տքնաջան աշխատութեանց պէտք կայ, շրջելու այդ քաղաքները՝ հաւաքելու, դասաւորելու եւ հարազատօրէն վաղուան սերունդին փոխանցելու:

Բ.— Հնչակեան այս շրջանի սկզբնական գործունէութեան վերելքի աստիճանական փուլերու արխիւը — արձանագրութիւնը չկայ (պառակտումներու ժամանակ գողցուած կամ պատռուած ըլլալով), այնպէս որ եթէ անկարելիութեան չմատնուի վաղուան պատմագիրը, շատ դժուարութեանց եւ մեծ արգելքներու պիտի հանդիպի լրիւ ներկայացնելու համար: Եթէ գրաւորը կը պակսի, սակայն բանաւոր պատմութիւններ շատ կան, որոնք նոյն դժուար բաւարարութիւն կուտան նօթեր գրողի մը, իրենց ճշգրիտ թուականներովը ներկայացնելու, դրի առնելու կարեւոր ու պատմական դէմքերն ու դէպքերը:

Ահա՛ այդ երկու կարեւոր պատճառները:

Իմ հաւաքած նօթերուս մէջ, մանաւանդ սկզբնական շրջանի գործունէութեանց, ճշգրիտ թուականներ շատ քիչ կան, եղածներէն շատեր հիմնուած են ենթադրութեանց վրայ, բայց արձանագրուած դէպքերու վաւերականութիւնը խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ անոնք տեղի ունեցած են:

Անոնք որ գնահատելի աջակցութիւն, ձեռնտուութիւն կրնային տալ այս ուղղութեամբ, դժբախտաբար մեզմէ ընդմիշտ հեռացած են ու իրենց նօթագրութիւնները կորսուած կամ պահուած են:

Տարակոյս չկայ, որ իմ նօթերուս աղբիւրները վստահելի են, քանի որ սկզբնական շրջանի կազմակերպական աշխատանքին մէջ իրենց բաժինը բերած են որոշ չափով, այնուամենայնիւ կը հաւատամ որ դեռ կան անհատներ, որոնք կրնան աւելի լուսաբանել սկզբնական շրջանը իրենց թանկագին յիշողութիւն–տեղեկութիւններով, ճշդումներով, դէմքերու եւ դէպքերու վճիտ լուսաբանութիւններով:

Ասիկա անհրաժեշտ է եւ փափաքելի է որ ըլլայ, վասնզի առանց ատոր հնարաւոր չէ Հայկական կազմակերպուած Յեղափոխութեան հիմնադրին՝ Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանի փառաւոր գործունէութեան ճշգրիտ պատմութիւնը տալ:

Կը հաւատամ որ, ջերմապէս շնորհակալ պիտի ըլլայ «ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ»ի վարչութիւնը, որ Հնչակեան այս շրջանի սկզբնական կեանքի մասին տեղեկութիւն ունեցողներ, մանաւանդ դէմքերու եւ դէպքերու մասին, իրենց ճիշդ թուականնե-

րով՝ հաղորդեն մանրամասնութեամբ, մասնաւորապէս իմ այս նօթերուս մէջ տեսնուած թերութեանց կամ սխալներու մասին ճշդումներն ընեն անվերապահօրէն ։

ՀՆՉԱԿԵԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՒՈՐՈՒՄԸ

Առաջին անգամ Ամերիկայի ո՞ր քաղաքը բաղդաւորութիւնը ունեցած է Հնչակեան Կուսակցութեան գաղափարը կազմակերպուած ձեւով երեւան գնելու։ Որո՞նք եղած են այն խիզախ ու մեծ հայրենասէր հոգիները, որ արհամարհելով տիրող պահպանողական մտայնութիւնը հրապարակ նետուած եւ հիմը դրած են Հնչակեանութեան այս մեծ շրջանին։

Այս մասին կարծիքները կը տարբերին, տրուած բանաւոր տեղեկութիւնները հաշտ չեն միմեանց հետ թէ՛ տեղին եւ թէ՛ կազմակերպիչներու մասին։

Ապրողներէն մաս մը կայ որ Նիւ Եորքի կուտայ այդ պատիւը, իսկ կայ մաս մ՚ալ՝ որ Ուստրը կը նկատէ Հնչակեանութեան այս շրջանի օրրանը։

Եւ որովհետեւ երկու կողմերն ալ արձանագրութիւն, ստոյգ թուական չունին, այսինքն՝ չեն կարող որոշակի ըսել թէ ո՞ր ամսուն եւ ո՞ր մէկ օր տեղի ունեցած է այդ պատմական ակտը, այլ ենթադրութիւններ կան միայն, յարմար կը նկատեմ երկու կողմերու ալ պատմութիւնը ամփոփել հոս ամենայն հարազատութեամբ՝ եզրակացութիւնը թողելով ընթերցողին։

ՆԻՒ ԵՈՐՔԻ ՀՆՉ. ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Նիւ Եորքի մէջ Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղի մը հիմը կը դրուի 1891-ին, հիմնադիրներն ըլլալով Գնդունի, Շիրվանեան եւ Օհան Գասպարեան։ Այս ակտը տեղի կ՚ունենայ հետեւեալ կերպով։

Եւրոպական ցամաքամասին վրայ հրատարակուող հայկական թերթերու հայրենասիրական եւ ազատասիրական հրատարակութիւնները այն ատենուայ Նիւ Եորքի մէջ ապրող կարգ մը հայրենակիցներու սրտերն ալ թունդ կը հանեն։ Հայրենիքին մէջ ապրող դժբաղդներուն օգնելու, հայրենանպաստ աշխատանք կատարելու բուռն բաղձանք մը կը ծնի շատերու մէջ ու այդ ցանկութիւնը գործնական հողի վրայ հաստատելու ազնիւ գաղափա-

րով, մտածումով տոգորուած՝ Կիւրինցիներու նախաձեռնութեամբ՝ ժողով մը կը գումարուի։ Ժողովը ակնկալուածէն աւելի բազմամարդ կ՚ըլլայ։ Ժողովի վարիչները, Գնդունի եւ Շիրվանեան, հայրենասէր եւ զարգացած երիտասարդներ, ամէն ջանք կը թափեն որ ապարդիւն չանցնի հաւաքոյթը։ Ինչպէս բոլոր հայկական ժողովներու, նոյնպէս այդ ժողովին մէջ եւս վիճաբանութիւնը կրակոտ կ՚ըլլայ, կարծիքներն ու համոզումները այլազան ու խաչաձեւ, թեր ու դէմ արտայայտութիւնները կ՚ըլլան բուռն՝ ժողովը վիժեցնելու աստիճան։

Մթնոլորտը ելեքտրականացած այս պահուն, ընկեր Օհան Գասպարեան, գաղափարուած Հնչակեան եւ դեռ նոր Ամերիկա ժամանած, խօսք առնելով ոտքի կը կանգնի ու առաջին եւ վերջին անգամն ըլլալով կը խօսի այսպէս.

«— Հայրենակիցնե՛ր, կը տեսնեմ որ այս հաւաքոյթին մէջ ազատականներն ու պահպանողականները դէմ դէմի են, ըսել կ՚ուզեմ՝ լոկ խօսքի հայրենասէրներ եւ խօսքէն գործի անցնիլ ուզող հայրենասէրներ իրենց տեսակէտներու վրայ կը յամառին։ Ես իմ ամբողջ էութիւնովը գործնական հայրենասիրութիւնը ջատագովողներու հետ եմ եւ կը բաղձամ, իմ ոյժն ալ կը միացնեմ անոնց որ Նիւ Եորքի հայութիւնը իր հայրենասիրական պարտականութեան կատարումը միմիայն խօսքի սահմանին մէջ չի տեսնէ։ Ժամանակն է որ գործի սկսինք եւ գործի սկսելու համար անպայման նոր ընկերակցութիւն կազմելու հարկ չկայ։ Արդէն Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութիւնը կազմուած է 1887-էն ի վեր, որուն նպատակն է Հայ ժողովուրդի ազատութիւնը, թըշուառութեանց բարձումը։ Ինչո՞ւ պիտի անտեսենք այսպիսի հայրենանուէր կազմակերպութիւն մը։ Ինչո՞ւ մեր ոյժերը չմիացընենք արդէն կազմակերպուած, ուժեղացած եւ Հայաստանի մէջ հերոսական գործունէութեանց մղուող կուսակցութեան մը։ Ինչո՞ւ ուժերու աւելորդ վատնումով նոր մը պիտի յառաջացնենք։ Ամէն ճշմարիտ հայրենասէր հայ Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան պէտք է զինուորագրուի...»։

Տպաւորութիւնը ուժեղ կ՚ըլլայ։ Քանի մը հոգիներ նոյնիսկ կը ծափեն։ Կրքերը կը հանդարտին, զգացումները ծայր կուտան սրահին մէջ։ Շիրվանեան եւ Գնդունի, ժողովը վարողները, հոգեւին կը հրճուին, կ՚ուզեն գրկել ու ողջագուրել իրենց այդ անծանօթ եւ սակայն խիզախ հայրենակիցը, որ խօսեցաւ իրենց

սրտի խորերէն: Կ'որոշեն ժողովը փակել այդ տպաւորութեան տակ, երկրորդ մը գումարելու մտադրութեամբ. բայց փակելէ առաջ անոնք կը յայտարարեն.

— «Հայրենասիրական կազմակերպութիւն մը հիմնելու համար ասիկա կը նկատենք նախապատրաստական ժողով, լոկ կարծիքներու, գաղափարներու փոխանակութեան տեսակէտով:

Երկրորդ ժողովը, ո՛ր վերջնական կարգադրութիւն պիտի ըլլայ այդ մասին, պիտի գումարուի մէկ շաբաթ վերջ...»:

Ժողովուրդը կը ցրուի: Սրահը կը մնան Գնդունի, Ծիրվանեան եւ Գասպարեան, որոնք՝ մօտենալով իրարու անծանօթ ոյժէ մը մղուած, կը ծանօթանան, կը խօսին, որմէ յայտնի կ'ըլլայ որ առաջին երկուքն ալ գաղափարուած Հնչակեաններ են:

— «Հապա ինչո՞ւ նոր միութիւն մը կազմել կ'ուզէիք, կը հարցնէ ընկեր Գասպարեան կէս յանդիմանական թօնով»:

— «Ո՛չ, դուք սխալ հասկցած էք մեզ, կը պատասխանեն անոնք: Մեր բուն նպատակն էր Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան Մասնաճիւղի մը հիմը դնել այս քաղաքին մէջ եւ տարածել միւս հայաշատ քաղաքներու մէջ եւս: Բայց չուզեցինք անմիջապէս, առաջին պատեհութեամբ մեր մտադրութիւնը երեւան դնել: Գործի յաջողութեան տեսակէտով ուզեցինք ներկաներու գաղափարները շօշափել, ծանօթանալ անձնաւորութեանց մտածումներուն եւ քայլ առ քայլ մօտենալ, երեւան դնել մեր իսկական նպատակը»:

Այսպէս իրար հասկնալէ, բաւարար ծանօթանալէ վերջ կը խօսին Հնչակեանութեան գործունէութեան եւ անմիջապէս տեղական կազմակերպչական աշխատանքի մասին ու իրարմէ կը բաժնուին այն հասկացողութեամբ, որ երկրորդ ժողովին մէջ անպայման Հնչակեանութեան հիմը պիտի դնեն առանց նկատի առնելու միացողներու թուի նուազութիւնը կամ տիրող մտայնութիւնը:

Երկրորդ ժողովը իրապէս շաբաթ մը վերջ տեղի կ'ունենայ, ուր նկատելի կ'ըլլայ ներկաներու թուի զգալիօրէն նուազումը: Ծիրվանեան, ներկաներու տրամադրութիւնը նախապէս հասկնալու համար կրկին թոյլ կուտայ որ արտայայտուին: Ներկաներու մեծ մասը լաւ տրամադրուած տեսնելով՝ անիկա կտրուկ կերպով կը յայտարարէ.—

— «Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան Մասնաճիւղի մը հիմը արդէն դրուած ըլլալով երեք հոգիով, կոչ կ'ընեմ ձեզ, որ եթէ հայրենիքի ազատագրութեան աշխատանքը կը սիրէք, յեղափոխական ճանապարհով ծառայել կ'ուզէք անոր՝ ոտքի վրայ ձեր ուխտը ըրէք»: Խանդավառութիւնը մեծ կ'ըլլայ երբ ոտքի վրայ իրենց ուխտը կ'արտասանեն հանդիսաւորապէս Մ. Պալայեան, Ա. Տէրոյեան, Թ. Բիւփէլեան, Յ. Հաճեան, Ս. Ճելալեան, Ս. Օտեան եւ ուրիշներ:

Նորակազմ Հնչակեան Մասնաճիւղի ձայնը ամբողջ Նիւ Եորքի հայութեան լսելի ընել տալու եւ արձագանգը հասցնելու հեռաւոր հայաշատ քաղաքները, երկու շաբաթ վերջ հրապարակային ժողով մը կը գումարեն 23–րդ փողոցին մէջ, ուր կը խօսին Գնդունի եւ Ծիրվանեան(*) ուժեղ ոգեւորութիւն յառաջացնելով ներկաներու մէջ:

Կարգ մը Արմենականներ յանկարծակիի գալով Հնչակեանութեան երեւումով, կը սկսին ուժեղ պայքար մղել անոր դէմ նախապաշարելով միամիտները, Հնչակեանները ներկայացնելով անկրօններ, հայրենիք ուրացողներ:

Այս յայտնի եւ անյայտ պայքարը սակայն արգելք չըլլար Հնչակեաններու յառաջխաղացման, որոնք 1892 թուականին հսկայ ու պատմական երեւոյթով լի ցոյց մը կը սարքեն Նիւ Եորքի մէկ նշանաւոր փողոցին մէջ...:

Հնչակեանութիւնը այլեւս Նիւ Եորքի մէջ խորարմատ ձգած, ուշադրութիւնը կը դարձնէր շրջակայ հայաբնակ քաղաքներուն...:

ՈՒՍՏՐԻ ՀՆՉ. ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

1890 թուականի վերջերը Ամերիկա կը հասնի եւ Ուստր կը հաստատուի բնիկ Արաբկիրցի Յարութիւն Ծէքէրճեան, ծանօթ Ծէրպէթճեան անունով(**):

(*) Ընկեր Գնդունի Նիւ Եորքի մէջ խեղդուած կը գտնուի օր մը, իսկ ընկեր Ծիրվան կը սպաննուի Կիպրոսի մէջ: Երկու ընկերներու կենսագրականները պիտի տանք «Հնչակեան Տարեգիրք»ի Բ. հատորով: ԽՄԲ.

(**) Ընկեր Յարութիւն Ծէքէրճեանի կենսագրականը առանձինն յօդուածով մը կ'երեւի Տարեգրքի ուրիշ մէկ էջին վրայ: ԽՄԲ.

3047-2002

Ուստրը այդ ժամանակ ըլլալով Ամերիկայի ամենամեծ հայաշատ քաղաքը եւ միանգամայն կրօնական կեդրոնավայրը, ազգային կեանքը, շարժումը աւելի շատ շեշտուած էր քան այլուր: Ընկեր Յ. Շէքէրճեան տեսակ մը ինքզինք բաղդաւոր կզգայ, որ ինկած է այդպիսի միջավայրի մը մէջ՝ շուտով երեւան դնելու իր մտածումը: Պոլսոյ Կեդրոնականէն շրջանաւարտ, ուսուցչական ասպարէզին մէջ թրծուած եւ Հնչակեան յեղափոխական գործիչի տարիներու աշխատանքի փորձառութիւնովը զինուած՝ գործի կ՚սկսի հայութեան բոլոր խաւերուն հետ ծանօթանալէ քիչ վերջ, ու կը տեսնէ որ ինք մինակը չէ յեղափոխական աշխատանքի մէջ:

Ուստրի հայութեան այդ ատենուայ առաջնորդները եղած են մամոնայապաշտ Սարաճեան վարդապետ(*) եւ ծայրայեղ փառամոլ Մ. Թօփհանէլեան(**), որոնք քանի մը համախոհներով գաղութի գործերը ձեռք առած ուզածնուն պէս կը վարեն: Երկուքն ալ պահպանողական, ազգայամոլ ու ոխերիմ ազատականութեան, ամէն ջանք կը թափեն չեզոքացնել, ամլութեան դատապարտել այն բոլոր ազատախոհ մտքերը, որոնք կը միտին գաղութի հայութեան մտաւոր զարգացման, հայրենասիրական-յեղափոխական խմորումին նպաստել:

Ընկեր Յ. Շէքէրճեան, անսպառ եռանդով լեցուած, բնաւ կարեւորութիւն չընծայեր այդ արգելքներուն, քանի որ ինք դարձած էր արդէն սիրելի մեծամասնութեան, նուիրուած ըլլա-

(*) («Առաջին օրն իսկ Սարաճեան Վարդապետ յուսախաբ ցոյց կուտայ ինքզինքը: Առաւօտուն պատարագչի անունով շրջագայուած պնակին մէջ քսան եւ եօթն սէնդ միայն ձգուած էր 324 ներկաներու կողմէ: Եւ երբ պնակի հասոյթը ներկայացուեցաւ Վարդապետին, դէմքը խոժոռելով ըսաւ. «Ես կը մեկնիմ»: Մուշեղ Եպիսկոպոս, «Ամերիկահայ Տարեցոյց», Բ. Տարի, էջ 67):

(**) «1890-ին Ուստրի մէջ կը հիմնուի Հնչակեան կազմակերպութիւնը: Մ. Թօփհանէլեան, իբր արտակարգ մարդ, առաջին օրէն ծայրայեղ հակառակութիւն մը ունէր այդ կազմակերպութեան դէմ...: Մ. Թօփհանէլեան իբր կրքոտ եւ քինախնդիր մարդ, չէր վարաներ իր անձնական հակառակութիւններուն զոհել նաեւ կազմակերպութիւնները»: (Մուշեղ Եպիսկոպոս, «Ամերիկահայ Տարեցոյց», Բ. Տարի, էջ 90):

լով գաղութի մտաւոր զարգացման՝ իր դասախօսութիւններով՝ ազգային, քաղաքական ու տնտեսական հարցերու շուրջ: Երբ ան իր քաղաքական համոզմանց համախոհներու շրջանը մի քիչ կ՚ընդլայնէ, որոնց մէջ կարեւորագոյնները կը նկատուին Կարապետ Մարտիկեան, Վահան Պօյաճեան, Միքայէլ եւ Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, եւ ուրիշներ, հրապարակ կուգայ Հնչակեան գործիչի լեցուն հանգամանքովը եւ նոյն տարին՝ տասէ աւելի ընկերներով՝ հիմը կը դնէ Հնչակեան Ուստրի Մասնաճիւղին:

Պաշտօնական բացումը Հնչակեան Մասնաճիւղի գործունէութեան՝ տեղի կ՚ունենայ հրապարակային մեծ ժողովով մը, որու գլխաւոր խօսողները կ՚ըլլան Գնդունի (Նիւ Եօրքէն պատահար ներկայ գտնուելով) եւ Շէքէրճեան: Ժողովը կը դառնայ պատմական իր յեղափոխական ոգեւորութիւնով եւ արտակարգ շքեղութիւնովը(*):

Այդ պատմական ժողովէն — Ամերիկայի առաջին յեղափոխական կուսակցութեան — Հնչակեանութեան հիմնաւորումէն անմիջապէս յետոյ կը խորանայ պայքարը ազատականներու եւ պահպանողականներու միջեւ: Հնչակեան ընկերներ ո՛չ միայն մեծ դժուարութեանց կը հանդիպին իրենց բոլոր ձեռնարկներուն մէջ, այլեւ կը հալածուին, եկեղեցւոյ սրահը կը փակուի անոնց առջեւ, հաւաքոյթները խանգարելու փորձերը անպակաս կ՚ըլլան: Միւս կողմէ սակայն նոր ոյժեր — Զթճեան, Գրիգորեան, Ծերոնեան Բ. Ռուբէն, Պ. Խաղողճեան եւայլն — կ՚աւելնան Հնչակեան շարքերու վրայ:

Սարաճեան Վարդապետ եւ Մ. Թօփհանէլեան թեւերնին սոթտած՝ որպէս ըմբիշներ, կրքերը կը հրահրեն ու միամիտներու զգացումները կը շահագործեն զանոնք զինելով Հնչակեաններու դէմ: Այդ ժամանակ դրագարանի ղեկավարները Հնչակեաններ եղած են: Այս պարագան աւելի մեծ առիթ կուտայ որ կրքոտ հոգիներ իրենց սեւ մաղձը թափեն անոնց վրայ: Սարաճեան Վարդապետ ռումբը կը պայթեցնէ: Արիւնահեղ կռիւ մը տեղի կ՚ունենայ: Հնչակեան ընկերներէն Միքայէլ Տէր Յովհաննէսեան, առաջին զոհը կ՚ըլլայ, գլուխէն զարնուած, արիւնլուայ,

(*) Ոմանք կը կարծեն որ Նիւ Եօրքի մէջ Հնչակեան կեանքը կը սկսի Գնդունիի Ուստրէն Նիւ Եօրք վերադարձէն յետոյ: Ն. Լ.

ղեկին իյնալով, բայց բարեբաղդաբար մահացու չըլլար հարուածը:

Այս կռիւի մասին Մուշեղ եպիսկոպոս իր «Ամերիկահայ Տարեցոյց»ի մէջ, Բ. Տարի, էջ 83, կը գրէ — «... Սարաճեան Վարդապետ իր պաշտօնին սխալ ըմբռնումովը աւելի չեչաց հակառակութեան ոգին: Այս արդէն գոյութիւն ունեցող հակառակութեան ոգիին վրայ աւելցաւ յեղափոխական կազմակերպութիւնը — Հնչակեանութիւնը, որուն դէմ սկսան գլխուելու Սարաճեան Վարդապետ եւ Մ. Թոփհանէլեան, որոնք դեռ երէկ իրարու ոխերիմ հակառակորդներ էին: Հնչակեանութեան դէմ իրենց հակառակութիւնը աւելի չեչտուեցաւ սա պատճառով, որ այդ կազմակերպութեան շարքերուն մէջ աչքի զարնող անհատները բողոքականներ էին, եւ կամ բողոքական կրթութիւն ստացող երիտասարդներ — Մ. Ծերոն, Ա. Գրիգորեան, Գ. Զիթճեան, Գ. Սրապեան եւայլն: Եւ որովհետեւ Գրադարանի վարչութիւնը, եւ լսարանական գործը այս կազմակերպութիւնն էր, որ իր ձեռքը առաւ, Սարաճեան Վարդապետ սկսաւ արգիլել անոնց ժողովները Ազգային ժողովարահին մէջ եւ անոնց դէմ հալածանքը սկսաւ գիրքերէն: Իր այս պայքարին մէջ ժողովրդական ցանցառ համակրութիւնները բաւական չէին, պէտք էր շարժումին ղեկը յանձնել մէկու մը, որ գլխաւոր պայքարիլ, եւ այդ մարդը Մ. Թոփհանէլեանն էր միայն: Լսարանական ժողովները խեղդեցան, մին առաւօտուն Սարաճեանի եւ Թոփհանէլեանի ղեկավարութեամբ, եւ միւսը երեկոյին Հնչակեաններու ղեկավարութեամբ»:

Այս արիւնալի եւ անպատուաբեր կռիւը, որ վերջացած է ոստիկանական միջամտութեամբ, սուղի նստած է Սարաճեանի եւ Թոփհանէլեանի վրայ: Բացորոշ կերպով յայտնի ըլլալով անոնց կատարած տխուր դերը, աշխատանքը այդ կռիւի ստեղծումին մէջ, ժողովուրդը կը լքէ, երեսէ կը ձգէ զանոնք: Միւս կողմէ սակայն Հնչակեանութեան շարքերը կը խտանան, անոր առաջնորդները ամէն տեղ ջերմ ընդունելութիւն կը գտնեն,— յեղափոխական գաղափարն ու գործունէութիւնը ուժգին թափով մը երեւան կուգան: Կարճ ժամանակի ընթացքին Հնչակեան գործունէութիւնը Ուստրի շրջանակէն դուրս գալով կ'սկսի իր թեւերը տարածել նաեւ շրջակայ քաղաքներու մէջ գտնուող հայոց մէջ եւս:

Հնչակեան Կուսակցութեան նկատելի աճումը, զօրացումը աւելի կը գրգռէ Սարաճեանի, Մ. Թոփհանէլեանի եւ իրենց համախոհներու թշնամական կրքերը, որոնք կը մղուին ստորերկրեայ աշխատանքներու: Առանձնապէս Թոփհանէլեան, փառամոլ չափէն աւելի եւ լի կրքով ու քինախնդրութեամբ, վերջ լուծելու համար իր հակառակորդներէն — Հնչակեաններէն, անոնց շարժումները, գործունէութիւնը հարկ եղած ժամանակ կը տեղեկագրէ եղեր Վաշինկթընի Օսմանեան դեսպանին:

Այս պարագան, գաղտնիքը հրապարակային ժողովով մը երեւան կը գայ, ուր Պոստոնէն յատկապէս եկող Պօղիկեան անունով մէկը բեմէն կը յայտարարէ Թոփհանէլեանի լրտես մը ըլլալը, Ուստրի հայութեան բոլոր շարժումները անոր միջոցաւ Թուրք կառավարութեան հաղորդուած ըլլալով: Հրապարակային անակնկալ այս յայտնութենէն Թոփհանէլեան խելայեղ՝ որքան որ կը ջանայ, կը ճգնի հերքել իրեն վերագրուածները, հաստատել իր անմեղութիւնը, այնուամենայնիւ ժողովրդեան մաքին մէջ տեղաւորուած կասկածը անկարող կ'ըլլայ փարատել: Ընդհակառակը այդ կասկածները աւելի կը խորանան հետագային երբ անիկա Թրքական դեսպանին հրահանգով կը մեկնի Փրավիտէնս պատրաստելու համար հոն բնակող Թուրքերու ցանկը: Բացի ասկէ՝ Թուրք մը, ժամանակաւոր կերպով, Ուստր կը հաստատուի հիւպատոսի հանգամանքով, լրտեսելու համար հայերու, մասնաւորապէս Հնչակեաններու շարժումները:

Մուշեղ եպիսկոպոս թէեւ ջանք թափած է արդարացնել, անմեղ հռչակել Թոփհանէլեան, իր հրատարակած «Ամերիկահայ Տարեցոյց»ի Բ. Տարիի մէջ, հրապարակելով Թոփհանէլեանի եւ Թուրք դեսպանի միջեւ փոխանակուած նամակագրութիւնները, սակայն դեռ ապրողներէն շատերու մէջ զօրաւոր է եւ իրականութիւն անոր վերագրուածը:

Երբ մէկը կրքոտ է, չափազանց փառամոլ եւ ինքնահաւան, դժուար չէ հաւատալ որ այդպիսի մէկը կրնայ սայթաքիլ ոեւէ ատեն:

Թոփհանէլեանի նկարագիրը դժբաղդաբար այսպէս եղած է: Բոլոր զինք ճանչցողները կը վկայեն ասոր: Արդէն արդարացնելու նպատակաւ իսկ հրատարակուած նամակագրութեանց արանքէն կը նշմարուի սաղմնաւորուած կասկածներու փաստը:

Ուստրի հայ գաղութը՝ Հնչակեան յեղափոխական խմորում—

ներու շրջանին՝ հետաքրքիր շատ մը պատկերներ ունի, բայց ես անոնց վրայ չեմ յամենար, որովհետեւ ամբողջ գաղութին պատմականը ընել չէ իմ նպատակը, այլ Հնչակեան գործունէութեան կարեւոր աշխատանքներու վրայէն արագօրէն անցնիլ:

Հակառակ ստորերկրեայ դաւերու, յեղափոխական աշխատանքները խափանելու, վիժեցնելու համար, Հնչակեան ընկերներ կը խտացնեն իրենց շարքերը եւ ուղղութիւն կուտան գաղութի գործերուն: Կարապետ Մարտիկեան, Յ. Ճէքէրճեան, Մ. Տէր Յովհաննէսեան եւ ուրիշներ գործի վրայ կը տեսնուին շարունակ կազմակերպչական աշխատանք յառաջացնելու համար գաղութներու մէջ ցրուած հայոց մէջ: Հայրենիքի կարօտութեանց նպաստող ձեռնարկներ տեղի կ'ունենան յաճախ, որոնց մէջ Հնչակեան ընկերներ մեծագոյն աշխատանք կը վերցնեն: Հայաշատ քաղաքներ՝ Փրավիտէնս, Պոստոն, Նիւ Եորք, Ֆօլ Րիվըր եւայլն Հնչակեան կեանքը կը սկսի խլրտիլ ու ամէն անկիւնէ Հընչակեան գործունէութեանց ուժգին ձայնը կ'արձագանգէ:

Սկզբնական այդ շրջանին կեդրոնական մարմին գոյութիւն ունեցած չէ — եւ չէր կրնար ունենալ — Հնչակեան շարժումներու ուղղութիւն տուող: Ուստրի եւ Նիւ Եորքի ընկերները այդ աշխատանքը տարեր են — մասնաւորապէս Յարութիւն Ճէքէրճեան,— յաճախ այցելելով մօտակայ Մասնաճիւղերը եւ անոնց նորանոր գործունէութեանց հրահանգներ տալով:

Այդ ընկերները ինչքան որ ձեռներէց ու զոհաբերող եղած են, այնուամենայնիւ անկարող զգացած են իրենք զիրենք օրէ օր աճող կուսակցական պահանջներուն գոհացում տալու, քանի որ անոնք աշխատանքի ժամերէն վերջ միայն կարող եղած են տրամադրուիլ:

Այսպէս գաղթականութեան հետզհետէ ստուարացումը եւ ցրուածութիւնը հեռաւոր քաղաքներու մէջ, ինչպէս նաեւ Հընչակեան յեղափոխական գաղափարներու ծլարձակումն եւ ուռճացումը հրամայականօրէն կը շեշտեն մասնաւոր գործիչ—պրօպականտիստի մը անյետաձգելի պէտքը: Ուստրի Մասնաճիւղը, որ տեսակ մը կեդրոնի, առաջնորդողի հանգամանք ունեցած է այդ շրջանին, հարցը լրջօրէն նկատողութեան կ'առնէ: Միւս կողմէ Նիւ Եորքը եւս նմանօրինակ մտածում մը կը ցուցահանէ:

Երկրի մէջ արդէն Հնչակեան գործունէութիւնը, յեղափոխական ցոյցերը զգալապէս աճած էին: «Հնչակ»ը ստեղծած էր ան-

սահման ոգեւորութիւն մը: Երիտասարդութիւնը՝ յեղափոխական տրամադրութիւններով տոգորուած՝ կը համախմբուէր Հընչակեան դրօշին տակ՝ հայրենիքի ազատագրութեան ի խնդիր: Հնչակեան Կեդրոնը, այդ պարագաներուն, Երկրի յեղափոխական ոյժերուն նիւթապէս ու ֆիզիքապէս օգնելու անհրաժեշտութիւնը հրապարակ նետած էր:

1892 Թուականին, Ուստրի Մասնաճիւղի ընկերները Ամերիկահայութեան մէջ եւս ստեղծուած յեղափոխական տրամադրութիւնները օգտագործելու եւ ընդհ. գործին դրական աջակցութիւն տալու նպատակաւ, ստորագրութեամբ ընկ. Յ. Ճէքէրճեանի ,ընդարձակ բացատրական նամակով մը գործիչ—պրօպագանտիստի մը պահանջը կը ներկայացնեն Կեդրոնին:

Այդ պահանջը, Նիւ Եորքի Մասնաճիւղի կրկնումով, փութով ջերմ ընդունելութիւն կը գտնէ: Երկու ամիս վերջ Կեդրոնէն կը հասնի հեռագիր մը, որ կ'աւետէ ընկեր Ռուբէն Կարապետեանի (Խան-Ազատի) գործիչ նշանակուիլը եւ շուտով Ամերիկա ուղեւորուիլը:

Հեռագիրը կը յառաջացնէ անսահման ոգեւորութիւն մը շարքերու մէջ...:

(Շարունակելի)

ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ—ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ

ԱՊՐԱՆՔ ԵՒ ՆՐԱ ՇՐՋԱՆԱՌՈՒԹԻՒՆԸ

(ԸՍՏ ՄԱՐՔՍԻ)

Գրեց՝ Գ. ԱՍՏՂՈՒՆԻ

Ա.

1.— *Արտադրութեան կապիտալիստական միջոցներով ապրող հասարակութիւնը տէր է* «ապրանքի անհաշիւ կուտակման», *որ և՛ կազմում է նոյն հասարակութեան հարստութիւնը:*

Ի՞նչ է սակայն ապրանքը:

Ամենից առաջ դա մի առարկայ է, մի իր է, որ բաւարարութիւն է տալիս մարդկանց հոգեկան եւ ֆիզիքական պահանջներին ուղղակի կերպով՝ որպէս գոյութեան միջոց *կամ անուղղակի կերպով՝* որպէս արդիւնաբերութեան միջոց:

2.— *Իւրաքանչիւր օգտաբեր իր, երկաթ, թուղթ եւայլն, ունի իր բազմաթիւ* յատկութիւնները *եւ այլաչափ* քանակութիւնները, *որոնցից առաջինները ժամանակի ընթացքումն են երեւան գալիս, իսկ երկրորդները արտայայտւում են չափուելիք առարկաների էութեամբ կամ տարբերութեամբ, յաճախ էլ պայմանական համաձայնութեամբ:*

3. *Իւրաքանչիւր առարկայի կամ իրի օգտակարութիւնը կազմում է նրա* սպառողական արժէքը, *հետեւաբար և՛ ապրանքի էութիւնը ինքնըստինքեան ներկայանում է մի սպառողական արժէք՝ առանց հաշուի առնելու նրա սպառողական յատկութիւնների ի՛նչ աշխատանքով ձեռք բերուած լինելը:*

Հէնց այդ սպառողական արժէքներն էլ են, որ կազմում են բոլոր ձեւերի հասարակութեանց հարստութիւնների առարկայական էութիւնը *եւ բուրժուական հասարակութեան* փոխանակութեան արժէքի բնական հիմքը:

4.— *Փոխանակութեան արժէքը, ընդհակառակը, քանակական յարաբերութիւն է միայն, մի յարաբերութիւն, որ ժամանակի եւ տեղի համեմատ՝ փոփոխութեան է ենթարկւում, հետեւաբար և՛* նա պատահական է, *եւ, ըստ ամենայնի,* համեմատական:

Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ ապրանքը չունի իր մէջ իր ներփակեալ եւ էական փոխանակութեան արժէքը, *այլ ունի այնքան արժէք, որքան տալիս են նրան:*

5.— *Եթէ հաշուի առնենք, որ 5 փունտ խաղողը կարելի է փոխանակել 8 փունտ հացի, 3 փունտ շաքարի, 2 փ. ներկի, 1 մէթր մետաքսի եւայլնի հետ՝ մեզ համար պարզ կը լինի, նախ, որ իւրաքանչիւր առարկայ ունի իր* բազմաթիւ *փոխանակութեան արժէքները, երկրորդ՝ որ ապրանքների փոխանակութեան արժէքները իրար հաւասարւում են ընդհանուրին վերաբերող որեւէ* ուրիշ առարկայի, ուրիշ բանի համեմատութեամբ *եւ ներկայանում են այդ որեւէ ուրիշ առարկայի, ուրիշ բանի* որոշ քանակութիւնը:

6.— *Իսկ այդ որեւէ բանը ապրանքների բնական, երկրաչափական, քիմիական եւ այլ յատկութիւնները չեն, որովհետեւ դրանք կազմում են նրանց օգտակարութիւնը, հետեւաբար և՛ նրանց սպառողական արժէքը:*

Ապրանքները փոխանակելու ժամանակ գոյութիւն ստացուած յարաբերութիւնները բոլորովին ոչնչացնում են նոյն ապրանքների սպառողական արժէքները, *որովհետեւ ապրանքները՝ որպէս սպառողական արժէքներ՝ իրարից տարբերւում են իրենց յատկութիւններով:*

Մինչդեռ նրանք (ապրանքները)՝ որպէս փոխանակութեան արժէքներ՝ իրարից զանազանւում են քանակութեամբ *եւ քանակութիւնը չափելիս սպառողական արժէքները, այլ խօսքով, ապրանքների յատկութիւնները նկատի չի առնւում:*

7.— *Ապրանքների միջից սպառողական արժէքները դուրս բերելուց յետոյ՝ նրանցում միայն մի յատկութիւն է մնում, այն է* աշխատանքի արդիւնք լինելու նրանց յատկութիւնը: *Թէեւ աշխատանքի արդիւնքի* ձեւն ու չափն էլ *առանց մեր գիտութեան* փոփոխութեան *է ենթարկւում:*

Ապրանքների աշխատանքի արդիւնք լինելու այդ յատկութեան մէջ էլ պէտք է փնտռել նրանց փոխանակութեան արժէքը:

Այլ խօսքով. փոխանակութեան արժէքների հիմքը կազմում են մարդկային քանուորական ուժերի մսխումը՝ *ապրանքների*

արտադրութեան համար եւ մարդկային աշխատանքի կուտակումը, առանց որոնց մենք չպիտի ունենայինք մեր պահանջներին բաւարարութիւն տուող որեւէ իր կամ ապրանք:

Հետեւաբար որեւէ սպառողական արժէք կամ իր այնքան արժէք ունի, որքան նրանում արտայայտւում է մարդկային էացած եւ նիւթականացած աշխատանքը:

8.— Ուրեմն բոլոր ապրանքները, որոնք հաւասար աշխատանքի արդիւնք են, հաւասար էլ արժէք ունին, այսինքն՝ որեւէ ապրանքի արժէքը համեմատւում է մի երկրորդի արժէքի հետ այնպէս, ինչպէս համեմատւում են իրար հետ նոյն երկու ապրանքների արտադրութեան համար գործ դրուած բանուորական աշխատանքի քանակը, այսինքն, ժամանակը, տեւողութիւնը:

«Որպէս արժէքներ՝ բոլոր ապրանքները նրանց արտադրութեան համար գործ դրուած բանուորական ժամերի քանակութիւնների արտայայտիչներ են»:

9.— Պարզ է ուրեմն, որ որեւէ ապրանքի արժէքը փոփոխութեան չի ենթարկուիլ, եթէ նրան արտադրելու համար անհրաժեշտ եղած բանուորական ժամանակը փոփոխութեան չենթարկուի:

Բանուորական ժամանակն էլ փոփոխութեան է ենթարկւում, երբ փոփոխութեան ենթարկւում է աշխատանքի արտադրողական ուժը:

Իսկ աշխատանքի արտադրողական ուժը փոփոխութեան է ենթարկւում ի մէջ այլոց ե՛ւ բանուորի զարգացման, գիտութեան առաջադիմութեան եւ նրա արհեստագիտական—մեքենայական փոփոխութեան, արտադրութեան ընթացքի հասարակական միութեան, արդիւնաբերութեան արագութեան եւ ծաւալի, ինչպէս եւ բնական պայմանների փոփոխութեանց շնորհիւ:

10.— Որեւէ մի նոր մեքենայի գիւտով աշխատանքը աւելի արտադրող է դառնում:

Քանի աշխատանքը արտադրող է, այնքան էլ քիչ ժամանակ է գործածւում որոշ ապրանքի արտադրութեան համար:

Որքան քիչ բիւրեղացած աշխատանք կայ որեւէ ապրանքի մէջ, այնքան էլ պակասում է նրա արժէքի մեծութիւնը (քանակութիւնը):

Ընդհակառակը, որքան քիչ է աշխատանքի արտադրող ուժը, այնքան շատ էլ բանուորական ժամեր են հարկաւոր որոշ ապրանք արտադրելու համար, հետեւաբար նոյն ապրանքի արժէքն էլ մեծանում է:

Եզրակացութիւն:

Որեւէ ապրանքի արժէքի մեծութիւնը ուղիղ է համեմատւում աշխատանքի քանակութեան եւ խոտոր է համեմատւում նրանում գոյութիւն ունեցող աշխատանքի արտադրողականութեան հետ:

11.— Ուրեմն՝

Ա.— Արժէքի էութիւնը աշխատանքն է կազմում.

Բ.— Արժէքի մեծութեան չափը բանուորական ժամանակի չափն է:

12.— Կան առարկաներ, օրինակ՝ օդը, վայրենի անտառը, բնական մարգագետինը, գետերի եւ ծովերի ջուրը եւայլն, որոնք ներկայանում են սպառողական արժէքներ, բայց որովհետեւ մարդկային աշխատանքի արդիւնք չեն, արժէքներ չեն ներկայացնում:

Մարդկային աշխատանքի բոլոր այն արդիւնքներն էլ, որոնք չեն փոխանակւում, այլ միմիայն բաւարարացնում են իրանց՝ արտադրողների պահանջները կամ որեւէ օգուտ չունին մարդկութեան համար, արժէքներ չեն ներկայացնում: Այսպիսի իրերը չունենալով փոխանակութեան արժէք, չունին ե՛ւ արժէք, հետեւաբար ե՛ւ նրանց չի կարելի ապրանք կոչել:

Բ.

1.— Տեսանք, որ ապրանքը երկդիմի յատկութիւն ունի, որ ներկայանում է մեզ որպէս սպառողական արժէք կամ (եւ) որպէս փոխանակութեան արժէք:

Տեսանք նաեւ, որ սպառողական արժէքներ ստեղծող աշխատանքը՝ հէնց որ արտայայտւում է որպէս արժէք, խսկոյն կորցնում է իր որակական բոլոր բնորոշ յատկութիւնները եւ արտայայտւում է միմիայն որպէս արժէք:

2.— Ամէն ապրանք նախ քան արժէք լինելը սպառողական արժէք է, այսինքն է մի իր, որ մեր որեւէ որոշ պահանջին բաւարարութիւն է տալիս եւ որի արդիւնաբերութեան համար անհրաժեշտ է յայտնի ձեւի արդիւնաբերական գործունէութիւն, որ կոչւում է օգտաբեր աշխատանք:

Որովհետեւ ամէն մի ապրանք ինքնիրանից ներկայացնում է միւս ապրանքներից տարբեր սպառողական արժէք, դրա համար էլ նրանք փոխանակւում են իրար հետ։ Իրար յար եւ նման սպառողական արժէքները երբէք իրար հետ փոխանակելու կարիքը չի զգացւում։

3․— Բոլոր ձեւերի սպառողական արժէքների, այսինքն, ապրանքների՝ ամբողջութիւնը երեւան է բերում նոյն ապրանքների ձեւի, տեսակի, ընտանիքի եւայլնի համեմատ՝ իրարից տարբեր օգտաբեր աշխատութեանց մի ամբողջութիւն, այլ խօսքով, աշխատանքի հասարակական բաժանում, առանց որի չի կարող ապրանքների արդիւնաբերութիւն լինել։

4․— Պարզ է ուրեմն, որ իւրաքանչիւր ապրանքի սպառողական արժէքը իր մէջ պարունակում է արդիւնաբերող նպատակայարմար որոշ մի գործունէութիւն կամ օգտաբեր մի աշխատանք, եւ, որ չի կարելի սպառողական արժէքները դէմ դիմաց բերել եւ որպէս ապրանքներ իրար հետ փոխանակել, եթէ նրանք տարբեր յատկութիւններ չունին կամ նրանցում թագնուած չեն որակապէս միմիանցից տարբեր օգտաբեր աշխատանքներ։

Աշխատանքը՝ որպէս սպառողական արժէքները ստեղծագործող ոյժ կամ որպէս մարդկային էներգիայի օգտաբեր վատնում՝ ներկայանում է անհրաժեշտ պայմանը մարդու գոյութեան։ Նա ներկայանում է յաւիտենական բնական մի անհրաժեշտութիւն, որի շնորհիւ մարդու եւ բնութեան մէջ փոխանակւում են նիւթերը։

Ուրիշ խօսքով՝ մարդկային կեանքը պայմանաւորւում է աշխատանքով։

5․— Աշխատանքը սակայն միմիայն փոփոխութեան է ենթարկում բնութեան ընծայած նիւթերի ձեւերը եւ յարմարցնում նրանց մեր պահանջներին։ Նա չպիտի կարողանար այդ բանը անել առանց բնութեան։

«Սպառողական արժէքների, նիւթական-առարկայական հարստութեան հայրը ներկայանում է աշխատանքը, իսկ մայրը՝ երկիրը»։

6․— Ապրանքներ ստեղծելու համար գործադրուած աշխատանքի ձեւերը՝ որքան էլ որակապէս միմիանցից տարբեր լինին, ունին միեւնոյն էութիւնը եւ նրանց արդիւնքը եղող ապրանքները

ներկայանում են նոյն աշխատանքի առարկայական արտայայտութիւնները։

Որքան էլ նրանք իրարից տարբեր արդիւնաբերող գործունէութիւններ լինեն, այնուամենայնիւ նրանք ներկայանում են մարդկային ուղեղի, մկանների, ջիղերի, ոսկրների եւայլնի վատնում, այսինքն, մարդկային աշխատանք, թէեւ բանուորական ուժի վատնումի ձեւի իրարից ունեցած տարբերութեամբ։

Աշխատանքի ուժը այս կամ այն ձեւով վատնելու համար պէտք է ունենալ բանուորական ուժի իրարից տարբեր զարգացում, աշխատանքի բարդ կամ հասարակ արտայայտութիւն։

Արժէքի գնահատման խնդրում՝ աշխատանքի իւրաքանչիւր ձեւը պէտք է քննել որպէս հասարակ աշխատանք։

Աշխատանքը, սակայն, որքան բարդ արտայայտութիւն ունի, այնքան էլ շատ աշխատանքի հասարակ արտայայտութիւն արժէ։

7․— Թէեւ տարբեր ձեւի աշխատանքների շնորհիւ միմիանցից տարբեր որակի ապրանքներ են գոյութիւն առնում, բայց եւ այնպէս այդ ապրանքները ունին բոլորին վերաբերող մի յատկութիւն, այն է, իրենց մարդկային աշխատանք լինելու յատկութիւնը, որ նրանց ներկայացնում է որպէս արժէքներ։

Որեւէ ապրանքի սպառողական արժէքը համեմատւում է նոյն ապրանքի մէջ գոյութիւն ունեցող բիւրեղացած աշխատանքի որակի հետ, մինչդեռ ապրանքի արժէքի մեծութիւնը չափելու համար պէտք է չափել նրան արդիւնաբերելու համար գործադրուած աշխատանքի տեւողութեան ժամանակը։

Քանի որ ապրանքի արժէքի մեծութիւնը արտայայտւում է միմիայն նրանում բիւրեղացած աշխատանքի ժամերի քանակութեամբ, պարզ է ուրեմն, որ նոյն չափով աշխատանքի ժամեր կլանող ապրանքները իրար հետ հաւասար արժէք պիտի ունենան։

8․— Որեւէ տեսակի ապրանք արդիւնաբերելու համար անհրաժեշտ եղած բոլոր օգտաբեր աշխատանքների արդիւնաբերող ուժը եթէ փոփոխութեան չի ենթարկւում, նոյն ապրանքի արժէքի մեծութիւնը աճում է նրա թուի համեմատ։

Եթէ աշխատանքների արդիւնաբերող ուժը փոփոխութեան է ենթարկւում, նրա համեմատ էլ փոփոխութեան է ենթարկւում նրա արդիւնաբերած ապրանքների արժէքի մեծութիւնը։

Որքան չատանում են սպառողական արժէքները, այնքան էլ մեծանում է նիւթական-առարկայական հարստութիւնը, բայց նիւթական-առարկայական հարստութեան քանակի աճումով կարող է ե՛ւ պակասել նոյն հարստութեան արժէքը:

Օգտաբեր աշխատանքը ներկայանում է արդիւնքների աւելի կամ պակաս մեծ քանակութեան աղբիւրը եւ ուղղակի կախում ունի աշխատանքի արդիւնաբերող ուժի բարձրացումից կամ նուազումից, մինչդեռ աշխատանքի արդիւնաբերող ուժի փոփոխութիւնը երբէք ուղղակի յարաբերութիւն չունի որպէս արժէք ներկայացնող աշխատանքի հետ:

9.— Եզրակացութիւն:

Ա.— Իւրաքանչիւր աշխատանք է բնախօսական վատնումը մարդկային բանուորական ուժի եւ մարդկային միատեսակ կամ նոյնանման աշխատանքի կամ մարդկային վերացական աշխատանքի իր յատկութեամբ ստեղծում է ապրանքի արժէքը.

Բ.— Իւրաքանչիւր աշխատանք է որոշ օգտաբեր ձեւով արտայայտուող մարդկային բանուորական ուժի վատնում եւ որպէս Թանձրացեալ օգտաբեր աշխատանք՝ նա արդիւնաբերում է սպառողական արժէքներ:

Գ.

1.— Ապրանքները, ուրեմն, ունեն երկու ձեւ, բնական ձեւ եւ արժէքի ձեւ:

Մինչ ապրանքի բնական ձեւը, մարմինը, արտայայտւում է իր կոշտ առարկայական էութեամբ, նրա արժէքը, ընդհակառակը, իր մէջ չի բովանդակում առարկայական էութեան ո՛չ մի հիւլէ:

Որեւէ ապրանք առանձնապէս վերցրած՝ նա որպէս արժէք անմեկնելի եւ անհասկանալի կը լինի, որովհետեւ ապրանքների արժէքները զուտ հասարակական իրականութիւն ունեն, իսկ հասարակական իրականութիւնը արտայայտւում է միմիայն հասարակական համաձայնութեան, այսինքն, ապրանքների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեան մէջ:

Ապրանքները իրար հետ որեւէ այլ յարաբերութիւն չունին, եթէ ո՛չ նրանց արժէքների իրար հետ ունեցած յարաբերութիւնները, հետեւաբար՝ երկու ապրանքների արժէքների առընչութիւնը ներկայանում է որեւէ ապրանքի արժէքի ամենապարզ արտայայտութիւնը:

2.— Մի բաճկոնակ արժէ 20 արշին կտաւ կամ 20 արշին կտաւը արժէ մի բաճկոնակ:

Վերոյիշեալ օրինակը ցոյց է տալիս, որ կտաւի արժէքը արտայայտւում է բաճկոնակով կամ, ընդհակառակը, բաճկոնակի արժէքը արտայայտւում է կտաւով:

Եթէ կտաւի արժէքը արտայայտւում է բաճկոնակով, կը նշանակէ նա, բաճկոնակը, ներկայանում է նոյն արժէքը արտայայտող նիւթը եւ ընդհակառակը, եթէ բաճկոնակի արժէքը արտայայտւում է կտաւով, կտաւն է ներկայանում նոյն արժէքը արտայայտող նիւթը:

Յամենայն դէպս՝ առաջին ապրանքը ներգործական բնաւորութիւն ունի, իսկ երկրորդը կրաւորական: Առաջին ապրանքի արժէքը յարաբերական արժէք է կամ արժէքի յարաբերական ձեւի մէջ է, իսկ երկրորդ ապրանքը ներկայանում է նրա համաչափը կամ գտնւում է արժէքի համաչափ ձեւի մէջ:

3.— Արժէքի յարաբերական ձեւը եւ նրա համաչափ ձեւը ներկայանում են իրար պայմանաւորող եւ իրարից անբաժան կողմեր: Միեւնոյն ժամանակ նրանք իրար հակադրւում են, որպէս արժէքի արտայայտութեան երկու հակառակ եզրերը:

Որեւէ ապրանքի սպառողական արժէքը որոշելու համար, պէտք է նրա արժէքի յարաբերական ձեւը գտնել: Իսկ այդ անելու համար, պէտք է նոյն յարաբերական ձեւը որոշող երկրորդ արժէքի համաչափ ձեւը ճարել:

Արժէքի յարաբերական ձեւը ցոյց է տալիս, որ որեւէ ապրանք արտայայտուող արժէքով է ներկայանում, իսկ համաչափ ձեւը ցոյց է տալիս, որ նոյն ապրանքի մէջ է արտայայտւում արժէքը:

4.— Երկու ապրանքներ չեն կարող իրար հետ փոխանակուել, եթէ նրանց արժէքները իրար վերաբերմամբ յարաբերական կամ համաչափ ձեւ չունենան:

Համաչափ ապրանքը արտայայտւում է՝ ինչպէս արժէքի գոյութեան ձեւ: Եթէ նա արժէքի արտայայտութիւն չէ, նա չի կարող արժէքի նշանակութիւն ունենալ մի ուրիշ ապրանքի հետ համեմատելիս: Այդ համեմատութեան ժամանակ էլ յարաբերական արժէքի տէր ապրանքը երեւան է բերում իր սեփական ար-

ժէքը, այլապէս նա չի կարող չափուել համաչափ արժէք ունեցող ապրանքի հետ:

5.— Եթէ երկու ապրանք՝ որպէս արժէքներ՝ իրար հաւասար են, նոյն երկու ապրանքների մէջ էացած աշխատանքներն էլ իրար հաւասար են, եթէ նոյնիսկ տարբեր կերպով կամ տարբեր մարդկանց ձեռքով գործադրուած լինեն, որովհետեւ այդ բոլոր ձեւի աշխատանքները, այնուամենայնիւ, մի յատկութիւն ունեն, այն է, մարդկային աշխատանք լինելու յատկութիւնը:

Թէեւ մարդկային աշխատանքն է, որ ստեղծում է արժէքներ, բայց ինքն ըստ ինքեան նա արժէք չի ներկայացնում, եթէ չի արտայայտւում էացած կերպով կամ չի ներկայացնում մի ապրանք իր ապրանքային ձեւով:

6.— Արժէքների փոխյարաբերութեան շնորհիւ որեւէ ապրանքի բնական ձեւը դառնում է երկրորդ ապրանքի արժէքի ձեւը կամ առաջին ապրանքը ներկայանում է մի հայելի, որ արտացոլում է երկրորդի արժէքը.

Որովհետեւ երկրորդ ապրանքը յարաբերութեան մէջ է դըրւում առաջինի, որպէս արժէք կրողի՝ հետեւաբար՝ եւ մարդկային աշխատանքի արտայայտչի հետ, նա դարձնում է երկրորդ ապրանքի սպառողական արժէքը իր սեփական արժէքը արտայայտող մի իր, որի շնորհիւ եւ նրա արժէքը ստանում է արժէքի յարաբերական ձեւ:

7.— Երկու իրար հաւասար արժէք ունեցող ապրանքների յարաբերական արժէքները միմեանց վերաբերմամբ փոփոխութեան են ենթարկւում, եթէ նրանցից մէկին ու մէկի համար գործադրուած աշխատանքը աւելի արդիւնաբեր է դառնում կամ երկրորդի համար գործադրուած աշխատանքի արդիւնաբերող ուժը նուազում է:

Որեւէ ապրանքի արժէքի անփոփոխութեան դէպքում էլ, նոյն ապրանքի յարաբերական արժէքը, որ արտայայտւում է երկրորդ ապրանքի մէջ, մեծանում կամ փոքրանում է երկրորդ ապրանքի արժէքի փոփոխութեան հետ խոտոր կամ հակառակ համեմատութեամբ:

Արժէքների հաւասար մեծութիւն ունեցող երկու ապրանքներ ստեղծագործող աշխատանքների արտադրողական ուժերը եթէ իրար հաւասար եւ նոյնանման փոփոխութեան են ենթարկըւում, նրանց յարաբերական արժէքները անփոփոխ են մնում:

Հետեւաբար՝ երկու ապրանքներ արտադրելու համար գործադրուած բանուորական ժամանակը, այլ խօսքով, նոյն ապրանքների արժէքները փոփոխութեան են ենթարկւում կամ բոլորովին իրար հակառակ կամ բոլորովին իրար նման ուղղութեամբ:

8.— Եզրակացութիւն:

Որեւէ արժէքի մեծութեան գործնական փոփոխութիւնները բացորոշապէս եւ մեկին կերպով չեն արտացոլւում նրա յարաբերական արտայայտութեան կամ նրա յարաբերական մեծութեան մէջ:

Որեւէ ապրանքի յարաբերական մեծութիւնը կարող է փոփոխութեան ենթարկուել, թէկուզ նրա իրական արժէքը մնայ առաջուանը:

Ինչպէս եւ նոյն ապրանքի յարաբերական արժէքը կարող է փոփոխութեան չենթարկուել նոյնիսկ նրա իրական (գործնական) արժէքի փոփոխութեան դէպքում:

Որեւէ ապրանքի արժէքի քանակութեան եւ յարաբերական արտայայտութեան փոփոխութիւնները կարող են միաժամանակ կատարուիլ, բայց ո՛չ միակերպ:

Գ.

1.— Որեւէ ապրանքի համաչափ ձեւը մի ուրիշ ապրանքի հետ փոխանակելու նրա ուղղակի ձեւն է, քանի որ որեւէ ապրանքի համաչափ ձեւը գոյութիւն է ստանում մի ուրիշ ապրանքի արժէքի յարաբերական ձեւը արտայայտելու դէպքում:

Որեւէ ապրանքի համաչափ ձեւը ներկայացնում է նոյն ապրանքի ուղղակի քանակութիւնը, որովհետեւ նրա արժէքի քանակութիւնը՝ մի ուրիշ ապրանքի հետ փոխանակելիս՝ չի արտայայտւում:

Արժէքի համաչափ ձեւ ունեցող ապրանքը միւս ապրանքի արժէքը արտայայտելիս չի ներկայացնում նրա բնական յատկութիւնը, այլ բոլորովին հասարակական բնաւորութիւն ունեցող յատկութիւնը, այն է, արժէքը:

Արժէքի յարաբերական ձեւ ունեցող ապրանքի արժէքը ցոյց տուող արժէքի համաչափ ձեւ ունեցող ապրանքը համեմատութեան (երկու արժէքների կամ երկու ապրանքների) ժամանակ չի

ներկայանում որպէս մի ապրանք իր բնական յատկութեամբ կամ մի առարկայ, արդիւնք մարդկային իրական աշխատութեան, այլ որպէս արժէք, այն է, որպէս մարդկային բիւրեղացած աշխատանք, որ չափում է մարդկային բիւրեղացած մի այլ աշխատանք:

2.— Որեւէ ապրանքի արժէքի համաչափ ձեւը կայանում է, ուրեմն, նրանում, որ իրական աշխատանքը ներկայանում է մի ձեւ, որով արտայայտւում է նրա հակադրութիւնը, այն է, մարդկային վերացական աշխատանքը:

Քանի որ որեւէ իրական աշխատանք (օր. դերձակութիւնը) մարդկային աշխատանքի արտայայտութիւն է, նա հաւասար է ամէն ձեւի մարդկային աշխատանքի (օր. ջուլհակութիւն, կօշկակարութիւն եւայլն), հետեւաբար՝ չնայած, որ այդ բոլորը ներկայանում են մասնաւոր անձանց աշխատանքներ, բայց եւ այնպէս որպէս արդիւնաբերող աշխատանքներ նրանք նման են իրար եւ իրենց այդ նմանութեամբ հասարակական բնաւորութիւն են ստանում եւ դառնում են հասարակական աշխատանքներ:

Իրենց այդ հասարակական բնաւորութեան շնորհիւ էլ աշխատանքները ճանում են իրենց արդիւնքների մէջ, որոնք եւ ուղղակի կերպով փոխանակւում են իրար հետ:

3.— Ապրանքի արժէքի համաչափ ձեւի մի յատկութիւնն էլ այն է, որ մասնաւոր աշխատանքը ստանում է իր հակադրութեան՝ հասարակական ձեւ ստացող աշխատանքի՝ ձեւ:

4.— Ամէն մի ապրանքի արժէքը ինքնագոյ է: Նա որոշ արտայայտութիւն է ստանում միայն այն ժամանակ, երբ նա ունի արժէքի փոխանակական ձեւ:

Հետեւաբար, ապրանքը ներկայանալով հանդերձ սպառողական մի արժէք, օգտաբեր մի առարկայ կամ «արժէք», նա զգենում է երկդիմի ձեւ, երբ նրա արժէքը ստանում է նրա սեփական բնական ձեւից բոլորովին անկախ մի այլ ձեւ, այն է փոխանակութեան ձեւ:

Երկու ապրանքների իրար հետ ունեցած յարաբերութեան իրար հետ փոխանակելու ժամանակ՝ նրանցից մէկը ներկայանում է միայն օգտաբեր մի իր կամ սպառողական արժէք, մինչդեռ երկրորդը միայն արժէք:

Ուրեմն որեւէ ապրանքի արժէքի հասարակ ձեւը նոյն ապ–

րանքի մէջ բովանդակուող սպառողական եւ փոխանակական արժէքների հակադրութեան արտայայտութեան պարզ ձեւն է:

Հասարակական բոլոր դրութիւնների ժամանակ՝ աշխատանքի արդիւնքը ներկայացել է միայն որպէս սպառողական արժէք կամ օգտաբեր առարկայ:

Հասարակութեան զարգացման այն շրջանում միայն աշխատանքի արդիւնքը ստացել է ապրանքի ձեւ, երբ օգտաբեր իրերի համար գործ դրուած աշխատանքը դարձել է նոյն իրերի արժէքի արտայայտութիւնը:

Ապրանքի արժէքի հասարակ ձեւը ուրեմն է նրա սկզբնական–նախնական ձեւը:

5.— Մի բաճկոնակ հաւասար է 20 արշին կտաւի կամ 5 մեթր մետաքսի կամ 15 փունտ սուրճի կամ մի մսխալ ոսկու եւայլն եւայլն:

Ըստ վերոյիշեալ ֆօրմուլայի՝ իւրաքանչիւր ապրանքի արժէքը արտայայտւում է ապրանքային աշխարհի արտադրութիւնների անհաշիւ շատութեան մէջ: Բոլոր ապրանքները դառնում են բաճկոնակի արժէքի արտացոլումը:

Բաճկոնակի արժէքը՝ սոյն դէպքում՝ աւելի բացորոշ կերպով է երեւան գալիս իրարից տարբերութիւն չունեցող բիւրեղացած աշխատանքի ձեւով: Այժմ բաճկոնակի արժէքի ձեւը՝ այլեւս ո՛չ թէ մի ապրանքի, այլ ապրանքային աշխարհի բոլոր արտադրութիւնների հետ դրւում է հասարակական յարաբերութեան մէջ:

Դրանով էլ յայտնւում է այն ճշմարտութիւնը, որ ապրանքի արժէքը մնում է միշտ արժէք՝ ինչ սպառողական արժէքի ձեւով էլ նա գոյութիւն ստանայ:

6.— Վերոյիշեալ ֆօրմուլան ցոյց է տալիս նաեւ, որ բաճկոնակի (մի ապրանքի) արժէքը երեւում է իր միաչափ մեծութեամբ թէկուզ զանազան մարդկանց պատկանող եւ զանազան աշխատանքի արդիւնք եղող բազմաթիւ ապրանքների հետ փոխանակենք, եթէ ի հարկէ, նոյն չափով մեծութիւն էլ արտայայտեն նոյն բազմազան ապրանքները:

Պարզ է ուրեմն, որ փոխանակութիւնը չէ, որ որոշում է ապրանքների արժէքների մեծութիւնը, ընդհակառակը. այդ ապրանքների մեծութիւնն է, որ որոշում է նրանց փոխանակական յարաբերութիւնները:

Վերոյիշեալ ֆորմուլան ցոյց է տալիս նաեւ, որ իւրաքանչիւր ապրանք բաճկոնակի արժէքը որոշելիս համաչափ արժէքի ձեւ է ստանում, հետեւաբար ե՛ւ կատարում է արժէքի էութեան դեր:

7.— Բայց չպիտի մոռանանք նաեւ, որ իւրաքանչիւր ապրանք, ըստ վերոյիշեալ ֆորմուլայի, ունի նաեւ արժէքի յարաբերական ձեւ միւս ապրանքների վերաբերմամբ, հետեւաբար, միեւնոյն ապրանքը կարող է բոլոր միւսների վերաբերմամբ արժէքի համաչափ ձեւ առաջ բերել:

Այդ դէպքում՝ փոխանակ ասելու՝ որ մի բաճկոնակ հաւասար է 20 արշին կտաւի, 5 մեթր մետաքսի եւայլն, որ բարդացնում է խնդրի էութիւնը եւ դժուարացնում հասկացողութիւնը իւրաքանչիւր ապրանքը երեւան բերելով միւսների վերաբերմամբ արժէքի թէ յարաբերական եւ թէ համաչափ ձեւերով, մենք կ'ասենք.

5 մեթր մետաքս
20 արշին կտաւ
15 փունտ սուրճ
1 մախալ ոսկի
Եւայլն
Եւայլն
Հաւասար են 1 բաճկոնակի:

Սրանով մի բաճկոնակը ստանալով արժէքի համաչափ ձեւ երեւան է բերում մնացած բոլոր ապրանքների արժէքների յարաբերական ձեւերը:

Այլ խօսքով բաճկոնակը դառնում է ինքնըստինքեան արժէքի քանակութիւնը, որ ցոյց է տալիս միւս ապրանքների արժէքների մեծութեան չափը:

8.— Սոյն դէպքում իւրաքանչիւր ապրանքի արժէքը՝ որպէս մի բաճկոնակի արժէքի հաւասար արժէք՝ ո՛չ միայն բաժանւում է իր սեփական սպառողական արժէքից, այլ բոլոր սպառողական արժէքներից, որի շնորհիւ ե՛ւ արտայայտւում է որպէս բոլոր ապրանքների համար ընդհանուր եղող մի յատկութիւն:

Հետեւաբար վերոյիշեալ ֆորմուլան ամենալաւ ձեւն է, որ բոլոր ապրանքները՝ որպէս արժէքներ՝ դնում է փոխադարձ յարակցութեան մէջ եւ նրանց կարելիութիւն է տալիս երեւալ որպէս արժէքներ:

Սոյն ձեւի շնորհիւ էլ՝ բաճկոնակին հաւասարւող բոլոր ապրանքները իրար հաւասարւում են ո՛չ միայն որակապէս՝ ինչպէս առհասարակ արժէք, այլ ե՛ւ քանակապէս՝ ինչպէս արժէքի մեծութիւններ, որոնք արտայայտուելով միեւնոյն առարկայի մէջ՝ արտայայտւում են միեւնոյն ժամանակ իրար վերաբերմամբ:

9.— Բոլոր երկրագնդի ապրանքների արժէքների յարաբերական ընդհանուր ձեւը նոյն ապրանքներից մէկին, օր. բաճկոնակին՝ տալով ընդհանուր համաչափի բնոյթ՝ նրա առարկայական ձեւը դարձնում է ընդհանուր մի ձեւ, որ սեփականացնում է բոլոր միւս ապրանքների արժէքները, դրա համար էլ նա կարող է փոխանակուել բոլոր միւս ապրանքների հետ:

Սոյն դէպքում բաճկոնակի բնական ձեւը ներկայանում է ե՛ւ հասարակական ձեւով, հետեւաբար ե՛ւ նրան արտադրող մասնաւոր աշխատանքը ստանում է հասարակական աշխատանքի բնոյթ եւ բոլոր միւս ձեւի աշխատանքները հաւասարացնող ձեւ:

10.— Արժէքի յարաբերական ձեւի զարգացման աստիճանը ուղիղ է համեմատւում նրա համաչափ ձեւի զարգացման աստիճանին, միայն թէ արժէքի համաչափ ձեւի զարգացումը արժէքի յարաբերական ձեւի զարգացման հետեւանքն ու արտայայտութիւնն է կազմում:

Արժէքների ձեւերի զարգացման չափով՝ զարգանում է նաեւ արժէքի ձեւերի երկու եզրերը կազմող նրա յարաբերական եւ համաչափ ձեւերի հակադրութիւնը:

Մի բաճկոնակ հաւասար է 20 արշին կտաւի:

Սոյն ձեւի մէջ հակադրութիւնը նոյնիսկ կասկածելի է, որովհետեւ իրար հետ յարաբերութեան դրուող երկու ապրանքներն էլ կարող են ստանալ յարաբերական կամ համաչափ արժէքների ձեւ՝ միայն անհրաժեշտ է աջից ձախ կամ ձախից աջ կարդալ:

Մի բաճկոնակ հաւասար է 20 մեթր կտաւի կամ 5 մեթր մետաքսի կամ 20 փունտ ալիւրի եւայլն:

Սոյն ձեւի մէջ ապրանքների արժէքների յարաբերական եւ համաչափ ձեւերի հակադրութիւնը արդէն զգալի է, որովհետեւ միայն մէկ ապրանքը, բաճկոնակը, ներկայանում է յարաբերական արժէք, միւսները, ընդհակառակը, համաչափ արժէքներ են բոլորը:

20 մեթր կտաւ,
5 մեթր մետաքս
Եւայլն
Հաւասար են մի բաճկոնակի:

Սոյն ձեւի մէջ արժէքի երկու ձեւերի հակադրութիւնը շատ աւելի զգալի է, որովհետեւ բոլոր ապրանքների միութիւնը ստանում է յարաբերական արժէքի ընդհանուր հասարակական ձեւ:

Մինչդեռ համաչափ արժէքը բոլորովին դուրս է վտարւում այդ միութիւնից եւ նրան տալիս է բոլոր միւս ապրանքների հետ ուղղակի փոխանակուելու ձեւ կամ արժէքի ուղղակի հասարակական ձեւ:

11.— Արժէքի ընդհանուր համաչափ ձեւը ներկայանում է արժէքի ընդհանուր ձեւը, որը կարելի է դնել յարաբերութեան մէջ բոլոր ապրանքների հետ:

Որեւէ ապրանք բոլոր միւս ապրանքների համեմատութեամբ համաչափ ձեւի դրութեան մէջ է մնում նրա համար եւ այն չափով, որչափով նա բոլոր միւս ապրանքների շրջանից դուրս է մղւում՝ որպէս նրանց ընդհ. համաչափը:

Ահա այդ ընդհանուր համաչափի դեր կատարող ապրանքը ստանում է դրամական ձեւ, որով ե՛ւ իւրացնում է հասարակական յատուկ պաշտօն, հետեւաբար ե՛ւ իւրատեսակ առանձնայատուկ հասարակական մենաշնորհ:

12.— Մարդկութեան զարգացման ընթացքում ապրանքների թւում այդպիսի առանձնաշնորհուած դրութիւն գրաւեց ոսկին:

13.— Ոսկին իր ընդհանուր համաչափի դրութիւնը ձեռք է բերում նախ՝ որպէս ապրանք, եւ, որպէս ապրանք էլ՝ կատարում է պարզ համաչափի դեր, ինչպէս կատարել են միւս բոլոր ապրանքները:

Շնորհիւ իր յարմարութեան՝ երբ ժամանակի ընթացքում՝ կամաց կամաց՝ ոսկին ընդհանուր համաչափի մենաշնորհուածի դեր է կատարում, նա արդէն դառնում է դրամական ապրանք կամ դրամ:

Ոսկին ապրանքի դրամական ձեւ ստանալուց յետոյ՝ նրա հետ յարաբերութեան մէջ դրուող (փոխանակուող) միւս ապրանքների արժէքների պարզ յարաբերական ձեւն էլ ստանում է գին անունը:

Ե.

1.— Ապրանքները իրենց կամքով չեն ճանապարհորդում շուկաներում կամ փոխանակւում միմիանց հետ:

Ապրանքները իրար հետ յարաբերութեան մէջ են մտնում, այլ խօսքով, իրար հետ փոխանակւում են համաձայն իրենց տէրերի կամքի, որոնք իրենց ապրանքը տալով մի ուրիշին՝ նրա փոխարէն ուրիշից ստանում են նրա ապրանքը:

Որպէսզի տէրերը կարողանան իրենց ունեցած ապրանքները փոխանակել իրար հետ, նրանք պարտաւոր են փոխադարձաբար իրար ճանաչել իրենց տրամադրութեան տակ գտնուող ապրանքների տէրերը:

Ամէն մի ապրանք միշտ պատրաստ է փոխանակուելու մի ուրիշ ապրանքի հետ, որովհետեւ նա իր տիրոջ համար չի ներկայանում անմիջական սպառողական արժէք, այլ նա ներկայանում է սպառողական արժէք ուրիշների համար:

2.— Ամէն մի ապրանք իր տիրոջ համար ներկայանում է փոխանակական արժէք, հետեւաբար, ե՛ւ փոխանակութեան գործիք, որ նրա տէրը փոխում է մի այլ ապրանքի հետ, որի սպառողական արժէքը իրան բաւարարութիւն կարող է տալ:

Այդպիսով բոլոր ապրանքները ներկայանում են սպառողական արժէքներ ուրիշների համար, հետեւաբար ե՛ւ միշտ փոխում են իրենց տէրերին:

Տէրերի փոփոխութիւնը է ապրանքների փոխանակութիւն, իսկ այդ փոխանակութիւնը ապրանքները իրար դէմ է հանում որպէս արժէքներ եւ իրականացնում է նրանց արժէքների ձեւով:

Այլ խօսքով՝ ապրանքները նախ քան սպառողական արժէքներ նաղդացնելը (դրամ դարձնելը), պէտք է նաղդանան ինչպէս առհասարակ արժէք:

Միւս կողմից էլ ապրանքները որպէս արժէք դրամ դառնալուց առաջ՝ պարտաւոր են երեւան բերել իրենց սպառողական արժէքը, քանի որ նրանց պատրաստութեան համար գործադրուած մարդկային աշխատանքը միայն այն չափով է հաշուի առնըւում, ինչ չափով նա ներկայանում է ուրիշների համար (կամ առհասարակ) օգտաբեր առարկայ, մի բան, որ կարելի է ապացուցանել միայն փոխանակութեան ժամանակ:

3.— Եթէ մի ապրանքատէր իր ապրանքը փոխանակում է իր

պահանջներին բաւարարութիւն տուող մի այլ ապրանքի հետ, այդ դէպքում՝ փոխանակութիւնը ներկայացնում է անհատական գործ:

Նոյն ապրանքատէրը սակայն այդ փոխանակութեան ժամանակ կամենում է իր ապրանքը նաղդել որպէս արժէք, դրա համար էլ փոխանակում է հաւասար արժէք ունեցող մի ապրանքի հետ՝ առանց հաշուի առնելու, թէ արդեօ՞ք իր ապրանքը միւսի համար ներկայանում է սպառողական արժէք թէ չէ: Այս դէպքում փոխանակութիւնը դառնում է ընդհանուր հասարակական գործ:

Ապրանքների փոխանակութեան գործը չի կարող կամ միայն անձնական եւ կամ միայն ընդհանուր հասարակական լինել: Նա երկուսն էլ է միանգամայն:

Իւրաքանչիւր ապրանքատիրոջ համար օտարների ապրանքները մասնաւոր համաչափի նշանակութիւն ունի, մինչդեռ նոյն ապրանքների վերաբերմամբ իր ապրանքը ընդհանուր համաչափի նշանակութիւն ունի, դրա համար էլ ո՛չ մի ապրանք չի կարող դառնալ ընդհանուր համաչափ, ինչպէս ե՛ւ նրանց յարաբերական արժէքները չեն ունենում այնպիսի մի ընդհանուր ձեւ, որի շնորհիւ ե՛ւ նրանք իրար հետ համեմատութեան դրուէին որպէս արժէքներ եւ արժէքի մեծութիւններ:

4 — Ապրանքները, որպէս արժէքներ, հետեւաբար ե՛ւ որպէս ապրանք, այն ժամանակ են միայն արտայայտւում, երբ նրանք հակակշռի մէջ են դրւում մի ուրիշ ապրանքի, որպէս իր ընդհանուրի համաչափի հետ:

Որեւէ ապրանք ընդհանուր համաչափ է դառնում հասարակական գործունէութեան շնորհիւ, որ բոլոր տեսակի ապրանքներից ընտրում է մի որոշ ապրանք, որի մէջ բոլոր ապրանքները ամէն տեղ արտայայտում են իրենց արժէքները:

Դրա միջոցով էլ համաչափ դարձած ապրանքի բնական ձեւը ստանում է հասարակական նշանակութիւն ունեցող համաչափի ձեւ եւ դառնում է դրամ:

5 — Դրամական ձեւ ստացող ապրանքի սպառողական արժէքը երկեակ է: Դրամը՝ որպէս ապրանք՝ իրան յատուկ սպառողական արժէքից զատ ունի նաեւ ձեւական սպառողական արժէք, որ գոյութիւն է ստանում նրա հասարակական բնորոշ եւ առանձնայատուկ պաշտօնակատարութիւնից:

Որովհետեւ բոլոր միւս ապրանքները դրամի այլազան համաչափիներն են եւ դրամը նրանց ընդհանուր համաչափը, դրա համար էլ՝ նրանք յարաբերութեան մէջ են դրւում դրամի հետ, որպէս մասնաւոր ապրանքներ ընդհանուր ապրանքի հետ:

Միայն դրամական ձեւի մէջ է արտայայտւում բոլոր միւս ապրանքների մի ապրանքի հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

6 — Դրամը ապրանք է, բայց փոխանակութեան ընթացքը իր դրամ դարձրած ապրանքին չի տալիս նրա արժէքը, այլ արժէքի նրա ինքնորոշ եւ առանձնայատուկ ձեւը:

Դրամը մարդկային յարաբերութիւնների արտայայտութեան ձեւն է:

7 — Գիտենք, որ որեւէ ապրանքի համաչափի ձեւը՝ նրա արժէքի մեծութիւնը՝ քանակապէս՝ չի որոշում:

Այն հանգամանքը, թէ ոսկին դրամ է, որի համար ե՛ւ անմիջապէս փոխանակւում է բոլոր միւս ապրանքների հետ, դեռ բաւական չէ ցոյց տալու համար թէ ի՞նչ արժէ նրա որոշ քանակութիւնը, օրինակ մէկ քիլօ ոսկին:

Ինչպէս բոլոր միւս ապրանքները, նոյնպէս էլ ոսկին իր սեփական արժէքի մեծութիւնը միւս ապրանքների մէջ արտայայտել կարող է միմիայն յարաբերական ձեւով: Նրա սեփական արժէքը՝ նրան արդիւնաբերելու համար գործ դրուած բանուորական ժամանակի քանակութեամբ է որոշւում, որ ե՛ւ արտայայտւում է մի ուրիշ ապրանքի որոշ քանակութեան մէջ, եթէ նոյն ապրանքը արդիւնաբերելու համար էլ գործ է դրուած հաւասար քանակութեամբ բանուորական աշխատանք:

Դրա շնորհիւ էլ, երբ ոսկին փոխանակութեան գործում երեւան է գալիս՝ որպէս դրամ, նրա արժէքը արդէն յայտնի է:

8 — Դրամը չէ, որ ապրանքները համաչափ է դարձնում, այլ ընդհակառակը, ապրանքներն են, որ ոսկին դրամ են դարձնում, որովհետեւ բոլոր ապրանքները՝ որպէս առարկայացած մարդկային աշխատանք՝ իրար հետ համաչափ են, հետեւաբար ե՛ւ համաչափ են մի որոշ ապրանքի հետ, որը ե՛ւ դարձնում են իրենց արժէքի ընդհանուր չափը:

Դրամը, որպէս արժէքների չափ, այն ձեւն է, որ պարտաւոր է իւրացնել արժէքի այն չափը, որ յատուկ է բոլոր ապրանքներին, եւ, որ է աշխատանքի ժամանակի քանակութիւնը:

Ոսկին, որպէս դրամական ապրանք, բնորոշում է բոլոր ապ–

րանքների արժէքները՝ արժէքների նախնական, պարզ եւ միաձեւ յարաբերական ձեւով:

Ոսկին, իբրեւ համաչափ արժէք ունեցող ապրանք ցոյց է տալիս բոլոր իր հետ համեմատութեան դրուող ապրանքների գները, թէեւ ինքը գին չունի:

Ոսկու գինը՝ միւս ապրանքների գների նման՝ որոշելու համար անհրաժեշտ է ոսկին համեմատել հէնց իրան, ոսկու հետ՝ որպէս իր սեփական համաչափ արժէքի հետ:

Զ.

1.— Գինը, որպէս ապրանքների դրամական ձեւ, բոլորովին տարբեր է նրանց ունեցած շօշափելի առարկայական իրական ձեւից: Դա իդէալական-մտաւորական մի ձեւ է:

Ապրանքները իրենց արժէքը ոսկու մէջ արտայայտում են միայն իտէալական ձեւով, հետեւաբար եւ՛ նրանց արժէքները արտայայտելու համար՝ կարելի է գործածել երեւակայական կամ իտէալական ոսկի:

Ապրանքի տէրը իր ապրանքը իսկական ոսկի դարձրած չի լինում, եթէ նրա արժէքը արտայայտում է գնի կամ երեւակայական դրամի ձեւով, ինչպէս էլ մի ցորենաչափ ոսկու իսկ պէտք չկայ միլիոնաւոր ապրանքային արժէքներ գնահատելու համար:

Որեւէ ապրանքի արժէքը, այսինքն նրանում բովանդակուող մարդկային աշխատանքի քանակութիւնը արտայայտւում է իր մէջ նոյնքան աշխատանք բովանդակող դրամական ապրանքի երեւակայական քանակութեան մէջ:

2.— Այլեւայլ քանակութեամբ ապրանքներ, այլեւայլ քանակութեամբ դրամ՝ ոսկի՝ արժեն: Բազմաթիւ իրարից տարբեր քանակութեան ապրանքների գները որոշելու համար պէտք է նրանց յարաբերութեան մէջ դնել ճշգօրէն որոշուած քանակութեամբ ոսկու հետ, որ զանազան մասերի բաժանուելով դառնում է գների մեծ կամ փոքր չափանիշ:

3.— Ոսկին՝ (արծաթը նոյնպէս, եթէ նա դրամ է,) որպէս արժէք եւ որպէս գների չափանիշ երկու տարբեր պաշտօն է կատարում:

Որպէս մարդկային աշխատանքի խտացում ոսկին արժէքի

չափ է, որպէս մետաղային որոշ կշռային քանակութիւն՝ ոսկին գնի չափ է:

Դրամը ծառայում է որպէս արժէքի չափ՝ այլազան ապրանքների արժէքը գին՝ ոսկու երեւակայական քանակութիւն՝ դարձնելու համար, իսկ որպէս գների չափանիշ՝ դրամը չափում է ոսկու քանակութիւնը:

Արժէքի չափի մէջ ապրանքները արտայայտում են իրենց սեփական արժէքը, մինչդեռ գնի չափանիշը չափում է ոսկու որեւէ քանակութիւնը ոսկու մի այլ քանակութեամբ եւ ո՛չ ոսկու որեւէ քանակութեան արժէքը ոսկու մի այլ քանակութեան կշիռքի հետ:

Ոսկու արժէքը կարող է ընկնել, բայց նրա ծանրութիւնը մնալ նոյնը: Նրա արժէքի անկումով՝ նրա ուրիշ ապրանքների հետ յարաբերութիւնն է փոփոխութեան ենթարկւում, բայց նրա քանակական կշռային յարաբերութիւնը միշտ էլ անփոփոխ է մնում:

Դրա համար էլ նա միայնակ կարող է կատարել իր պաշտօնը որպէս դրամ, որովհետեւ նրա արժէքը ինչպիսի փոփոխութեան էլ ենթարկուի, նրա հետ յարաբերութեան մէջ եղող բոլոր արժէքներն էլ կ՚արտայայտուին նրա ցած կամ բարձր արժէքի համեմատութեամբ առանց փոփոխութեան ենթարկուելու, քանի որ ոսկու որոշ քանակութիւնը, ինչպէս բոլոր ապրանքներինը, ներկայանում է որոշ քանակութեամբ մարդկային աշխատանք, հետեւաբար եւ՛ նա կարող է արժենալ նոյնքան քանակութեամբ մարդկային աշխատանք արժող մի ուրիշ ապրանք:

Ապրանքների արժէքների շարժումը ենթարկւում է արժէքի պարզ յարաբերական արտայայտութեան օրէնքներին:

4.— Բոլոր ապրանքների գները կարող են միաժամանակ բարձրանալ՝ իրենց արժէքների բարձրութեան համեմատութեամբ, եթէ նոյնիսկ դրամի արժէքը անփոփոխ մնայ, ինչպէս եւ՛ այն դէպքում, երբ իրենց արժէքները անփոփոխ են մնում, բայց դրամի արժէքը պակասում է:

Ընդհակառակը՝ բոլոր ապրանքների գները ընկնում են, երբ նրանց արժէքները ընկնում են ոսկու արժէքի համեմատութեամբ, ինչպէս եւ՛ այն դէպքում, երբ ոսկու արժէքը բարձրանում է, երբ միւս ապրանքների արժէքները իրենց նախկին բարձրութեան վրայ են մնում:

Ոսկու եւ միւս ապրանքների արժէքների իրար հետ ունեցած

յարաբերութիւնը՝ արտայայտուելով որպէս երկու իրար հաւասար աշխատանք բովանդակող արժէքների համեմատութիւն՝ փոփոխութեան է ենթարկւում նոյն արժէքների արդիւնաբերութեան համար գործ դրուած աշխատանքի ժամանակի տեւողութեան համեմատութեամբ:

5·— Սկզբներում՝ մետաղային շրջանառութեան բոլոր դէպքերում՝ դրամական միութիւններին կամ գների չափերին տրուած են կշիռքի չափից փոխ առուած անուններ, որոնք ժամանակի ընթացքում փոփոխութեան ենթարկուելով՝ ստանում են այլեւայլ անուններ, ստէրլինգ, դօլար, ֆրանք, դրան եւայլն, որոնք և՛ ենթարկւում են ստորաբաժանումների:

Այդ փոփոխութիւնը սակայն պատճառ չէ, որ մետաղային դրամների չափանիշը դադարի դրամի որոշ քանակութիւնը լինելուց:

Թէ առաջ եւ թէ այժմ՝ դրամը ծառայում է հաշուելու միջոց, երբ անհրաժեշտ է որեւէ առարկայի արժէքը որոշել եւ դնել իր դրամական ձեւի մէջ:

6·— Որեւէ ապրանքի անունը նոյն ապրանքի յատկութիւնից բոլորովին տարբեր բան է, նոյնպէս էլ դրամը կոչելով այս կամ այն անունով՝ նրանում արժէքի առնչութեան հետ կապ ունեցող որեւէ հետք չի երեւում, թէեւ դրամի անունը արտայայտում է միաժամանակ ապրանքների արժէքը եւ մետաղի ծանրութեան որոշ չափը, դրամական չափանիշը:

Գինը, որպէս ապրանքի արժէքի մեծութեան չափանիշը ներկայանում է միեւնոյն ժամանակ նրա՝ դրամի հետ փոխանակելու յատկութեան չափանիշը:

Սրանից չպէտք եզրակացնել սակայն, որ դրամի հետ ապրանքի ունեցած փոխանակական յարաբերութեան չափանիշը ներկայանում է միեւնոյն ժամանակ նրա արժէքի մեծութեան չափանիշը:

7·— Ապրանքի արժէքի մեծութիւնը արտայայտում է հասարակական աշխատանքի ժամանակի տեւողութեան հետ նրա ունեցած անհրաժեշտ յարաբերութիւնը:

Արժէքի մեծութիւնը, երբ գին է դառնում, վերջինիս անհրաժեշտ յարաբերութիւնը արդէն ներկայանում է որեւէ ապրանքի հետ ունեցած աւելի կամ պակաս պատահական փոխանակական յարաբերութեան ձեւով:

Գնի ձեւի մէջ գոյութիւն ունի արժէքի մեծութեան հետ նաեւ գնի քանակական անհամաձայնութեան կարելիութիւնը: Նոյն ձեւի մէջ թաղնւում են երբեմն և՛ որակական հակասութիւններ:

8·— Պատահում է, որ գինը դադարում է արժէքի արտայայտութիւն լինելուց, թէեւ դրամը ներկայացնում է միայն եւ միշտ ապրանքների արժէքների ձեւերը: Խիղճը, պատիւը եւայլն ապրանք չեն, բայց նրանք ծախւում են, որի շնորհիւ և՛ ունենում են որոշ գին, հետեւաբար և՛ ստանում են ապրանքի ձեւ:

Ուրեմն՝ որեւէ իր կարող է ձեւականապէս գին ունենալ՝ առանց իրական արժէք ունենալու:

Պատահում էլ է, որ գնի կարծեցեալ ձեւը իրանում թաղցընում է արժէքի՝ թէեւ անուղղակի բայց իրական յարաբերութիւն:

9·— Արժէքի համեմատական արժէքի նման էլ գինը որեւէ ապրանքի արժէքն է արտայայտում, որի շնորհիւ էլ համաչափ արժէք ունեցող ապրանքի որոշ քանակութիւնը կարող է անմիջապէս փոխանակուել նոյն ապրանքի հետ, բայց նոյն ապրանքը անմիջապէս չի կարող փոխանակուել համաչափ դեր կատարող ապրանքի հետ:

Ուրեմն՝ ապրանքը՝ իր իրական ձեւի հետ՝ պարտաւոր է ունենալ և՛ արժէքի խէալական ձեւին կամ արտայայտել երեւակայական–համաչափ ապրանք, ոսկի: Դրանով միայն նա կարող է իր գինը պահել եւ փոխանակուել ուրիշ ապրանքների հետ:

Գնի ձեւը երեւան է բերում ապրանքի դրամի փոխարէն տրուելու յատկութիւնը: Ոսկին ներկայանում է նրա համար խէալական արժէք, որ արդէն ստացել է դրամական ապրանքի ձեւ:

Արժէքների խէալական չափի մէջ թաղնուած է հնչուն դրամը:

Է.

1·— Որքան ժամանակ, որ ապրանքների փոխանակութեան ընթացքը նոյն ապրանքները ձգում է մի ձեռքից, որի մէջ չեն ներկայանում նրանք օգտաւորական արժէքներ, մի ուրիշ ձեռքի մէջ, ուր նրանք արդէն դառնում են օգտաւորական արժէքներ,

այնքան ժամանակ նոյն ընթացքը ներկայանում է ապրանքների հասարակական փոխանակութիւն, քանի որ օգտաբեր մի աշխատանքի արդիւնքը բռնում է նոյնանման մի այլ աշխատանքի արդիւնքի տեղը:

Սպառողական արժէք դառնալով՝ ապրանքը՝ ապրանքային փոխանակութեան շրջանից դուրս գալով՝ ընկնում է ապրանքային սպառողականութեան շրջանը:

2.— Փոխանակութեան ընթացքում ապրանքները որպէս սպառողական արժէքներ հակադրւում են դրամին, որպէս փոխանակական արժէքի, բայց միեւնոյն ժամանակ թէ դրամը եւ թէ ապրանքը ներկայանում են ապրանքներ, հետեւաբար ե՛ւ արտայայտում են արժէքի եւ սպառողական արժէքի մեծութիւնը:

Ապրանքը դրամի հետ փոխանակութեան (յարաբերութեան) գնելու ժամանակ՝ հաւասարութեան մի մասում գտնւում է ապրանքը, որ իբրպէս մի սպառողական արժէք է եւ նրա փոխանակութեան արժէքը արտայայտւում է միմիայն իտէալական իր գնի մէջ, որու շնորհիւ եւ նա հաւասարւում է իր հակադրութեան՝ ոսկու հետ, որպէս արժէքի իրական առարկայացման հետ:

Նոյն հաւասարութեան երկրորդ մասում՝ ոսկին ներկայանում է իր մետաղային մարմնաւորութեան մէջ, որպէս թանձրացած-խտացած արժէք, որպէս փոխանակական յատկութեան ձեւ, որպէս դրամ:

Երբ մի ապրանք փոխանակւում է ոսկու հետ, նա փոխում է միեւնոյն ժամանակ իր սպառողական ձեւը արժէքի ձեւի, մինչդեռ երբ փոխանակուողը ոսկին է, նրա փոխանակական արժէքի ձեւը դառնում է սպառողական արժէքի ձեւ:

3.— Ջուլհակի 20 արշին կտաւի գինն է 5 տոլար, կը նշանակէ, ջուլհակը իր այդ ապրանքը, որպէս արժէքի արտայայտիչ, փոխանակում է 5 տոլարի, արժէքի ձեւի, հետ:

Նոյն ջուլհակը նոյն 5 տոլարը, արժէքի ձեւը, փոխանակում է մի Աստուածաշնչի, մի սպառողական արժէքի հետ, որ բաւարարութիւն է տալիս նրա (ջուլհակի) հոգեկան պահանջներին:

Ապրանքի փոխանակութեան ընթացքը կատարւում է իրար հակադիր եւ իրար լրացնող երկու փոխակերպութեանց, ապրանքի դրամ եւ դրամի կրկին ապրանք դառնալու գործողութեան մէջ:

Սոյնանման ապրանքային փոխակերպութեան երկու մօմէնտ-

ները երկու իրարից տարբեր գործողութիւն են արտայայտում. 1.— Վաճառում, փոխանակութիւն ապրանքի դրամի հետ, 2.— Գնում, փոխանակութիւն դրամի ապրանքի հետ, ապա ե՛ւ նոյն երկու գործողութեանց միութիւնը, այն է վաճառում գնումի համար:

Այդ բոլոր գործողութիւնները, վաճառումը, գնումը եւ նրանց գործողութիւնները միութիւնը ծառայում են որեւէ մէկի աշխատանքի արդիւնքը մի ուրիշի աշխատանքի արդիւնքի հետ փոխանակելուն, այլ խօսքով, այլեւայլ աշխատանքների արդիւնքների միմիանց հետ փոխանակութեան:

4.— Ապրանքային փոխանակութեան վերոյիշեալ ընթացքը ստանում է ձեւի հետեւեալ փոփոխութիւնը.

Ապրանք = Դրամ = Ապրանք
Ա.— Դ. Ա.

Ա–Դ–ը ձեւը արտայայտում է ապրանքի առաջին կերպարանափոխութիւնը, վաճառումը:

Ըստ այդ ձեւի՝ ապրանքի արժէքը ապրանքի մարմնից փոխադրւում է դրամի մարմնի մէջ:

5.— Ապրանքը դրամի հետ փոխանակել կարողանալու համար, պէտք է, որ նա դրամի տիրոջ համար ներկայանայ սպառողական արժէք, հետեւաբար ե՛ւ նրա համար վատնուած աշխատանքը արտայայտուի՝ որպէս աշխատանքի հասարակականօրէն օգտաբեր ձեւ կամ աշխատանքի հասարակական բաժանման շղթայի մի օղակը:

Աշխատանքի բաժանումը է արդիւնաբերութեան բնականօրէն առաջ եկած՝ մի կազմակերպութիւն, որի թելերը հիւսուել են եւ շարունակւում են հիւսուել արդիւնաբերողների աչքերի առաջ:

6.— Կարող է պատահել, որ որեւէ նոր ձեւի աշխատանքի արդիւնքը լինի մի ապրանք, որ նոր երեւան եկող մի պահանջի բաւարարութիւն տայ կամ ստեղծի մի նոր պահանջ: Կարող է պատահել նոյնպէս, որ երէկ՝ ապրանքների միեւնոյն արդիւնաբերողի բազմաձեւ զբաղումներից մէկը այսօր բաժանուի նրա միւս զբաղումներից եւ իր արդիւնքները ուղարկի շուկայ՝ որպէս ինքնադրոյ ապրանք: Կարող է պատահել ե՛ւ այն, որ այն արդիւնքը (իրը) որ այսօր որոշ հասարակական պահանջի բաւարարու-

թիւն է տալիս, վաղը ամբողջովին կամ մասամբ յետ մղուի նրա նման մի ուրիշ արդիւնքի կողմից:

Եթէ որեւէ ապրանքի նկատմամբ գոյութիւն ունեցող հասարակական պահանջը ուրիշ ապրանքներով բաւարարութիւն է ստանում, նոյն ապրանքը դառնում է աւելորդ եւ ոչ օգտաբեր:

7.— Մի որեւէ ապրանք գնելու համար նրան պիտի տալ նոյն քան քանակութեամբ դրամ, ինչքան ցոյց կըտայ նրա արժէքի չափանիշը, գինը:

Որեւէ ապրանքի գինը հաւասար է նրա արդիւնաբերութեան համար մսխուած բանուորական աշխատանքի հասարակական-անհրաժեշտ քանակութեան:

Ուրեմն որեւէ ապրանքի գինը է նրանում առարկայացած հասարակական աշխատանքի քանակութեան դրամական կոչումը:

Եթէ որեւէ ապրանք արտադրելու համար գործ է դրւում աշխատանքի ժամանակի հասարակական-անհրաժեշտ քանակութիւնից աւելի շատ քանակութիւն, նոյն ապրանքի արժէքը փոքրանում է, երբեմն եւ ոչնչանում է:

8.— Աշխատանքի բաժանումը աշխատանքի արդիւնքը ապրանք է դարձնում եւ դրա միջոցով էլ՝ անհրաժեշտ է դարձնում նրա փոխարկումը դրամի:

Ապրանք ծախողի համար ոսկին նրա ապրանքի տեղն է բռնում, իսկ գնողի համար ապրանքն է ոսկու տեղ բռնում: Ապրանքը դրամ դառնալուն հետ՝ միաժամանակ՝ դրամն էլ ապրանք է դառնում:

Գործողութիւնը թէեւ մէկ է, բայց երկու կողմ ունի: Ապրանքի տիրոջ համար նա կոչւում է վաճառում, դրամի տիրոջ համար՝ գնում, աւելի ճիշդը գնելը հէնց ծախել է: Ա–Դ. միեւնոյնն է, ինչ որ է Դ–Ա.:

9.— Ոսկին դրամ (կամ արժէքների չափ) դարձաւ նրա համար, որ բոլոր ապրանքները սկսեցին նրա մէջ չափել իրենց արժէքները: Ոսկին իրական դրամ դարձաւ շնորհիւ ապրանքների բազմակողմանի վաճառման:

Ապրանքը ոչնչացնում է իր բնական-սպառողական արժէքի բոլոր հետքերը՝ մարդկային առարկայական աշխատանքի միաձեւ հասարակական մարմնացումը դառնալու համար:

Դրա համար եւ դրամի մէջ չի արտայայտւում նրա ի՛նչ ապրանքի հետ փոխանակուած լինելը, բայց նրա դրամական ձեւի

մէջ պարզ երեւում է, որ բոլոր ապրանքները իրար հաւասար են, որովհետեւ որեւէ ապրանքի հետ փոխանակուող դրամի հետ կարող է փոխանակուել եւ մի ուրիշ ապրանք:

10.— Ուրեմն որեւէ ապրանքի առաջին փոխակերպութիւնը, նրա ապրանքային ձեւից դրամի փոխանակուելը միեւնոյն ժամանակ ուրիշ ապրանքի հակադիր փոխակերպութիւնը, այսինքն նրա դրամական ձեւից փոխարկումը ապրանքի:

Դ–Ա. ձեւը արտայայտում է ապրանքի այդ երկրորդ կամ վախճանական փոխակերպութիւնը, գնումը:

Ապրանքները ներկայանալով մի կողմից ծախուած ապրանքներ միեւնոյն ժամանակ ներկայանում են գնուելու յատուկ ապրանքներ: Գնումը է վաճառում:

Որեւէ ապրանքի վերջին փոխակերպութիւնը միեւնոյն ժամանակ է մի ուրիշ ապրանքի առաջին փոխակերպութիւնը: Ապրանքների դրամի միջոցով իրար հետ ունեցած սոյն փոխանակութեան ժամանակ մի ապրանքի վաճառումով ձեռք բերուած դրամը կարելի է յատկացնել բազմաթիւ ապրանքների բազմաձեւ գնումների:

Մի վաճառում, ուրեմն, ձգտում է դէպի այլեւայլ ապրանքների բազմաթիւ գնումները կամ որեւէ ապրանքի վախճանական փոխակերպութիւնը կազմում է ուրիշ ապրանքների փոխակերպութեանց գումարը:

11.— Ապրանքային փոխակերպութեան մէջ շարժման երկու հակադիր փուլերը առաջ են բերում հետեւեալ ձեւով մի շրջանառութիւն, նախ ապրանքային ձեւ, ապա ապրանքային ձեւի բացառութիւն, ի վերջոյ կրկին վերադարձ դէպի ապրանքային ձեւը:

Որեւէ ապրանքի շրջանառութիւնը առաջացնող երկու փոխակերպութիւնները են միեւնոյն ժամանակ ուրիշ երկու ապրանքների հակադիր մասնաւոր կերպարանափոխութիւնները, որոնցից մէկը լրացնում է նրանից առաջ եղած մի ապրանքային շրջանառութեան, իսկ երկրորդը նոր շրջանառութեան առաջին փուլն է կազմում:

Դրանով որեւէ ապրանքի փոխակերպութեան շնորհիւ առաջ եկող շրջանառութիւնը հիւսւում է ուրիշ ապրանքների շրջանա-

ութեանց հետ եւ այդ բոլորը միասին արտայայտւում են ապրանքային շրջանառութեանց ձեւով:

12.— Ապրանքների շրջանառութիւնը տարբերւում է արդիւնքների անմիջական փոխանակութիւնից ո՛չ միայն ձեւականապէս, այլ ե՛ւ ըստ էութեան:

Արդիւնքների պարզ փոխանակութեան դէպքում ապրանքատէրերը ուղղակի իրար հետ են փոխանակում իրենց արդիւնքները, մինչդեռ ապրանքային շրջանառութեան ժամանակ նրանք փոխանակում են իրենց ապրանքները դրամի միջոցով եւ առանց իմանալու թէ իրենց աշխատանքի արդիւնքը ում ձեռք պիտի ընկնի եւ ի վերջոյ ինչ բանի հետ պիտի փոխանակուի:

Առաջին դէպքում ապրանքատէրը տալիս է իր արդիւնքը իրան անհրաժեշտ եղող սպառողական արժէք առնելու համար եւ երբեք պէտք չունի, որ մի ուրիշի արդիւնքը նոյն սպառողական արժէքի հետ փոխանակուած լինի վաղօրօք, մինչդեռ վերջին դէպքում՝ ապրանքատէրը կարողանում է իր ապրանքը ծախել միմիայն նրա համար, որ մի ուրիշը արդէն ծախել է իր ապրանքը նրանից առաջ եւ դրամ դարձրել, մի երրորդ ապրանքատէր էլ կարողանում է իր ապրանքը ծախել, որովհետեւ երկրորդը նրանից առաջ իր ապրանքը ծախել եւ դրամ է դարձրել եւ այսպէս անվերջանալի մի շղթայ յարաբերութեան մէջ է դնում ապրանքատէրերին հակառակ իրենց կամքին եւ առանց ճանաչելու նրանց, որոնց հետ յարաբերութեան մէջ են: Այս բոլոր յարաբերութեանց, աւելի ճիշդը, ապրանքային այս բոլոր շրջանառութեանց ժամանակ՝ դրամը անցնում է ձեռքից ձեռք եւ հետեւողական կերպով բռնում է բոլոր ապրանքների տեղը:

13.— Ապրանքային շրջանառութիւնը դրամ է ծորում:

14.— Ապրանքային շրջանառութիւնը պայմանաւորւում է վաճառումների եւ գնումների հաւասարակշռութեամբ, որովհետեւ իւրաքանչիւր վաճառում պայմանաւորւում է գնումով եւ իւրաքանչիւր գնում պայմանաւորւում է վաճառումով:

Վաճառումն ու գնումը ներկայացնում են միակման գործողութիւն, երկու անհատների՝ ապրանքատիրոջ եւ դրամատիրոջ՝ փոխադարձ յարաբերութիւնը:

Վաճառումն ու գնումը ներկայացնում են միեւնոյն ժամա-

նակ միեւնոյն մարդու կատարած իրար հակադիր երկու գործողութիւնները:

Գնումի եւ վաճառումի նոյնութիւնը ցոյց է տալիս, որ որեւէ ապրանք, եթէ շրջանառութեան ժամանակ դրամական ձեւով չի արտայայտւում՝ դառնում է անօգտաբեր:

Ո՛չ ոք չի կարող ծախել, եթէ գնող չկայ, ինչպէս ե՛ւ ո՛չ ոք չի կարող գնել, եթէ ծախող չկայ: Բայց ապրանքատէրը պարտաւոր չէ անմիջապէս գնել, երբ նա ծախում է ապրանքը, բայց նա պարտաւոր է անպայման գնել թէկուզ շատ ժամանակ յետոյ:

15.— Գնումը վաճառումի անմիջական եւ պարտաւորեցուցիչ լրացումն է:

16.— Ապրանքների փոխանակութեան ժամանակ միջնորդի դեր կատարող դրամը ներկայանում է ապրանքային շրջանառութեան միջոց(1):

Ռաշտ (Պարսկաստան)

---

(1) Իմ սոյն աշխատութիւնը Մարքսի «Կապիտալ»ի համառօտագրութիւնն է սկզբից մինչեւ «Դրամի Շրջանառութիւնը» գլուխը:

«Դրամի եւ դրամագլխի» մասին իմ մի ուրիշ աշխատութեան մէջ պիտի խօսեմ:

Իմ նպատակն է սոյն յօդուածներիս միջոցով Մեծ Վարդապետի գլուխ գործոցը համառօտագրելով տալ հայ հասարակութեան, մասնաւորապէս մարքսիստօրէն մտածողներին:

Իմ կատարած սոյն համառօտագրութիւնը շատ աւելի մանրամասն է քան այն համառօտագրութիւնը, որ կատարել է մարքսիզմի մեկնաբանողը, Կաուցկին:

Ծ. Հ.

ՏԱԳՆԱՊ ԵՒ ՍՆԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

Գրեց՝ Ա. ԿԷՆՃԵԱՆ

1.— Վերյիշում մը: 2.— Գլխու պտոյտ տուող թիւեր:— Տագնապ: 4.— Սնանկութիւն: 5.— Կառավարութիւն: 6.— Թղթադրամ - մուրհակ: 7.— Բանուորական աշխատանք: 8.— Պարզ հաշիւ մը իբր եզրակացութիւն:

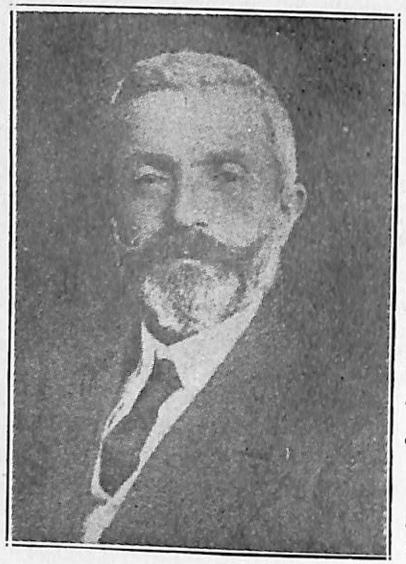

ԸՆԿ. Ա. ԿԷՆՃԵԱՆ

1. Վերյիշում մը:— Մանկական յիշատակներուս մէջ զօրաւոր տեղ մը գրաւած է այն պատմութիւնը զոր քանիցս լսած էի մեր ընտանիքի ծերերէն, թէ եղած էր ժամանակ ուր մեր քաղաքի (Ատաբազար) մէջ ալիւրին չափը (20 հօխա) մէկ կամ երկու փարայի կը ծախուէր: Ըսել կ'ուզէին թէ անցեալին մէջ կեանքը՝ շատ աժան եղած էր, մինչդեռ մանկութեանս ատեն, ալիւրին քսան հօխան արժելով տասնեւվեցէն քսան դահեկան, կեանքը չափազանց սղած եւ հետեւաբար դժընդակ դարձած էր:

Անցեալին մէջ մէկ երկու փարա միայն արժողը, ուրեմն մեր օրերուն այլեւս չորս կամ հինգ հարիւր անգամ աւելի բարձրացած էր:

Իրապէս շատ ուշագրաւ էր այս տարբերութիւնը, ինչ որ ո՛եւէ կերպով հաւատալի չէր թուած ինծի: Առասպել կը նկատէի զայն, մանաւանդ որ մեր քաղաքը՝ հազիւ երեք հարիւր տարուայ կեանք մը ունեցած ըլլալ կը կարծուէր:

Շատ անդրադարձած էի այս բանին վրայ, առանց սակայն կարենալ լուսաբանելու, ինչպէս որ չէի կրնար խելք հասցնել նաեւ մէկ փարանոց արծաթ դրամներու այնքան գործածութեանը եւ գոյութեանը, թէեւ տակաւին ալ բաւականաչափ պահած ունէր մեծ-հայրս եւ մեզ կուտար իբր գործածութենէ դադրած հետաքրքրական դրամներ:

Մէկ փարանոցներու այդ գոյութիւնը՝ քիչ մը կասկածիլ կուտար ինծի արդարեւ անցեալ ժամանակներու կեանքի աժանութեանը մասին, բայց վերեւ յիշած տարբերութիւնս՝ միշտ ալ չափազանց կը նկատէի եւ առասպելական:

Պատերազմէն առջի շրջանին ալիւրին գինը՝ ինչպէս ըսի, 20 հօխան միջին գին քսան ղրուշ էր, ուր պատերազմէն ետքն կ'արժէ միջին գին 250 ղրշ., ինչ որ տասներկու տասներեք անգամ բարձրացում մը կը նշանակէ: Երէկուան եւ այսօրուան միջեւ եղած այդ մեծ տարբերութիւնը՝ մասամբ հասկնալի էր անշուշտ մեզ, պատերազմէն վերապրողներուս համար: Բայց եւ այնպէս միշտ ալ անըմբռնելի կը մնար չորս կամ հինգ հարիւր անգամ բազմապատկուած ըլլալու պարագան եւ չէր դադրեր ան առասպելական ըլլալէ:

Միջանկեալ ըսեմ որ ընկերաբանութիւն եւ տնտեսագիտութիւն միայն կրնան գոհացնել այս մասին մեր հետաքրքրութիւնը:

2. Գլխու պտոյտ տուող թիւեր:— Ամէնքս ալ գիտենք որ պատերազմէն առաջ նամակ մը ղրկելու համար կը վճարուէր առաւելն՝ մէկ դահեկան թրքական, մինչդեռ այժմ կը վճարուի տասը դահեկան թրքական կամ եօթնուկէս դահեկան սուրիական: Այս տասնի եւ եօթնուկէսի տարբերութիւնն ալ իր առանձին նշանակութիւնը ունի, որուն վրայ եւս կարեւոր է անդրադառնալ:

Գիտենք նաեւ որ գերմանական մէկ մարքի արժէքն էր նախ քան պատերազմը վեց դահեկան թրքական եւ թէ 100 փէնիկն ալ մէկ մարք կ'ընէր: Արդ, պատերազմէն առաջ մէկ նամակ ղրկելու համար քսան փէնիկ միայն կը վճարուէր, մինչդեռ պատերազմէն ետքն տեսանք որ այդ նամակին համար մինչեւ երեսուն միլիառ մարք վճարուեցաւ:

Հոս քիչ մը կանգ առնենք, գաղափար մը կազմելու համար այս ահռելի թիւին արժէքի կամ մեծութեան մասին:

Երեսո՛ւն միլիառ, այսինքն երեսուն հազար հատ միլիոն, չեմ կարծեր որ տակաւին բաւական ըլլայ գաղափար մը տալու հա-

մար մեզ այդ թիւի մեծութեան մասին։ Փորձենք թանձրացնել այդ թիւը։

Միջօրէական կ'ըսուի այն գիծը որ երկրագունդին հիւսիսային եւ հարաւային բեւեռներէն անցնելով աշխարհս երկու հաւասար մասերու կը բաժնէ։ Այդ գիծին երկարութիւնը քառասուն միլիոն մասերու բաժնելով եւ մէկ մասը միայն առնելով կ'ունենանք մէկ մեթր երկարութիւն։

Արդ, այդ քառասուն միլիոն մեթր երկարութիւն ունեցող միջօրէական կոչուող գիծին վրայ եօթը հարիւր յիսուն անգամ փաթթուող երկարութեան մը համազօր է մեր վերեւ յիշած մէկ նամակի փոխադրութեան համար վճարուած դերմանական նամակադրոշմը։

Ասիկա ալ դեռ մեր միտքին հասկնալի բացատրութիւն մը չեղաւ կարծեմ։

Փորձենք ուրիշ մը։

Առէք ժամացոյց մը որ մէկ վայրկեանի մէջ կը համրէ արդէն մէկէն վաթսուն, այսինքն մէկ ժամուան մէջ երեք հազար վեց հարիւր, արդ ժամացոյցը պէտք է որ անընդհատ բանի շարունակ ինը հարիւր վաթսուն եւ չորս տարի, որպէսզի կարենայ լրացնել համրանքը երեսուն միլիառին։ Երեւակայեցէք մարդ մը որ օրական տասը ժամ համրելով զբաղուի, մեր յիշեալ դերմանական մէկ նամակադրոշմի համրանքը լրացնելու համար պէտք է ապրի 2314 տարի։

Կամ այդ թիւի համրանքին չափ ցորենահատիկ ուզենք բեռցնել շոգեկառքի իւրաքանչիւրը տասը թոնօ առնող վակոններու, գիտէ՞ք, ո՞րքան վակոն պէտք պիտի ըլլայ.— առնուազն 2403 վակոն որպէսզի կարողանանք բեռցնել այդ համրանքի չափ ցորենահատիկ։

Վերջապէս աւելի քան առասպելական թիւ մը կը բովանդակէ այդ մէկ նամակի փոխադրութեան յատկացեալ նամակադրոշմը։

Եթէ քանի մը սերունդներ անցնին, ի՞նչպէս պիտի կրնան հասկնալ եւ ըմբռնել այս իրականութիւնը։ Արդեօք ճշմարտութեան հակառակ, զուտ երեւակայական եւ խելագար քմահաճոյքի յատուկ չինծու վէպ մը չպիտի՞ նկատեն զայս։ Անցեալ ճշմարտութիւնները՝ յաճախ այս կերպով է որ կ'ուրացուին անշուշտ։

Քսաներորդ դարու քաղաքակիրթ եւ զարգացած մարդկային ընկերութեան խելագար մտայնութեան մէկ դիցաբանական թը-

ւիչքը միայն պիտի նկատուին ապագայ սերունդներու կողմէ այս նամակադրոշմները, փեթիշներու պատկերներ պիտի սեպեն զայնս եւ ապագայ ընկերութեան թանգարաններու մէջ պիտի ցուցադրուին նման եգիպտացիներուն պաշտած ապիսի ձոյլերուն կամ քարի դարերէն գտնուած կոշտ կերպով միայն տաշուած քարէ թօթէմներուն։

Ահա ներկայ քաղաքակիրթ մարդկութեան պաշտամունքին եւ հաւատալիքներուն խորհրդանշանները յաչս հեռաւոր ապագայի մարդկութեան։

Այս ուղղութեամբ կրնայինք վիպական թուող շատ արտայայտութիւններ կանխատեսել այժմէն, որոնք ապագայի ընկերութեան համար աւելի քան ճշմարտանման պիտի կրնային ըլլալ, բայց մեր նպատակը՝ վերացական տեսութիւններ ընել կամ վէպ չինել չէ, այլ այս խորհրդաւոր երեւոյթներու խորը թափանցել եւ վերլուծել զայն գրական կերպով։

3. Տագնապներ:— Առնուազն ընդունելի է անշուշտ որ ներկայ ընկերութիւնը՝ թուաբանական տագնապի մը առջեւ դրած է իր միջակ եւ միջակէն ալ վար զարգացում ունեցող անդամները, որոնք ջախջախիչ մեծամասնութիւնը կը կազմեն։

Այս գլխու պտոյտ պատճառող թիւերու տագնապը՝ հանապազօրեայ կարիքներուն ալ վրայ ընդհանրացնելով, մարդ կը տարուի հարկադրաբար մտածելու թէ թիւերը՝ կորսնցուցած պէտք է ըլլան իրենց արժէքը եւ այսօրուան մարդկութիւնն ալ՝ պատմութեան մէջ նմանը չի տեսնուած մեծամոլութեան, ամէն բան չափազանց մեծ ու հսկայական տեսնելու ախտէն վարակուած վիճակ մը առած ըլլալու է որ իր ամենօրեայ ապրուստի նիւթերն անգամ այնքան ահաւոր համեմատութիւններու հասնող թիւերով հաշուէ։

Նորմալ շրջաններու խաղաղ քաղաքացիներու աչքին՝ մեր այս ներկայացուցած վիճակը՝ անօրինակ կերպով ախտաւոր պիտի թուի, եւ այդ ախտաւորութեան վերլուծումն անգամ պիտի կրնայ շատ միտքեր իրենց ծխնիներէն դուրս հանել, եթէ սակայն բուն իրականութիւնն ու ճշմարտութիւնը չի գան լոյս սփռել։

Բայց ինչ որ ալ ըլլայ, տագնապները՝ ընկերային բնաշրջման ախտաւոր փուլերը պիտի նկատուին։ Եւ ճիշդ այդ պատճառաւ հարկ է որ ակնարկ մը նետենք շուրջերնիս, տեսնելու համար թէ

ինչպիսի տաղնապներ կան։ Ասանկ ահռելի համեմատութիւններու հասնող թուաբանական կամ թիւերու յատուկ տաղնապ մը՝ առանձինն չի կրնար ըլլալ։ Եթէ չըլլային յարակից այլ տաղնապներ, թիւերն ալ երբեք այդ աստիճան ծայրայեղ համեմատութիւններու չպիտի կրնային հասնիլ, քանի որ ընկերային կեանքի բոլոր կալուածներն ալ իրարու հետ փոխյարաբերական եղած են միշտ։

Յայտնի է թէ թղթատարական սպասարկութիւնը կամ պաշտօնը կատարողն է կառավարութիւնը ամենուրեք։ Պաշտօնեայ մը, ըլլայ այն կառավարական կամ ոչ, երբ դեռ երէկ իր մէկ դահեկանի կամ 20 ֆենիկի կատարած գործին համար, եթէ այսօր պահանջէ ձեզմէ յանկարծ երեսուն միլիառ մարք, ի՞նչ կը խորհիք արդեօք։ Անշուշտ, շատ մեծ դժուարութիւն կ'ունենաք համոզուելու որ այդ պաշտօնեային միտքը խանգարուած չըլլայ..., բայց ընդհակառակը, երբ կը տեսնէք որ նոյն այդ պաշտօնեան՝ ընդհանուրին հաւանութեամբ կը շարունակէ կատարել իր գործը, կարծես թէ ոչինչ կենար անբնական կամ տարականոն, կը փորձուիք ուրիշ պատճառներ որոնել՝ կարենալ հասկնալու համար այդ խելքէ միտքէ դուրս արտակարգ փոփոխութիւնները, զորս առնուազն նոյնքան արտասովոր տաղնապներու արդիւնք պիտի նկատէք հարկաւ։

4. Սնանկութիւն :— Ընթերցողին առեւտրականի վարժ մըտայնութիւնը դիւրաւ կ'ըմբռնէ թէ բացառիկ տաղնապներու հետեւանքով, իր երէկի յանձնառութիւնները նոյնութեամբ չի կըրցող կատարող վաճառական մը կամ գործատէր կը նկատուի սընանկ։ Եւ երբ սնանկութիւնը տեղի ունեցած ըլլայ առաւելագոյն չափով մը վաճառականին չարաշահութեան երեսէն, այդ վաճառականը կը նկատուի ըստ օրէնքի խարդախ եւ նենգ սնանկ, որով կ'ենթարկուի պատիժի։

Հասկնալի է ուրեմն թէ թղթատարին յանձնելի նամակին համար նախ քան այդ երեսուն միլիառը վճարելը՝ կանգ պէտք է առնէ ընթերցողը։

Անուրանալի է որ մեծ տաղնապ մը տեղի ունեցած է, որուն երեսէն եւ պատահեր է ահռելի սնանկութիւն մը։ Ասիկա՝ անհերքելի իրականութիւն մըն է պարզուած հարցի համար, բայց թէ ի՞նչ է եղած այդ ահաւոր տաղնապը որ յանգած է այսքան աղետաբեր սնանկութեան։

Ո՞վ եղած է պատասխանատուն՝ այս աղետաւոր ահռելի իրականութեան։

5. Կառավարութիւն :— Խաղաղ ու նորմալ շրջաններու մէջ, կառավարութիւնները յանձնառու եղած են կատարել կարգ մը պաշտօններ որոնք մեծապէս հասութաբեր եղած են միշտ։

Կառավարութիւնները՝ երկիրին մէջ ամենէն աւելի վստահելի, ապահով եւ երաշխաւորեալ հաստատութիւնները նկատուած են հանրային գործերու յանձանձմանը համար։

Կառավարութիւնները ունին հարստութիւն, ուժ եւ իշխանութիւն, մէկ խօսքով ամէն բան՝ կարենալ պաշտպանելու համար իրենց վստահուած շահերը։ Ինչէ՞ն կ'ըլլայ ուրեմն որ այս աստիճան ծայրայեղօրէն ծանր սնանկութեան կ'ենթարկուին մէկօրէն միւսը, եւ կը հարկադրուին իրենց ստորագրած մուրհակները այդ աստիճան անկումի եւ անարժէքութեան մատնելու։

Ո՞վ եւ ի՞նչպէս կրցաւ գողնալ արդեօք կառավարութեանց վստահուած հարստութիւնները մինչեւ զանոնք տաք ու կիզիչ մոխիրներու վրայ նստեցնելու աստիճան։

Հարցումներ՝ որոնց պատասխանները կարենալ տալու համար, պէտք է որ մանուրենք պարագան եւ ճշդենք կացութիւնը։

Առնենք գործարանի մը մէջ աշխատող բանուոր մը՝ որուն օրավարձքն եղած է տասը մարք։ Այս գումարով, բանուորը՝ իր եւ իր ընտանիքին անչափահաս անդամներու ապրուստը ծայրը ծայրին կրնար հոգալ։ Սակայն եւ այնպէս մեր բանուորը՝ փորձառու եւ նախատեսող անձ, ամէն օրուան օրապահիկին վրայ փոքր բան մը խնայելով, ապագայի նեղ եւ անգործ օրերու յատուկ պահեստ մ'ունենալու համար, ինքզինքն ու իրենները զանազան զրկումներու կ'ենթարկէ, որոնցմով արդարեւ կ'ունենայ փոքրիկ պահեստ մը, ենթադրենք երկու հարիւր մարք։ Այս գումարով կը խորհի որ պիտի կրնայ ապրիլ եւ ապրեցնել իր ընտանիքը քանի օր, երբ անգործ մնայ կամ հիւանդանայ ու չի կրնայ աշխատիլ ու վաստկիլ։

Ի դէմ այդ զոհողութեանց խնայուած երկու հարիւր մարքին փոխարէն, մեր բանուորը ունի պահած երկու մուրհակ հարիւրական մարքնոց տեսօրին վճարելի, այն է՝ երբ որ ուզէ։

Բանուորը՝ գործարանատէրէն աւելի, Երկիրին կառավարութեան վրայ միայն ունենալով վստահութիւն,— քանի որ միան-

գամայն կառավարութիւնն է որ իբր իրաւունքի եւ արդարութեան պաշտպանը կը ներկայանայ,— իր երկու հարիւր մարքի խնայողութեան համար կը պահէ կառավարութենէն ուղղակի ստորագրուած մուրհակներ — պետական պանքնօթներ:

Առնենք երկրագործ մը որ իր արտադրած ցորենը վաճառած է. իր ընտանիքի մնացեալ կարիքները հոգալու համար եւ կամ երաշտ տարիներու կանխահոգութեամբ խնայած է նմանապէս քանի մը հարիւր մարք, որով կը խորհի թէ պիտի կրնայ ապրիլ իր ընտանիքի հետ միասին գալիք անյաջող տարի մը: Երկրագործը կրնար եթէ ուզէր, իր խնայած մասին չափ ցորեն պահել, փոխանակ վաճառելու եւ կառավարութեան ստորագրած մուրհակներէն առնել պահելու: Հոս ալ կ'երեւայ երկրագործին՝ կառավարութեան վրայ ունեցած վստահութիւնը, այնպէս որ պանքնօթները կը նախամեծարէ ան քան իր յաւելեալ ցորենը:

6.— Թղթադրամ-Մուրհակ:— Ինչպէս տեսանք, բանուորին եւ երկրագործին ունեցածին փոխարէն վճարուած թղթադրամները՝ Երկիրին ամենէն վստահելի, ամենէն ապահով, ամենէն աւելի արդարութեան եւ իրաւունքի ախոյեան եղող իշխանութեան կամ հաստատութեան կողմէ ստորագրուած տեսօրին վճարելի մուրհակներ են:

Բանուոր եւ երկրագործ՝ ապառիկ չեն առած այդ թղթադրամները, այլ փոխարէնը կանխիկ եւ դրականօրէն վճարած են: Եւ որովհետեւ ապագայի կանխահոգութեամբ խնայածնին է ատիկա, կատարեալ վստահութեամբ կը վերաբերուին, վասնզի չեն կրնար նախատեսել իրենց ապագայ կարիքներուն տեսակը, կանխաւ եւ անմիջապէս փոխանակելու համար անոնց հետ:

Առեւտրական օրէնքի համաձայն, բանուորին եւ երկրագործին այս խնայողութիւնները (թղթադրամի վերածուած)՝ աւանդ պէտք է նկատուին, քանի որ շահ չեն բերեր, եւ նոյն այդ օրէնքի համաձայն դարձեալ, անձեռնմխելի պէտք է համարել: Աւանդները փճացնող՝ ոչնչացնողները՝ վստահութեան զեղծում կատարող կը նկատէ օրէնքը, եւ վստահութեան զեղծումի պատիժն ալ ծանր է նման խարդախ սնանկութեան:

Արդ, կառավարութիւնը՝ բանուորին եւ երկրագործին կողմէ իրեն վստահուած արժէքներուն համար կուտայ այդ աւանդագիրները զորս թղթադրամ-մուրհակ կոչեցինք: Ուրեմն թղթադրամները՝ վկայագիրներն են կառավարութեան մօտ իբր աւանդ

վստահուած իրական արժէքներուն, որոնք աշխատաւորներուն քրտինքին՝ արիւնին եւ կեանքին գինը կը ներկայացնեն:

7. Բանուորական աշխատանք:— Շատ հարեւանցի կերպով վերեւ մեր բացատրածին համաձայն, բանուորի մը օրավարձը՝ կ'ենթադրէ նիւթական արտադրութեան կամ արդիւնաբերութեան համազօր արժէք, այսինքն թէ՝ բանուորի մը յատկացուած օրավարձին փոխարէն թանձրացեալ իրական հարստութիւն մըն է որ կը գոյանայ երկիրին մէջ: Ուրեմն այդ իրական հարստութեանց վաւերական աւանդագիրները կ'ըլլան հարկաւ բանուորին ձեռքին մէջ գտնուած թղթադրամ-մուրհակ մարքերն ալ, ճիշդ այնպէս ինչպէս երկրագործին ծախած ցորենին համար տրուած թղթադրամ-մուրհակ-մարքերը:

Ըսել կ'ուզենք, թղթադրամ-մուրհակ-մարքերը՝ երեւակայական կամ քմածին չեն բնաւ, այլ կուտակուած՝ դիզուած իրական հարստութեանց եւ արդիւնքներու չափանիշներ կամ կշիռներ, որոնց իրականութեան եւ վաւերականութեան երաշխաւորող աւանդընկալն է այլեւս կառավարութիւնը, Երկիրին Արդարութեան կազմուածքը:

Երբոր այդ թղթադրամներուն արժէքները իյնայ, ատ կը նշանակէ թէ այդ անկումին համապատասխան չափով մսխում, յանպէտս չռայլում, մէկ խօսքով տեսակ մը գողութիւն կատարուած է կառավարութեան հսկողութեան վստահուած ամբարանոցներուն մէջ, ուր աւանդ դրուած էին բանուորին եւ երկրագործին ունեցածները իրենց զանազան ձեւերովը:

Եթէ բանուորի մը օրավարձը ենթադրենք 10 մարք, ուրեմն հազար մարքը համազօր եղած կ'ըլլայ մէկ բանուորի հարիւր օրուան աշխատանքին, եւ կամ հարիւր գործաւորի մէկ օրուան աշխատանքին: Հաշիւը շատ պարզ է եւ հասկնալի:

Այն գանձապահը կամ աւանդապահը որ իրեն վստահուած արժէքներէն, հազար մարքի կորսուելուն կամ փճանալուն պատճառ կ'ըլլայ, պատասխանատուութիւնը կ'ունենայ ուրեմն հարիւր բանուորի մէկ օրուայ ամբողջ կեանքին, ինչ որ նոյնն է ըսել հարիւր բանուոր ընտանիքի մէկ օր անօթի մնալուն:

Այս օրինակ անգութ չռայլութիւն կատարողը ո՛վ որ ալ ըլլայ, նենգ եւ խարդախ սնանկ չպիտի՞ հռչակէր արդեօք օրէնքը: Բայց ատիկա հարցին բարոյագիտական եւ իրաւական մասն ըլ-

լալով, դուրս կը թողունք այժմ, քանի որ լոկ հաշուականովը կը զբաղուինք:

8. Պարզ հաշիւ մը իբր եզրակացութիւն:— *Հիմակ հաշուենք անգամ մըն ալ, թէ իրենց միամիտ եւ անկեղծ վստահութեամբը աւանդատէրի դիրքին մէջ եղող բանուորներու ինչպիսի բանակ մը պէտք պիտի ըլլայ կազմել վճարելու համար գերմանական 30 միլիառնոց մէկ նամակադրոշմ, որով պիտի փոխադրուի մեր գիրը:*

Ենթադրելով բաս առաջնոյն, բանուորի մը օրավարձը 10 մարք, տարին 300 օր հաշուելով, մեր բանուորը պիտի ստանայ 3000 (երեք հազար) մարք: Ուրեմն, 30 միլիառ մարքնոց մէկ նամակադրոշմի համար, տասը միլիոն բանուորներ՝ ամբողջ մէկ տարի պէտք է աշխատին:

Սա կը նշանակէ թէ գերմանական մէկ այդ նամակադրոշմի մէջ կը խտանայ տասը միլիոն բանուորի մէկ տարուան կեանքի գինը, մէջն ըլլալով անոնց ընտանիքներն ալ, կ՚ունենանք շուրջ 50 միլիոն հոգի, այսինքն՝ Գերմանիոյ գրեթէ ամբողջ բնակչութեան թիւը:

Ըսել է Գերմանիոյ ամբողջ բնակչութիւնը՝ տարի մը պիտի կրնար ապրիլ մի՛միայն մէկ նամակադրոշմի փոխարժէքով, եթէ այդ նամակադրոշմի ներքեւ աւանդ պահուած հարստութիւնները յումպէտս վատնուած, փճացուած չըլլային:

Եւ երեւակայե՛լ որ դեռ ասիկա՝ մէկ նամակի փոխադրութեան յատկացուած արժէքի հաշիւն է: Երեւակայել պէտք է ուրեմն որ ի՛նչպիսի անըմբռնելի՝ անհուն թիւերու կը հասնի քանակը փճացուած հարստութեանց, որոնց եղբայրական համեբաշխ մատակարարութեամբն ու յանձնաձումովը, ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութիւնը պիտի կրնար ապրիլ հանգիստ ու անաշխատ կեանքով մը, երկա՜ր, շատ երկա՜ր շրջաններ, եթէ այդ կուտակուած հարստութեանց փճացումը կատարուած չըլլար:

Եւ այդ ահաւոր փճացումին պատճառն եղած է Մեծ-Պատերազմը, որուն պատասխանատուները փնտռել մեր ներկայ նիւթէն դուրս է:

Թո՛ղ ամէն մարդ, արժէքէ ինկած այդ պետական մուրհակներէն մէյ մէկ հատ աչքին առաջ ունենայ ընդ միշտ իբր խորհըր-*դանիշը՝ մարդկային ընկերութեան անցուցած ընկերա-քաղաքական տագնապին, որուն ահաւորութիւնը որակել մահկանացու*

գրիչներու կարողութենէն վեր կը մնայ. խորհրդանի՜շ ճիւաղութեան եւ հրէշային խելագարութեան, բոլոր այդ արժէկորոյս մուրհակները, որոնք վաղուան քաղաքակրթութեան աչքին առաջ մեր ներկայի մարդկութեան մանկամտութեան թէ ծանծաղամըտութեան իբր կոթող — փեթիշներ պիտի յաւերժանան... ո՛չ անշուշտ պատուաբեր մեր դարուն համար:

(1925 թ.)

Տիրապետող մակաբոյծները ամէն բան կուտան գործաւորին, պայմանաւ որ անոր կռնակէն վար չ՚իջնեն:

ՀԻՒԿՕ

Գործաւոր դասակարգի ազատագրութիւնը կը կատարուի բուն իսկ գործաւոր դասակարգի միջոցով: Այն պայքարը, որ կը մղուի այդ ազատագրութեան համար, դասակարգային մենաշնորհման եւ առանձնաշնորհման կռիւ մը չէ, այլ հաւասար իրաւունքներու եւ պարտականութիւններու, ինչպէս նաեւ՝ դասակարգային տիրապետութեան ջնջման:

ՄԱՐՔՍ

Պարկեշտութիւնը առաքինութիւն մ՚է, որ ամէն մարդ կը քարոզէ, բայց ո՛չ մէկը կը գործադրէ լրիւ: ՍԷՆՏԸՆ

Ամէն ստրուկ բուն իսկ իր ձեռքին մէջ կը կրէ իր գերութիւնը ջնջելու ոյժը: ՇԷՅՔՍՓԻՅՐ

Ո՛չ մէկ բարեկարգութիւն՝ բարոյական թէ իմացական, եկած է վերին դասէն:— Բոլորը եկած են մարտիրոսներու եւ զոհերու բողոքէն ու պայքարէն: ՖԻԼԻՊ

Մարդ մը չի կրնար աւելի լաւ կտակ մը ձգել աշխարհի, քան լաւ կրթուած ընտանիք մը: ՍՔԱԹ

Տգէտ դասակարգերը, վտանգաւոր դասակարգեր են: Տգիտութիւնը հրէշներու արգանդն է: ՊԻԶԸՐ

ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԸ

(ԹՌՈՒՑԻԿ ԱԿՆԱՐԿ)

Գրեց՝ Վ. ՄԱՐՍԵԱՆ

ԸՆԿ. Վ. ՄԱՐՍԵԱՆ

Երբ ծագեց Փետրուարեան յեղափոխութիւնը եւ պրոլետարիատի հուժկու հարուածների տակ տապալուեց ցարերի դարաւոր բռնակալութիւնը, Ռուսաստանի բազմամիլիոն ժողովուրդները ողջունելով ազատութեան արշալոյսը — ապագայի գեղեցիկ յոյսերով լցուած իրենց հայեացքները ուղղեցին դէպի Տաւրիկեան պալատը, ուր համախմբուած քաղաքական կուսակցութիւնների, Կադետների եւայլն լիտերները իրենց ձեռքը վերցնելով իշխանութիւնը փորձում էին երջանկացնել տնտես. եւ քաղաքականապէս քայքայուած եւ սնանկացած Ռուսաստանը։ Ոգեւորուած ցարիզմի վրայ տարած յաղթանակով եւ յայտարարուած ազատութիւններով յեղափոխութեան աւանգարդը կազմող բանուորութիւնը ինչպէս եւ աշխատաւոր գիւղացիութիւնը սկզբնական շրջանում ուզեցին հաւատալ Մենշեւիկների եւ էսէռների փայլուն խոստումներին եւ ամէն կերպ աջակցեցին այդ կուսակցութիւնների պարագլուխներից կազմուած ժամանակաւոր կառավարութեանը, սակայն շուտով զգացին իրենց խաբուած լինելը։ Բանուորական տիկտատուրայից խուսափող «մարքսիստ» Մենշեւիկները եւ հողի սոցիալիզացիա պահանջող էսէռները շու-

տով դաւաճանեցին Սոցիալիզմի հիմնական սկզբունքներին եւ թեքուելով դէպի աջ գործիք դարձան բուրժուազիայի ձեռքում։ Ժամանակաւոր կառավարութեան յայտարարած «պատերազմ մինչեւ վերջնական յաղթանակը» լօզունգը եւ պսիխոպատ Կերենսկու հիստերիկական ճառերը բաւական էին համոզելու բանուորութեան եւ գիւղացիութեան, որ յեղափոխութիւնը վտանգի մէջ է, որ բուրժուազիան իր ազդեցութեան տակ գցելով կառավարութեան «սոցիալիստ» անդամներին փորձում է իր հունի մէջ առնել յեղափոխական շարժումը եւ իւր ցանկացած ձեւակերպումը տալ երկրի քաղաքական եւ տնտեսական կեանքին։ Բանուորութեան արեան գնով ձեռք բերուած յեղափոխութեան յաղթանակը տէր չդարձրեց բանուորին արտադրութեան միջոցներին եւ ոչ էլ գիւղացիութեան — հողին, չազգայնացրուեցին նաեւ երկրի հարստութիւնները։ Չափազանց միամիտ պէտք էր լինել այդ բոլորը սպասելու «սոցիալիստ» պարագլուխների վախկոտութեան եւ անվճռականութեան շնորհիւ երկրի իշխանութիւնը իր ձեռքը առած բուրժուազիայից։ Բանուորութիւնը բուրժուազիայի իշխանութեան համար չէր որ թափել էր իւր արիւնը։ Պէտք էր մի նոր ընկերային յեղափոխութիւն հաստատելու համար Պրոլետարիատի Գերիշխանութիւնը — տիկտատուրան եւ այդ տիկտատուրան նրան տուեց Հոկտեմբերեան մեծ յեղափոխութիւնը։ Հիմք դրուեց առաջին բանուորա-գիւղացիական պետութեանը։ Պարտուած բուրժուազիան եւ նրա փեշերի տակ թառած Մենշեւիկ-էսէռները հեշտութեամբ չպիտի հրաժարուէին իշխանութիւնից։ Իրենց տրամադրութեան տակ գտնուած ոյժերով եւ արտաքին օգնութեամբ նրանք փորձեցին իշխանութիւնը նորից յետ խլել սկիզբը դնելով երկարամեայ արիւնահեղ եւ քայքայող քաղաքացիական կռիւներին։ Ռուսաստանի յեղափոխական պրոլետարիատը միացած աշխատաւոր գիւղացիութեան հետ հերոսական պայքար էր մղում ներքին եւ արտաքին թշնամիների դէմ։ Այդ պայքարին մասնակցելը ամէն մի գիտակից բանուորի եւ աշխատաւոր գիւղացու պարտականութիւնն էր, որովհետեւ այդ պայքարը մղւում էր յանուն Սոցիալիզմի, յանուն պրոլետարիատի դասակարգային գերիշխանութեան։ Օրհասական կռիւների այդ ծանր շրջանում ինչ դիրք բռնեց Կովկասը, ուր իշխանութիւնը գտնւում էր զանազան սոցիալիստական գունաւորում ունեցող կուսակցութիւնների՝ գլխաւորապէս Մենշեւիկների ձեռքում։

Այս վերջինները ոչ միայն չօգնեցին Ռուսաստանի պրոլետարիատին, այլ ընդհակառակը թշնամական դիրք բռնեցին, եւ օգտըւելով առիթից Անդրկովկասը անջատուած յայտարարեցին Ռուսաստանից: Դա մի խոշոր դաւաճանութիւն էր ընդդէմ յեղափոխութեան եւ Հնչակեան Կուսակցութեան Կենտրոնը Թիֆլիսում իր 1918 Թ. Ապրիլի 11-ին հրատարակած Թռուցիկով բողոքեց այդ դաւաճանական ակտի դէմ եւ իր համերաշխութիւնը յայտարարեց Ռուսաստանի յեղափոխական պրոլետարիատին: Անդրկովկասում ստեղծուած 3 հանրապետութիւններում՝ Վրաստանում, Հայաստանում եւ Ադրբէյջանում իշխանութիւնը գտնւում էր Մենշեւիկ, Դաշնակցութիւն եւ Մուսավաթ կուսակցութիւնների ձեռքում: Վերջին երկուսը իբրեւ ազգայնական եւ բուրժուական կուսակցութիւններ վարում էին այդ հասկացողութիւններից բղխող քաղաքականութիւն, եւ եթէ մի կողմ թողնենք Հայ-Թաթարական անտագօնիզմը, նրանք գոնէ այն առաւելանի նեղ շովինիստներ չդառնացին որ կենդանական ազգասիրութիւնից դրդըւած հալածանքներ սկսէին օտարազգիների՝ մասնաւորապէս Ռուս ազգաբնակչութեան դէմ, սակայն տարբեր էր դրութիւնը Վրաստանում, ուր իշխանութիւնը գտնւում էր Ջխէիծէլի, Ժորդանիայի, Ռամիշվիլիի նման «կարմիր» Մենշեւիկների ձեռքում: Մենշեւիկների այդ անուանի եւ երեւելի կարմիր յեղափոխականի տիտղոսը կրող չեֆերը իրենց եռամեայ տիրապետութեան ընթացքում ոչ միայն որ եւ է սօցիալիստական գործ չկատարեցին, այլ ընդհակառակը նրանց բազմաթեւակ գործունէութիւնը իրաւամբ, վրացական Պուրիշկեւիչ Վիշապելլի եւ իր կուսակիցների արդար նախանձն էր շարժում: Թողնելով բանւորութիւնը աշխատանքի նախկին անտանելի պայմաններում Վրաստանի «սօցիալիստական» կառավարութիւնը դժգոհութիւնները կանխելու նպատակով կազմակերպում էր բանուորներից ժողովրդական գվարդիայի ենիչարական խմբեր: Գիւղացիութեան հողային պահանջներին բաւարարութիւն տալու փոխարէն հնարաւորութիւն էր տրւում կալուածատէր իշխաններին առաջւայ նման անպատիժ շարունակելու իրենց սխրագործութիւնները: Թիֆլիսում վրաց բուրժուազիան աւելի թոյլ էր քան հայկականը: Ազգային ինքնասիրութիւնը պահանջում էր որ լինի հակառակը եւ բարեխնամ «սօցիալիստական» կառավարութիւնը կարողանում է կարճ միջոցում իրագործել սեփական բուրժուա-

գիայի այդ բարի ցանկութիւնը: Հայերը ենթարկւում են սոսկալի հալածանքների: Ամէն օր Թիֆլիսում Զուգէլլի (ժողովրդական գվարդիայի պետ) եւ Կետիայի (յատուկ զօրամասի պետ) քաջ տղերքը փողոցներում շուրջկալ էին կատարում եւ անխտիր ձերբակալում բոլոր հայերին որոնք օրէնքից դուրս էին յայտարարուած եւ խոշոր գումարներ առնելով ազատ արձակում մինչեւ հետեւեալ ձերբակալումը: Միջին թւով Թիֆլիսի հայերը օրական 50,000 ոսկի րուբլի կաշառք էին տալիս ձերբակալութիւնից ազատուելու համար: Հետզհետէ փակւում էին հայ խանութները եւ նրանց փոխարինում վրացիները որոնք վայելում էին սօցիալիստ կառավարութեան հովանաւորութիւնը եւ լայն-աջակցութիւնը: Հայերը անխտիր, թէ առեւտրական եւ թէ բանուոր, վրացիների կողմից հրապարակով ենթարկւում էին ամենակոպիտ վիրաւորանքների եւ այդ բոլորը կատարւում էր Մենշեւիկների գիտութեամբ եւ թելադրանքով: Վրաց զինուորների գազանութիւնները Լօռիի հայ գիւղերում գերազանցում էին քրդական նման գազանութիւնները Տաճկա-Հայաստանում: Հարաւ-Օսեթիայի խաղաղ ժողովուրդը եւ նրա գիւղերը նոյնպէս հրոյ եւ սրոյ ճարակ դարձան Մենշեւիկեան կառավարութեան հրամանով: Նման հալածանքներից չ'ազատուեցին նաեւ Ռուս եւ Թաթար ազգաբնակութիւնը: Ազգային փոքրամասնութիւններին հալածելու եւ թալանելու գործում տիրում էր մի սրտառուչ համերաշխութիւն վրացի շովինիստների եւ մենշեւիկների միջեւ: Այդ բոլորը չէր խանգարում, որ աշխարհակալական հովերով տարուած «անկախ» Վրաստանի «սօցիալիստական» կառավարութիւնը լակէյի դեր կատարէր այդ ժամանակ Անդր-Կովկասում վխտացող բազմաթիւ Անգլիացի կամ Ֆրանսացի հարիւրապետների առջեւ: Բանուորութեան գիտակից եւ առաջադէմ մասը շատ շուտով ըմբռնեց Մենշեւիկների իսկական էութիւնը եւ եկաւ այն անխախտ համոզման որ Վրաստանը կարող է ազատագրուել պրոլետարիատի օգնութեամբ: Վրաստանի կոմմունիստական կուսակցութեան շարքերը տենդային աշխատանքի մէջ էին: Նման աշխատանք կատարում էր նաեւ Հնչակեան կուսակցութիւնը: 1919 Թ. Մարտին լոյս տեսաւ Թիֆլիսում Հնչակեան Կուս. պաշտօնական օրգան «Գործաւոր» օրաթերթը, որը հէնց առաջին համարում իրեն յայտարարեց համակիր նոր հիմնուած կոմինտերնին: Մենշեւիկները իրաւամբ Հնչակեաններին իրենց թշնամի համարելով սկսե-

ցին ամէն կերպ հալածել նրանց, ի վերջոյ փակելով նաեւ «Գործաւոր»ը: Ի նկատի ունենալով մի կողմից որ Վրաստանում դրութիւնը օրէցօր վատթարանում է եւ միւս կողմից — Հայ-Տաճկական պատերազմի զալիք հետեւանքները՝ Հնչակեան Կենտրոնը 1920 թ. Նոյեմբերի սկզբին Թիֆլիսում հրաւիրեց կոնֆերանս, մասնակցութեամբ գաւառական բազմաթիւ ներկայացուցիչների եւ հրաւիրուած կարեւոր ընկերների: Այդ կոնֆերանսը կայացնելով մի շարք որոշումներ Կուսակցութեան բռնելիք դիրքի եւ գործունէութեան մասին, ի միջի այլոց իր Նոյեմբեր 11-ի նիստում անցկացրեց մի կարեւոր եւ պատմական որոշում Հայաստանի վերաբերմամբ, որի մէջ թուելով մի շարք նկատումներ անհրաժեշտ է գտնում Հայաստանի այդ ժամանակուայ կառավարութեան տապալումը ու նրա փոխարինումը բանուորա-գիւղացիական իշխանութեամբ: Այդ որոշումը տպուեց Թիֆլիսում հրատարակուող “Commounist Grousu” թերթի Նոյեմբեր 16-ի համարում և «Նոր խօսք»-ում*), իսկ միւս թերթերը հրաժարուեցին տպելուց: Համաձայն կոնֆերանսի որոշմանը Հնչակեան Կենտրոնը անմիջական յարաբերութեան մէջ մտաւ Վրաստանի կոմմունիստական կուսակցութեան կենտրոնի անդամներ ընկ. Գ. Նիցուբիձէի եւ Ծահսուվարեանի հետ: Դէպքերը սկսեցին արագօրէն իրար յաջորդել: Նոյեմբերի 29-ին Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային երկիր: Հերթն Վրաստանինն էր: Լոռուայ մեր ընկերները շարժման մէջ էին: 1921 թ. Փետրուարին Լոռին ապստամբեց եւ կարմիր բանակի օգնութեամբ գրաւեց Թիֆլիսը: Մենշեւիկները փախան իրենց հետ տանելով խոշոր հարստութիւն: Փետրուարի 25-ին կարմիր բանակի հետ միասին Թիֆլիս մտաւ Հնչակեան եռանդուն գործիչ ընկ. Աստուրը 500 ձիաւորներով եւ անմիջապէս գալով Հնչակեան Կենտրոնը զեկուցեց դէպքերի յաջորդական ընթացքի մասին: Ոգեւորութիւնը մեծ էր եւ

*) «Նոր Խօսքը» Ինտերնացիոնալիստ Սոց.-Դեմ.-ների (Արշակ Զուրաբեանի) խմբակի օրգանն էր, որի մէջ մտնում էին կոմմունիստ Արամայիս Երզնկեանը, Սիմ. Փիրումեանը, Մ. Դարբինեանը եւ ուրիշները: Այդ թերթը երկար բանակցութիւններից յետոյ միայն համաձայնուեց տպել մեր կոնֆերանսի այդ որոշումը այն եւս խմբագրական ծանուցումով որ իրենք դէմ են այդ որոշման: Վ. Մ.

անկարագրելի: Վրաստանի նորակազմ Յեղափոխական Կոմիտէն Թիֆլիսի բոլոր կուլտուրական հիմնարկութիւնների (համալսարան, դպրոցներ, գրադարաններ, թատրոններ, կլուբներ եւն.) պաշտպանութիւնը յանձնեց Հնչակեանների ընկ. պրոֆ. Բաբեանի ղեկավարութեամբ: Մեր զինուած բանուորները իբրեւ պահակներ զետեղուած էին այդ բոլոր հիմնարկութիւններում: Պալատի ճիշդ դիմացը գտնուող Հնչակեան կլուբի ընդարձակ շէնքում տեղի էին ունենում անընդհատ միտինգներ ընկերների հսկայ բազմութեան ներկայութեամբ: Մասնաճիւղի վարչութեան դրասենեակը նոյնպէս շարունակ գալիս էին ընկերները հրահանգներ ստանալու համար: Բէհրութեան փողոցի վրայ գտնուող Հնչակեան Ուսանողական (բացառապէս համալսարանական) Բիւրոյի շէնքում 200-ի չափ զինուած ուսանողներ — ընկերներ գտնւում էին Հնչակեան Զինուորական Մարմնի տրամադրութեան տակ. իսկ այս վերջինի եւ մեր զինուած բանուորների կենտրոնավայրն էր Սոլոլակի No. 20 շէնքը: Այդ եւ հետագայ պատմական օրերին Հնչակեան Կուսակցութիւնը լիովի կատարեց իր յեղափոխական պարտականութիւնը ամէն կերպով նպաստելով Խորհրդային կարգերի հաստատմանը Վրաստանում, ինչպէս նաեւ Ազերբէյջանում եւ Հայաստանում: Իմպերիալիստ պետութիւններին վաճառուած եւ Անդրկովկասի ժողովուրդներին անվերջ կռիւների միջոցով իրար թշնամացրած եւ աւերածութիւններին ենթարկած մենշեւիկները եւ նրանց «քոյր» կուսակցութիւնները ստիպուած եղան տեղի տալ ժողովրդի արդար զայրոյթի առջեւ եւ փախչելով օտար երկրներ՝ ապաստանեցին իրենց իսկական տէրերի լայն փէշերի տակ:

Այսօր Անդրկովկասի փոքր ազգութիւնները յենուած Ռուսաստանի յեղափոխական պրոլետարիատի եղբայրական օգնութեան վրայ՝ խաղաղ կերպով աշխատում են իրենց երկրի բարգաւաճման համար՝ հսկայական նուաճումներ կատարելով կուլտուրական, տնտեսական, շինարարական եւ այլ ասպարէզներում:

Եթէ չլինէր 1918 թ. մենշեւիկների դաւաճանական ակտը եւ Անդրկովկասը չբաժանուէր Ռուսաստանից, կասկած չկայ որ, նամանաւանդ Հայաստանը, այսօր կը լինէր աւելի ընդարձակ եւ չէր ունենայ այն հսկայական կորուստները մարդկային, տնտեսական, տերրիտորիայի, որոնք Հայ ժողովուրդը ունեցաւ չարաբաստիկ Հայաստանի «անկախ» Հանրապետութեան օրերում:

Բեռլին (Գերմանիա)

ԱՐԴԱՐԱՑՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ

Գրեց՝ Ս. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

ԸՆԿ. Ս. ՍԻՄՈՆԵԱՆ

Մեր խօսքը՝ Հնչակեաններն, կամ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ որպէս ազգայնական կազմակերպութիւն՝ քննադատողներու համար է: Մեր խօսքը անոնց է, որոնք թիւրիմացութեամբ մը, յաջողած են տուն ինել, ընկերվարական մաքուր հոսանքի շրջապատին մէջ, եւ կը հարուածեն Հնչակեան կուսակցութեան անցեալը:

Անցեալ ու ներկայ ժամանակակից պայմաններուն հետ ապրող ու քալող Հնչակեան գաղափարաբանութիւնը սակայն, հայկական կեանքի փոթորկոտ եւ ալեկոծ ամենավտանգաւոր շրջաններուն իսկ, փաստօրէն պահած է իր ուժն ու կենսունակութիւնը եւ մարմին տուած հայ աշխատաւորութեան երազներուն:

Գաղափարական գետնի վրայ կատարուած աննշան, եւ քիչ մը յայտնի թեքումներն ու սայթաքումները՝ որոնք իրենց դրոշմը պահած են Հնչակեան կուսակցութեան պատմութեան վրայ դժբաղդաբար, պէտք խոստովանիլ որ քչիկ մը արդարացման կը մօտենան վերջապէս, երբ նկատի ունենանք այս կուսակցութեան ծնունդ տուող պայմանները, հայ աշխատաւորութեան տրամադրութիւններն՝ ու անոնց հետ անմիջականօրէն կապուող դժուարութիւնները:

Հնչակեան կուսակցութեան ծնունդը, տարօրինակ եւ վայրկեանի ազդեցութեան տակ խմորուած մտածումի մը արդիւնքը չէր բնա՛ւ. այդ օրինակ շարժումները՝ կեանքի մէջ լրիւ եւ երկար շրջան մը չեն բոլորեր — կը մահանան շուտով—. փաստ է սակայն որ Հնչակեան կուսակցութիւնը իր գործունէութեան սկզբնական փուլերուն մէջ, աւելի ուժեղ թեքում եւ տրամադրութիւն ունեցած է դէպի հայ ազգայնական շարժումները: *Իրողութիւն մ՚է այս բնականաբար, որ կրնայ սխալմունքի մը դրոշմը կրել իր վրայ, եւ սակայն երբե՛ք չի մօտենար մեղադրանքի սահմանին:*

Պարզենք մեր միտքը.

Հնչակեան կուսակցութեան հիմնաքարը դրուած է եղեր, ազգային *եւ* դասակարգային *պայքարի գծին վրայ: Առաջինը՝ հայ ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան հարցի պայքարը սակայն, մանաւորապէս ութսունական թուականներէն սկսեալ, Հնչակեան կուսակցութեան միջոցաւ ու աշխատանքով, մտած է գործնական — յեղափոխական շրջափակին մէջ, եւ երկրորդը՝ դասակարգային կռուի եւ հասկացողութեան ճակատը՝ մնացած է թափուր եւ ակար: Սխալ է՝* անպայմանօրէն *Հնչակեան կուսակցութիւնը պաշտպանելու յայտնի ճիգերով, պնդել որ՝ երկու ճակատներուն վրայ ալ համահաւասար դիրք եւ ուղղութիւն պահուած է: Խոստովանութիւն մըն է այս հարկաւ, խոստովանութիւն մը՝ որ անցեալին մէջ կատարուած իրողութիւններու թելադրանքներէն կուգայ, եւ կը պարունակէ անկեղծութիւն մը, զոր Հնչակեան կուսակցութեան, ազգային գետնի վրայ յառաջացուցած շարժումները նսեմացնելու բնոյթը՝ չի կրեր բնաւ, այլ կը մօտենայ արդարացումի սահմանին:*

Ի՞նչ է այդ արդարացումը սակայն.

Հայկական ծանօթ ողբերգութիւնը կար երէկ. ժամանակակից կեանքի պայմաններուն հետ ապրող ու քալող այդ ողբերգութիւնը՝ իր բոլոր փուլերով — ինչ սահմանաւորում եւ մեկնակէտ ալ տրուի անոր—, մեր կարծիքով՝ եղած է ազգային փոխադարձ ատելութեան արդիւնք բացառապէս, եւ հետեւաբար Սոցիալիստական — դասակարգային հասկացողութեամբ, հայկական ողբերգութիւն մը կատարուած, տեղի ունեցած չէ բնա՛ւ:

Հայութեան ծոցէն ծնունդ առնող, եւ հայ աշխատաւորութեան դժուարութիւնները ըմբռնող, Հնչակեան կուսակցութիւնը, նայելով իր հիմնական ծրագրի երկու *գլխաւոր սահմանաւ-*

ռումներուն, չկրցաւ հաւասարակշիռ դիրք պահել, երկուքին հետ ալ, եւ իր ուժի ծանրութեան կեդրոնը ամբողջութեամբ ձգեց, ազգայնական շարժումներու, ազգայնական մտածողութեան գծին վրայ: Հնչակեան կուսակցութիւնը գործնական այս փորձին մտնեցաւ, միանգամայն չափելով հայ աշխատաւորութեան կացութիւնը, քաղաքական պայմանները, եւ տիրող բռնակալ կառավարութեանց միտումները:

Ու Հնչակեան կուսակցութիւնը մեղադրելի չէ երբե՛ք, իր այդ փորձին մէջ. որովհետեւ՝ կ'ապրէր շրջան մը, որուն մէջ տիրող ռէժիմն ու անկէ ծնունդ առած, դժուարութիւնները, կը հասնէին անհաւատալի չափերու, եւ կը կատարուէին բացառապէս ազգային վրէժխնդրութեան թելադրանքներով: Հայութիւն, եւ կամ՝ հայ աշխատաւորութիւն տարբեր շերտաւորումներ չէին երէկ. կը հալածուէին երկուքն ալ հաւասարապէս, դատի մը համար, որ իր էութեամբ ու գունաւորումով՝ — եթէ չըսենք բացառապէս, — գոնէ խոշորագոյն հասկացողութեամբ ազգային էր: Ու Հնչակեան կուսակցութեան համար, իր ապրած միջավայրը, քաղաքական վտանգաւոր իրադարձութիւնները, եւ ազգային մտածողութեան, եւ ատելութեան գետնի վրայ կատարուած հայութեան մորթոտումները, ճամբայ մը չէին ցուցներ այլեւս, որ նա՛ կարենար լքել ազգային—յեղափոխութեան ճակատը, եւ մտնէր դասակարգային — Սոցիալիստական պայքարի հարցին մէջ: Տնտեսական անհաւասարութիւնն ալ նշմարելիօրէն կ'ապրէր ճիշդ է, բայց այդ անհաւասարութիւնը կուգար դարձեալ հէնց անոր համար, որ հայը կը բաղձար իր լեզուի, դրականութեան, եւ ազգային յատկանիշներու ուրոյնութիւնը պահել:

Այս պայմաններուն ներքեւ, սխալ պիտի լինէր սպասել որ, Հնչակեան կուսակցութիւնը, իր ծննդեան սկզբնական շրջաններուն իսկ, իր ուժին եւ արժէքին մեծագոյն ծանրութիւնը տար դասակարգային պայքարի կշիռին, երբ ինչպէս շեշտեցինք, տիրող հանգամանքները, այդ կարգի մտածողութեան մը հարկադրանքն իսկ չէին ցուցադրեր երէկ:

Անհնարին էր՝ եւ անտեղի միանգամայն, իր ամբողջ մարմնով, «ազգային պայքարի եւ ազատութեան» հիմերը կերտել փորձող, եւ այդ ուղղութեամբ արդէն իսկ վճռական տրամադրութիւն չինող, ժողովուրդի մը աշխատանքը՝ դասակարգային հովերուն յանձնել, երբ այդ ուղղութեամբ փչուած հովն իսկ,

խորթ էր տակաւին՝ նոյն ժողովուրդի զգացումներուն, հոգեբանութեանն ու հասկացողութեանը:

Կա՞ր միջոց, որ՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ Սոցիալիստական տրամադրութիւններ սերմանելու աշխատանքով, մտնէր ժողովուրդի մը բացառապէս ազգային զգացումներով հրդեհուած կրակի բոցերուն մէջ, եւ չի այրէր, անվնաս դուրս գար անկէ: Կա՞ր միջոց, որ հայ աշխատաւորութիւնը, ազգայնական նկատումներէ բոլորովին հեռի, կարենար ձեռք երկարել Թուրք աշխատաւորական դասի արհամարհելի քանակին հետ.— դժբաղդաբար ոչ —: Այդ միջոցներուն կարենալ հասնելու համար, զօրաւոր դաստիարակութիւն էր անհրաժեշտ: Ու իր ապրած երէկի շրջանին մէջ, արտակարգ այդ ուժը չ'ունէր տակաւին՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը:

Այսպէս էին պայմանները դժբաղդաբար. ու այդ պայմանները չափող, կշռող՝ Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ պատճառ մը չէր որ չմասնակցեր, եւ չղեկավարեր՝ Պոլսոյ ցոյցերը, Անատոլուի հայաբնակ վայրերու յեղափոխական պոռթկումները, եւ Զէյթունի նման յայտնի հայ ապստամբական շարժումները:

Այսպէս թէ այնպէս, ակնարկուած այդ հին շրջանը՝ դէպքերու եւ դէմքերու արձանագրութիւն մը տուաւ պատմութեան, ու անցաւ: Դէպքերու հետ հետզհետէ զարգացող եւ յաջորդող պայմանները սակայն, եկան փորձի ենթարկել Հնչակեան կուսակցութեան դասակարգային — Սոցիալիստական հասկացողութեան չափանիշն ալ, ու փաստօրէն մեր կուսակցութիւնը առոր մէջ ալ կշռուեցաւ բայց պակաս դուրս չ'եկաւ յետոյ:

Ռուսական յեղափոխութեան նախնական օրերուն իսկ, երբ ամենաարմատական կարծուած Սոցիալիստներն անգամ, տարտամ ու անորոշ կեցուածքով մը, կը դժուարանային իրենց յոյսը կապել այդ յեղափոխութեան ալիքներուն, Հնչակեան կուսակցութիւնը՝ թելադրուած իր հիմնական ծրագրի սկզբունքային հասկացողութենէն, միակերպ ու միանուագ մէկ ճակատի վրայ կեցաւ, եւ անսպասելի վճռականութեամբ մը, պաշտպանեց եւ թիկունք կեցաւ նոյն յեղափոխութեան, վստահօրէն համոզուելով որ՝ անոր փոթորկոտ ալիքները հետզհետէ կը խեղդեն ու կը տանին այն՝ որ հին է, եւ չի խօսիր պրոլետարական շահի հասկացողութեան բերնով: Ո՞ր տեղէն ծնունդ կ'առնէր գովելի այս ներդաշնակ համոզումը, այնպիսի շրջանի մը մէջ, ուր Հնչակ-

եան կուսակցութիւնը չունէր ուժեղ եւ հեղինակաւոր կեդրոնական կազմ անգամ։

Ու այսօր, երբ հայ ազգայնական կազմակերպութիւններն ու խմբաւորումները՝ իրենց հին թմբուկը կը զարնեն տակաւին, Հնչակեան կուսակցութիւնը միակն է հրապարակի վրայ, որ կեցած է Սօցիալիստ Խորհրդային Հայաստանը պաշտպանելու գիծին եւ ուղղութեան վրայ, եւ մասնաւորապէս գաղութահայութեան մէջ՝ անվախօրէն կը մարակէ, նոյն Հայաստանը քանդել փորձող ամբոխավարները։

ԱՇԽԱՐՀԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆԵՐԸ

Աշխարհի բնակչութեան թիւն է 1,623,000,000, որուն 600,000,000 հետեւեալ լեզուները կը խօսին.

Անգլիերէն խօսողներ —	160,000,000
Գերմաներէն խօսողներ —	110,000,000
Ռուսերէն խօսողներ —	100,000,000
Ֆրանսերէն խօսողներ —	70,000,000
Սպաներէն խօսողներ —	50,000,000
Իտալերէն խօսողներ —	50,000,000
Փորթուկալերէն խօսողներ	25,000,000

ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ ԱՌԱՋ

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ ՆԻՇԵՐ

Գրեց՝ Պ. ՊՈՆՏԱՑԻ

ԸՆԿ. Պ. ՊՈՆՏԱՑԻ

Դարերու դառնութեամբ լի հինգ տաժանքոտ տարիներ էին անցեր այն սգաւոր օրերէն ասդին, երբ՝ համատարած սարսափըն ու սուգն էր սաւառնած բազմաչարչար Տաճկահայ ժողովուրդի սեւաւոր գլխի սարէն. երբ՝ հայութեան որպէս ԱԶԳ ապրելու իրաւունքը բրտօրէն ոտնակոխուած էր. երբ՝ մտքի եւ բազկի հայ մշակը վայրագօրէն էր բզքտուած սպանդանոցի ճամբուն վրայ եւ Շաւարշանի շուշաններուն սպիտակաթոյր թերթիկները անպատկառօրէն փետտուած էին անապատներու ամայութեանց մէջ. երբ՝ միջազգային բարբարոս յօշոտումները պահիկ մը դադրած էին երեւութապէս, եւ համաշխարհային արիւնահեղ պատերազմը զինադադարի հունին մէջ մտնելով զինեալ խաղաղութեան սեւ պատմուճանն էր զգեցած, ՍՈՒՍՔԱՀԱՆԱՆ՝ պատերազմի աւար վիրաւոր չոգենաւը՝ Ատլանտեանէն կը սուրար դէպի Արեւմուտք՝ Նոր Քանանու Երկիրը, Ամերիկա՛...:

1920, Մայիսի վերջին գիշերն էր, ինչպէս նաեւ վերջին օրը մեր ծովային երկա՛ր եւ երազայոյզ ճամբորդութեան. մեր չոգենաւը հազիւ մայրամուտէն վերջ խրած իր ցռուկը Նիւ Եօրքի ծովախորշէն ներս, պարտադրուած էր կանգ առնել եւ սպասել նոր առտու, նոր օրուայ արշալոյսին:

Մեր առջեւ Նիւ Եօրք՝ հեռաւոր արեւմուտքի այս մեծածա-

ւոլ քաղաքը այնքան մշուշապատ էր, որքան անոր կապած մեր ակնկալութիւնը. իսկ մեր ետին, ծովերէ անդին եւ մեր տեսողութենէն շատ հեռու Մերձաւոր Արեւելքի անարեւ հորիզոնին տակ թողած էինք հայրենիք մը աւերակ՝ որուն գուցէ այլեւս չպիտի վերադառնայինք...:

Ինքնամփոփումի եւ հրաժեշտի վերջին գիշերն էր. նախ քան խոստումներուս, յանձնառութեանցս եւ ստանձնած հրահանգներուս դասաւորումը, նաւուն կամրջակին վրայ եղայ ներշնչումներս ստանալու հեռաւոր հորիզոններէն եւ յուշերս թարմացնելու: Երեւակայութեանս աննիւթ խորանին առջեւ պաշտամունքի սրբազան պարտականութիւնը կ'զգայի հանդէպ անոնց՝ որոնք Մեծ Եղեռնին զոհերն էին եղած, որոնք ՄԵԾ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆԻՆ ռահվիրայ եւ նախավկաները հանդիսացան, եւ որոնք մահով անմահութիւն հագան. ինչպէս նաեւ չէի կրնար մոռնալ եւ չի վերայուշել այն պարտաւորութիւնները՝ որոնք նուիրականօրէն կը ծանրանային վերապրողներուս ուսին հանդէպ մեր տարաբաղդ բեկորներուն, եւ Հայ ժողովուրդի քաղաքական ու տնտեսական լիակատար ազատագրական դատին:

* * *

Յունիս մէկի պայծառ առաւօտուն, մեր շոգենաւը՝ պարտականութիւնը աւարտող հերոսի մը վէս կեցուածքով, կանգ էր առած Պրուքլինի նաւամատոյցին առջեւ:

Ճամբորդներուն մէջ տիրող յուզումն ու եռուզեռը դժուար էր նկարագրել. պաշտօնական պարտադիր պայմանները հազիւ աւարտած, աւելի բաղդաւորուածները կը փութային փայլկեան մը առաջ դուրս գալ շոգենաւէն ու միանալ զիրենք դիմաւորող եւ գուցէ տարիներէ ի վեր իրենց ճամբուն սպասող սիրելիներուն, մինչ անդին երրորդ կարգի ճամբորդներ գլխիկոր եւ սրտաբեկ կը դիտէին իրենցմէ բաժնուող բաղդաւոր ուղեկիցները՝ որոնք կը հեռանային ցնծութեամբ, իսկ իրենք կը պատրաստուէին փոխադրուելու «Էլիս Այլէնտ»ի քաւարանը ժամանակաւորապէս:

Ազատ եւ անկախ Ամերիկայի մուտքին առջեւ դրուած խոչն ու արգելքը՝ աստիճան մ'աւելի կը շեշտէին դասակարգերու գոյութիւնը այս երկրին մէջ, եւ կարծես կը նսեմանար՝ «Հըտսըն»ի եւ Ատլանտեանի դիրկընդխառնումի մէջէն արուեստականօրէն բարձրացող ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱՆԻՆ խորհրդաւոր իմաստը, ո-

րուն քղանցքին տակէն շատեր անցան, սակայն չի կրցին մտնել աւետեաց այս մոգական երկիրը:

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց հողամասին վրայ կը գտնուէի այլեւս, որքան ալ բոլորովին զերծ չէի նորեկի մը շատ բնական տպաւորութիւններէն՝ հանդէպ մեր հիւրընկալ այս նոր եւ մեծածաւալ երկրին, սակայն առաւելապէս ճնշուած մօտիկ անցեալի թարմ բայց դառն յուշերու բեռան տակ, առաջին առթիւ իսկ շահագրգռութիւնս գաղութահայ կեանքին շուրջ էր, եւ այդ օրերուն ընդհանուր կերպով արդէն մեր մէջ ԶԳԱՑՈՒՄԸ աւելի զօրեղ կը գործէր քան առողջ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ. փոխանցման շրջանի յատուկ բներեւոյթ մը՝ որ այնքան ալ մեղադրելի չէր. տուններու եւ այլազան հաւաքատեղիներու մէջ՝ տարագրութիւնը, հայկական ջարդերը, գաղթականական դրութիւնը, տիրող ընդհանուր գոյավիճակը, անկախ Հայաստանը, Կիլիկիոյ ազատագրութիւնը, նորանոր սարսափներու տեսիլը եւայլն, օրուան հրատապ հարցերն էին. կարծես ամէն ոք դիւանագէտ դարձած՝ երեւոյթներէն եւ իրադարձութիւններէն յաճախ անկապ եզրակացութիւններ կը հանէր:

Նոր գաղթականներու ժամանումը, եւ իրերայաջորդ պատուիրակութեանց եւ ինքնակոչ ներկայացուցչութեանց երթուդարձը՝ ծփուն կը պահէին Ամերիկեան գաղութահայ կեանքը, ամերիկահայութեան զգացումի թելերը այնքան նրբօրէն պրկուած էին, որոնցմէ պատահական հպումով մ'ալ կարելի էր եղանակ... ստանալ:

Յոյսի, յոյզի եւ խանդավառութեանց աղօտ վերջալոյսին մօտ էինք, երբ՝ պատեհապաշտներ չէին քաշուեր դեռ շահագործելու ամերիկահայ ժողովուրդի զգացումները եւ քսակները. երբ դիւանագիտական նենգամիտ դաւերը տակաւին չէին հրապարակուած. երբ՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր Եռագոյնի պատանքին մէջէն կը նկրտէր հասակ չափել Գարա Պէքիրի ուժերուն հետ. երբ՝ զոյգ պատուիրակութիւններ Հայաստանի եւ Հայ ժողովուրդի ճակատագիրը կ'ուզէին կապել պուրժուա-իմպերիալիստ պետութեանց դիւանագիտական խաղերուն, անոնց խորհրդաժողովներուն եւ խարուսիկ դաշնագրութեանց հետ. երբ՝ Ազգերու Լիկան եւ Միջազգային Դատարանը դղրդալին ծընունդով մը լոյս աշխարհ կուգային. եւ երբ դեռ ամրապէս չէին

փակուած Ամերիկայի դռները գաղթական ժողովուրդներու կարգին նաեւ հայոց առջեւ:

Ահա՛, շրջան մը թոհ ու բոհի, որ սպառեց շա՜տ եռանդ եւ կորով՝ հեռադայլին տեղի տալով յուսալքումի եւ հիասթափութեան:

* * *

Այսպէս տասը տարի առաջ ես ալ շատերու նման եւ շատերու հետ կուգայի 50 տարեկան այս նոր գաղութին մէկ անդամը դառնալու:

Այդ օրերուն Ամերիկան՝ մասնաւորաբար Նիւ Եորք քաղաքը, նոր Հայաստանի մը երեւոյթը կը կրէր, եւ ամէն քայլափոխի կարելի էր հանդիպիլ հին կամ նորեկ գաղթական հայերու հոծ բազմութեան, որուն ի տես պիտի ապշէին եւ դուցէ զարհուրէին հայութեան ազգովին բնաջնջումի «Սուլթանական իրատէ»ին դըժխեմ հեղինակները, եւ այդ երեւոյթը պիտի նկատէին իրենց անմեղ զոհերուն ուրուական—բանակները...:

Հայութիւնը չէր մեռած. նա կ'ապրէր՝ թէեւ վիրաւոր, օտար հորիզոններու տակ սփռւոր, եւ պիտի ապրէր քանի ունէր կեանքին անհրաժեշտ կենսունակութիւնը եւ գոյութեան իրաւունքի պայմանը:

Այդ օրերուն, այո՛, Ամերիկահայութիւնը՝ նման արտասահմանեան այլ գաղութներու, ալեկոծ ծովու մը ծփունութիւնը կը ներկայացնէր, ինչպէս նաեւ բազում ղեկավար ունեցող անղեկ նաւու մը երեւոյթը. ազգային բոլոր գործօնները շարժման մէջ էին դեռ. շարժում մը շուարուն, շփոթ եւ աննպատակ, յաճախ իրար հակազդող եւ իրարու հակառող: Ազգային Միութիւնը իր որոխիները հաւաքելով, հաշուեյարդարութեան կը պատրաստըւէր: Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ—դեսպան Գարօ Պաստրմաճեան իր կարապի երգը կը հիւսէր Վաշինկթընի նոր գնուած հայկական դեսպանատան մէջ: Եկեղեցական, բարեգործական ու բարեսիրական զանազան հաստատութիւններ, կուսակցական այլազան կազմակերպութիւններ, կրթական ու հայրենակցական բազմաթիւ միութիւններ որոնց թէ անորոշ բաժիններ էին սոսանձներ ազգային մեծ եւ խառնաշփոթ համերգի ընթացքին:

Օրէ օր նոր գաղթականներ կը հասնէին, հայ Լեգէոնականներ եւ կամաւորներ հետզհետէ կը վերադառնային զանազան ճակատ—

ներէ՝ սրտաբեկ, Փիզիքապէս քայքայուած, նիւթապէս կարօտ եւ բարոյապէս յուսալքուած եւ հիասթափուած. քիչ չէր նաեւ տարագրութենէ վերադարձող խլեակներու եւ ջարդերէ վերապրող մեր հարազատ բեկորներու թիւը. ամէն ոք դառն պատմութիւն մը ունէր շրթներուն վրայ եւ սեւ յուշեր սրտին մէջ, որոնք այնքան յեղյեղուեցան ու լսուեցան մինչեւ որ անոնք կորսնցուցին իրենց արժէքն ու շահեկանութիւնը:

Սա զգացական շրջանն էր, որ չէր կրնար երկար տեւել, երբ նորեկին առջեւ կը պարզուէր Նոր Աշխարհի տնտեսական դժնդակ պայմանները. երէկի զոհումները, ներկայի խանդավառութիւնն ու իրեն հանդէպ ցուցադրուած ժամանակաւոր կարեկցութիւնը, եւ վաղուան երազները անկարող էին ենթական ՀԱՑԻ պայքարէն զերծ պահելու համար. շատերու երազած «Արաբական գիշերներու» դիւթանքը չէր համապատասխաներ տիրող իրականութեան. ինչպէս նաեւ շատերու երեւակայած կանաչ տոլարները՝ փողոցներու մէջ չէին ցանուած. դատարկ ազգասիրութիւնը, եւ սրճարանային դիւանագիտութիւնը փոր չէին կշտացներ. այլ Փիզիքապէս քայքայման եւ յաճախ կեանքի գնով ծանր աշխատանք էր անհրաժեշտ գոյութեան պահպանման համար. կեանքը եկաւ անգամ մը եւս ապացուցանելու թէ՝ ԱՌԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՒԱԿԱՆ ՉԷՐ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԲԱՐՕՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԵՐՋԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԱՊԱՀՈՎԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ:

Բազմամարդ, հարուստ եւ մեծածաւալ Նիւ Եորքի արուեստական գեղեցկութիւնները, ճարտարապետական հրաշալիքները, առկախեալ կամուրջները, ծովային ու ցամաքային փապուղիները, ելեքտրական կառքերու օդային գնացքները, հասարակաց պարտէզները, թանգարանները, կրթական բարձրագոյն հաստատութիւնները եւայլն տեսնելն ու դիտելը որքան ալ հաճելի եւ շահեկան նիւթեր էին, ամենէն կարեւորը սակայն նիւթական ապահովութեան ծանրակշիռ հարցն էր. հիացում առթող հրաշալիքներու ստեղծիչը՝ հասարակ ԳՈՐԾԱՒՈՐ ԲԱԶՈՒԿՆ էր, արտադրող, շինող եւ շէնցնող բայց չի վայելող, եւ միշտ զրկեալ, անիրաւեալ դասակարգը. եւ հայ գաղթականութեան հարիւրին 99 տոկոսը կը պատկանէր այդ ընչազուրկ դասակարգին, համաշխարհային պրոլետարներու փաղանգին:

* * *

Նիւ Եորք ժամանումիս յաջորդ օրն իսկ, առաջին գործս կ'ըլլար երթալ, գտնել Ամերիկայի մեր Հնչակեան ընկերները, ուղղակի յարաբերութեան մտնել կուսակցութեանս պաշտօնական մարմիններուն հետ, եւ անոնց յանձնել կուսակցական այն կարեւոր միսիան՝ զոր ինծ էր վստահուած Կ. Պոլսոյ իմ պատուական ընկերներուս կողմէ մեկնումիս պահուն: Հիացումս չեմ կարող զսպել երբ՝ 340 Թհըրտ Էվընիւի Նիւ Եորքի Ս. Դ. Հնչակեան քըլպի սանդուխներէն վեր կը բարձրանայի, քըլպ չէր, այլ ուխտատեղիի մը տպաւորութիւն կ'ստանայի, ուր մեր ընկերներու գուրգուրանքին ու հոգածութեան առարկայ էին դարձած բազմաթիւ նորեկներ. այժմ չէ կարելի մոռնալ տեղական մասնաճիւղի վարչութեան եւ Նիւ Եորքի Շրջանի Գործադիրին, ինչպէս նաեւ առհասարակ բոլոր ընկերներու ժրաջան աշխատանքը, նիւթական ու բարոյական զոհողութիւնները:

Սոց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութեան Ամերիկայի Շրջանի 34-րդ արտակարգ պատգամաւորական ժողովը գումարուած էր 1920, Մայիս 1-ին Շիքակոյի մէջ, եւ նորընտիր Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը արդէն ձեռնարկած էր իր ծանր եւ խիստ պատասխանատու աշխատանքին:

Կիլիկեան կամաւորական շարժումը կար. անձնուէր եւ անձնուրաց երիտասարդ ընկերներ եւ չէզոք հայեր կը հաւաքուէին Նիւ Եորքի մէջ եւ եռանդագին կը պատրաստուէին Կիլիկիոյ ճակատին համար. անոնց մէջ կային երիտասարդներ՝ որոնք կանխաւ ճաշակած ըլլալով հանդերձ կամաւորական կեանքի զրկանքն ու դառնութիւնները, կրկին տրամադրուած էին նոր ինքնանուիրումի:

Կամաւորներու պատրաստութեան աշխատանքը լրացնելու եւ խումբը ճամբայ հանելու համար Շիքակոյէն Կեդր. Վարիչ Մարմնի կողմէ որպէս ներկայացուցիչ մեր երջանկայիշատակ հանգուցեալ ընկ. Ս. Սապահ-Գիւլեանն էր եկած, որուն հետ մեր վերջին տեսակցութիւնը տեղի էր ունեցած Պալքանեան պատերազմի նախօրեակին, Փոքր-Հայքի շրջանին մէջ կատարած իր երկրորդ պտոյտի ընթացքին, Նիքսարի մէջ. ութ տարի վերջ մեր յաջորդ հանդիպումը Նիւ Եորքի քըլըբին մէջ, անսպասելի անակնկալ մըն էր եւ յուզումնալից պարագայ մը՝ երկուքիս համար ալ. զինք կը գտնէի Փիզիքապէս քիչ մ'աւելի ընկճեալ, սակայն հոգեպէս առոյգ եւ երիտասարդ մը աւիւնով կայտառ. երկա՜ր կը խօսինք Մօտիկ անցեալէն եւ ներկայ քաղաքական ու կուսակցական իրադարձութեանց շուրջ. խանդավառուած էր եւ յուսալից ապագային համար:

Տասը տարի վերջ, այսօր քաղցր է ինծ վերյուշել Փրավիտէնսի մասնաճիւղին այն պատմական հրապարակային ժողովը՝ որ նախաքայլը հանդիսացաւ Ամերիկայի շրջանին մէջ իմ կուսակցական ու հասարակական համեստ գործունէութեանս:

Փրավիտէնսի մասնաճիւղին կողմէ հրաւիրուած էի ՔՍԱՆ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐՈՒ յիշատակին սարքուած ոգեհանդէսին առենախօսելու. նոր էի եկած անոնց պաշտելի աճիւններուն մօտէն, տխուր եւ սակայն նուիրական պարտականութիւն մըն էր ինծ՝ Ամերիկահայ բեմէն առաջին յարգանքս ձօնել այդ անմահներու յիշատակին, որոնք անմահ իտէալին համար մահացան, եւ որոնց գաղափարական մեծ ուխտին աւանդապահներն էինք մենք՝ յաջորդ քսան հազարներու ուխտեալ բեկորներէն:

Կիլիկեան կամաւորական խումբը, օժտուած կայտառ եւ առողջ զինուորական ուժերով, եւ խումբին գործերը վարող հինգ հոգիէ բաղկացեալ վարչութիւնով, 1920, Յուլիս 13-ին ճամբայ կը հանէինք՝ ջերմագին ողջագուրումէ եւ յուզումնալից բայց խրախուսական ողջերթէ մը վերջ:

Կիլիկիոյ շարժումը ձախողեցաւ նման այլ ճակատներու ձախողանքին՝ շնորհիւ մեր բարեկամ պետութեանց դաւերուն. եւ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ նիւթական, ֆիզիքական ու բարոյական հսկայ զոհաբերութենէ մը վերջ, բաւականացաւ միայն ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ կատարողի հաւկացողութեամբ:

Օգոստոս 14-ին Շիքակօ կը մեկնէի, Կեդր. Վարիչ Մարմնի հրաւէրով ստանձնելու շրջանային լիազօր-գործիչի պաշտօնը՝ որ վարեցի մօտաւորապէս վեց ամիս, այցելելով աւելի քան 45 մասնաճիւղեր՝ պայմաններու ներած սահմանագաղութներ եւ 58 Մասնաճիւղեր՝ պայմաններու ներած սահմաններուն մէջ սարքելով ընկերական, դասախօսական եւ հրապարակային ժողովներ:

Տասը տարի առաջ Ամերիկայի շրջանի Հնչակեանութիւնը՝ որակով թէ քանակով պատկառելի ուժ մը կը ներկայացնէր. որպէս գործիչ առաքելութեանս նախօրեակին, Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը ինծ կը յանձնէր՝ 72 արանց, 18 կանանց գործօն մասնաճիւղերու, ինչպէս նաեւ շրջանային 6 գործադիրներու ցանկը.

շրջանին մէջ կը տիրէր եռուզեռ եւ ընդհանուր խանդավառութիւն. «Երիտասարդ Հայաստան» շրջանիս պաշտօնաթերթը կը հրատարակուէր եռօրեայ եւ լոյս կը տեսնէր կուսակցութեան սեփական տպարանէն, սեփական մամուլի տակէն, եւ որուն թիրաժը բարձրացած էր մինչեւ 6000 օրինակի:

1921 Փետրուարին, Նիակարաֆօլսի մէջ գումարուած շրջանային 35-րդ Արտակարգ Պատգմ. Ժողովէն վերջ այս թափը եւ գործունէութեան եռանդը նոյնը չի մնաց սակայն, որուն շարժառիթներուն մէջ մտնել նիւթէս դուրս ըլլալով զանց կ'առնեմ:

* * *

Վերջին տասնամեակի ընթացքին միջազգային քաղաքական կեանքը՝ գահավէժ ընթացքով, այլազան գունաւորումներ ստացաւ եւ շատերու համար անակնկալ երեւոյթներ պատճառ դարձան թէեւ համոզմանց դէմ մասամբ սրբագրումին. պուրժուաիմպերիալիստական հոգեբանութեան անծանօթ, կապիտալիստական դրութեան ջատագով, դիւանագիտական խողովակներու հաւատաւոր եւ եւրոպական պետութեանց բարեացակամութեան ապաւինող շատ անհատներ եւ հաւաքականութիւններ հիասթափուելով դառն յուսախաբութեանց մատնուեցան:

Ազգերու Լիկաներ, Միջազգային Դատարաններ, Զինաթափութեան մեծադղորդ խորհրդաժողովներ, եւ համաշխարհային խաղաղութեան անունով թափուած այլազան ջանքեր չի կրցան վանել ապագայ պատերազմներու վտանգը, կամ արգիլել սպառազինութեանց խուլ եւ խօլ մրցակցութիւնը:

Այսօր աշխարհ ամենէն աւելի զինուած, վառօդի վտանգաւոր տակառներուն վրայ կը պարէ, եւ կայծ մը բաւական է ընդհանուր պայթում յառաջացնելու համար. նոր պատերազմի ընդանալիքը՝ Դամոկլեան սուրի նման կախուած կը մնայ զինադադարի ասպետներուն գլխուն վրայ. «պատերազմը անխուսափելի է», կ'աղաղակեն հեղինակաւոր դէմքեր, եւ հանրածանօթ քաղաքագէտներ. եւ այդ անխուսափելիին առջեւ անակնկալի չի գալու համար, պետութիւններ այժմէն իսկ սկսած են մեծածախս պատրաստութեանց, եւ օդային, ցամաքային ու ծովային անհամեմատ սպառազինութեանց, ապագայ վտանգը կանխելու համար խաղաղասէրներու կատարած կամ կատարելիք փորձերը

զուցէ միայն ծառայեն յապաղեցնելու քաղաքական փոթորիկներուն մօտալուտ պայթումը:

Որքան բարդ է պետութեանց արտաքին քաղաքական կեանքը եւ խիստ փափուկ անոնց փոխ յարաբերութեանց ընթացքը, նոյնքան ալ մտահոգիչ է ազգերու ներքին կացութիւնը. Գաղթային երկիրներու անհանդարտութիւնը, Մայր Երկիրներու մէջ տիրող քաղաքական ու տնտեսական տագնապը, ժողովուրդներու ցուցահանած անհանդուրժող ոգին, եւ երբեմն երկիրներու մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող քաղաքացիական պատերազմները՝ կենդանի եւ խօսուն պատկերը կը կազմեն միջազգային կեանքի ներկայ քաղաքական գոյավիճակին:

Գալով գաղութահայ կեանքին, մխիթարական եւ յուսադրիչ պարագայ մը եթէ կայ այն է թէ՝ բացի ցանցառ փոքրամասնութենէ մը, հայ ժողովուրդի ստուար մեծամասնութեան յարգանքն ու գուրգուրանքը առաւելապէս աճած է դէպի իրեն Խորհրդային հայրենիքը՝ Սոցիալիստ Հայաստանը:

Անշուշտ ունինք տակաւին գաղութային խոր ցաւեր, որոնք ժամանակի ընթացքին պիտի դարմանուին, ինչպէս մասամբ դարմանուած են կարգ մը ունակութիւններ եւ ընկերային ախտեր:

Դեռ չեն պակսիր սակայն մեր մէջ գաղութահայ կեանքի անդորրութիւնը խանգարողներ, հին մեթոտի դատապարտելի ահաբեկումներ եւ եղբայրադաւ արիւնաներկ ձեռքեր՝ որոնց հեղնակները անպարտ երեւալու մարմաջով, յաճախ թութակօրէն կը խօսին ու կը գրեն գաղութահայ համագործակցութեան մասին:

Այնքան դառն փորձերէ եւ փորձառութիւններէ, անթիւ զոհերէ եւ զոհաբերութիւններէ, յուսալքումէ եւ հիասթափութիւններէ վերջ, պէտք է որ այլեւս հայ ժողովուրդը՝ փոխան երազատեսի, փորձառու ԻՐԱՏԵՍ մը դառնայ եւ գիտնայ գնահատել ճշմարիտ արժէքներու իսկական արժանիքը:

Մարդիկ չեն ծնած սկզբունքներու եւ գաղափարներու գերին դառնալու համար, այլ սկզբունքներն ու գաղափարները կոչուած են կերտելու մարդկութեան բարօրութիւնն ու երջանկութիւնը. եւ այն սկզբունքն ու գաղափարը որ չունին այդ յատկանիշը, չեն համապատասխաներ կեանքի արդիական պայմաններուն, եւ չեն կրնար լիուլի բաւարարութիւն տալ մարդկային պահանջներուն, վաղ թէ անագան դատապարտուած են մահանալու:

Մեր պուրժուա–պահպանողական եւ ազգայնական դասի իտէալները, երազները եւ գաղափարաբանութիւնը՝ վաղուց խորտակուեցան Կիլիկիոյ դաշտերուն մէջ, Ազգերու Լիկայի դրան առջեւ, եւ դիւանագիտական կանաչ սեղաններուն շուրջ. մեր հաւնած կապիտալիստ Եւրոպան աճուրդի հանեց հայ արիւնը, եւ հեղնեց հայ տառապանքը, մինչդեռ չարերու կողմէ արհամարհուած Սովիէտական Ռուսաստանը՝ ազատութեամբ օժտեց Հայաստանը, Սոցիալիստական իրաւակարգով:

Այսօր կայ եւ կ՚ապրի Սոցիալիստ Խորհրդային Հայաստան, որ վաղուց վերաշինականէն անցած է շինարարական ստեղծագործ աշխատանքի շրջանին մէջ, որ պէտք է՝ արտասահմանեան գաղութահայութեան անվերապահ համակրութեան, գուրգուրանքին եւ հոգածութեան առարկան դառնայ, եւ որ նա մարմնացումն է Սոց. Դէմ. Հնչակեան Կուսակցութեան վսեմ գաղափարաբանութեան, եւ արդիւնք այդ գաղափարի աննկուն առաքեալներուն գերագոյն զոհաբերութեան ու խաչելութեան:

Ամերիկայի Հնչակեանութիւնը՝ անցեալ տասը տարիներու ընթացքին, ունեցաւ ներքին թէ արտաքին ցնցումներ, անցաւ զտումի եւ բիւրեղացման փրօցէսէն, եւ սակայն իր առողջ գաղափարաբանութիւնը զինք պահեց կանգուն, եւ այսօր նորաստեղծ աւիւնով ու խանդով կը շարունակէ իր վերելքը՝ միշտ պատրաստ գործելու, զոհելու եւ զոհաբերուելու գաղութահայ իրականութեան մէջ, ժողովուրդին հետ, ժողովուրդին համար, մինչեւ ԳԻՏԱԿԱՆ ՍՕՑԻԱԼԻԶՄԻ ԿԱՏԱՐԵԱԼ ԵՒ ՓԱՌԱՒՈՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ:

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Երբ ժամը 12 ըլլայ Նիւ Եօրքի մէջ, Պոլիս կ'ըլլայ 6·52, Պերլին՝ 5·50, Երուսաղէմ՝ 7·17, Անգլիա՝ 4·56, Մոսկուա՝ 7·26, Պոմպէյ՝ 9·47, Գահիրէ՝ 7·01, Հռոմ՝ 5·46, Պուքոն՝ 12·12, Չիքակօ՝ 11·06, Սան–Ֆրանչիսկօ՝ 8·48:

ԱՆԴԱՐՁ ՄԵԿՆՈՂՆԵՐ

Ընկ. Ս. ՍԱՊԱՀ–ԳԻՒԼԵԱՆ

Մարքսիստ տեսաբան եւ հռետոր

Ընկ. Ս. ՓԱՐԱՄԱԶ

Յեղափոխական մեծա գոյն Առաքեալը

ՓՐՕՖ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԷՔԷՐՃԵԱՆ

Գրեց՝ ՄԱՐՔՍԻՍՏ

ՓՐՕՖ. Յ. ՇԷՔԷՐՃԵԱՆ

Կուսակցութիւններու կեանքին մէջ անհատներ եղած են, որոնք ամենէն շատ գաղափարական աշխատանք կատարած են, նիւթապէս զոհած՝ քրտնած, չարչարուած փիլիքապէս՝ սակայն լրիւ գնահատուած չեն, շատ քիչերու ծանօթացուած եւ հետզհետէ մոռացութեան դատապարտուած են։ Իսկ սոր հակառակ եղած են անհատներ, որոնք միջակ արժէք մը հազիւ ներկայացուցած, սակայն ճարպիկութիւն ունեցած են իրենք զիրենք ուքլամ ընել տալու ուրիշներու միջոցաւ եւ պարապ տակառի նման է՛ն շատ աղմուկը հանած, կեղծ հերոսներ դարձած են։

Ընկեր Յարութիւն Շէքէրճեան անտարակուսելիօրէն առաջին կարգի անհատներու շարքին գլուխը կը կենայ իր անգնահատելի զոհողութիւններովը, որ, դժբաղդաբար, այսօր շատ քիչերու ծանօթ է, իսկ Հնչակեան նոր սերունդը անոր անունն իսկ լսած չունի թերեւս։

Մեր Կուսակցութեան — Հնչակեան կեանքին մէջ անհաշուելիօրէն զոհաբերող ընկերներու երամ մը եղած է եւ կայ, որոնք՝ գերդ համեստ չուչան՝ ծածկուած կը մնան եւ հետզհետէ կը մոռ-

ցըւին առանց գոնէ բարոյապէս գնահատուելու, փարձարուե-
լու։ Բայց որպէսզի անոնք չմոռցուին, Հնչակեան փաղուան
պատմութեան մէջ իրենց արժանի տեղը գրաւեն, անհրաժեշտ է
ար այժմէն արձանագրուին անոնց զոհողութիւնները, աշխա-
տանքները։ Այս ուղղութեամբ գնահատելի փորձ մը սկսած է
ընկ. Սիրվարդ (որ կը յուսամ պիտի շարունակէ), դեռ ապրող-
ներու կեանքէն տալով ամփոփ գիծեր, նօթեր։ Իսկ իմ նպատա-
կը պիտի ըլլայ մեռնող անդարձօրէն մեկնողներու կեանքին ու գոր-
ծունէութեանց ամփոփ գիծերը տալ, որոնք, իմ դատումով, ո՛չ
միայն անհնուղակլիօրէն պիտի նպաստեն փաղուան Հնչակեան
Պատմագրին, այլ եւ կրնան պարունակել օգտակար դասեր, թե-
լադրիչ հրահանգներ, մաքուր եւ բոլորանուէր գործունէութեանց
մղիչ ոյժեր։
Կուսակցական արժէքաւոր աշխատանքի տեսակէտով՝ խնձ
ծանօթ եւ սակայն անդարձօրէն մեկնողներու առաջինը կը հան-
դիսանայ փրօֆ. ընկեր ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՇԷՔԷՐՃԵԱՆԸ։

* * *

Ընկեր Յարութիւն Շէքէրճեան ծնած է Արաբկիրի Բուշնա
գիւղը, 1870 թուին։ Հայրը 11 տարեկան հասակին տարած է
զայն Պոլիս եւ տեղաւորած Կեդրոնական Վարժարանը, ուրկէ կը
հրաժարուի փայլուն յաջողութեամբ։
Ուսանողական շրջանին իսկ ընկեր Յ. Շէքէրճեան ցոյց կու-
տայ աքտիւ գործունէութիւն, կազմակերպելու շնորհք եւ բե-
մական լուսաւոր յատկութիւն, որ Հնչակեան Կուսակցութեան
Կեդրոնը (այն ժամանակ Աթէնքի մէջ), թելադրութեամբ Պօլ-
սոյ Հնչակեան Պատասխանատու Մարմնի՝ գործիչ կը նշանակէ,
ուղարկելով երկիր, բուն գործի վայրը։

Ընկեր Շէքէրճեան՝ առանց տատամսելու, հաճոյքով կ՚ըն-
դունի եւ գործելու, կազմակերպելու անպատ եռանդով գլուխ-
ուած՝ առաջին անգամ կ՚անցնի իր ծննդավայրը՝ Բուշնայ։ Գիւ-
ղի վայրը մը, կը գնէ լուսաւոր վիճակի մէջ, կը կազմակերպէ
տով վայր մը, որ եղած է անկերպարան, տէր Գօթիկեան մեթո-
երիտասարդութիւնը եւ յետոյ Վաչգէն գիւղի հոգաբարձութեան
հրաւէրով տարի մ՚ալ նոյն դպրոցի բարձրացման կ՚աշխատի, ա-
ռանց անտեսելու կազմակերպչական աշխատանքը։
Կարճ ժամանակի մէջ ընկեր Շէքէրճեանի համբաւը կը հաս-

նի Արաբկիրի Տաճրող Թաղի հոգաբարձութեան, որը՝ Եգնիկ Եպիսկոպոսի աջակցութեամբ՝ աւելի մեծ ոռճիկով կը յաջողի զայն փոխադրել իր թաղին աւելի քան 400 աշակերտութիւն ունեցող վարժարանի աւագ ուսուցիչի պաշտօնին, իր թեւին տակ ունենալով ի միջի այլոց նաեւ Զէյթունի յայտնի հերոս Աղասը:

Այդ թուականներուն Արաբկիր կը գտնուէր նաեւ Հնչակեան յայտնի գործիչ Տմաւոնը, տեսուչ Բարձրագոյն Վարժարանի:

Ընկ. Չէքէրճեան եւ ընկ. Տմաւոն իրարու ծանօթանալով եւ զիրար լաւապէս հասկնալով կը սկսին կազմակերպչական աշխատանքի,— երիտասարդութիւնը խմբելով Հնչակեան յեղափոխական գաղափարով: Ընկ. Չէքէրճեան յեղափոխական եւ միեւնոյն ատեն տաղանդաւոր ուսուցիչ՝ բոլորին ալ սիրելի կը դառնայ կարճ ժամանակէն, այնպէս որ յայտնի Եգնիկ եպիսկոպոսը ամէն ջանք կը թափէ Տաճրող Թաղի դպրոցէն վերցնել զայն եւ տեղաւորել Բարձրագոյն ուսումնարանի մէջ, բայց անյաջողութեան կը մատնուի, որովհետեւ Տաճրող Թաղեցիները կը սպառնան կըռիւ հանել եթէ Եպիսկոպոսը իր մտադրութիւնը ջանայ իրագործել, բաժնելով զիրենք իրենց սիրելի ուսուցչէն: Ընկեր Չէքէրճեան սակայն, այդ շրջանի մէջ իր Հնչակեան աշխատանքը վերջացած համարելով, հրաժարականը կը ներկայացնէ դպրոցի Խնամակալութեան ու կ'անցնի ուրիշ վայր մը – Կ. Մատէն: Այս տեղ եւս կրթական գործի հետ Հնչակեան գաղափարները սերմանելով կը պատրաստէ երիտասարդութիւնը :Իր համբաւը, որպէս կարող ուսուցիչ, կրթական մշակ կը հասնի մինչեւ Խարբերդ, այնպէս որ Ս. Կարապետ Թաղի դպրոցի խնամակալութիւնը աւելի բարձր ոռճիկով կը հրաւիրէ ուսուցչութեան: Ընկեր Չէքէրճեան առաջին անգամ կը մերժէ, բայց յետոյ կը ստիպուի ընդունիլ, որովհետեւ տեղւոյն կուսակալը, որու որդւոյն Ֆրանսերէնի դասեր կուտայ եղեր, խորհուրդ կուտայ հեռանալ, վասընզի կասկածներ կան իր մասին ու թերեւս ձերբակալութեան հրահանգ հասնի ի մօտոյ:

Ընկեր Յ. Չէքէրճեան կը մեկնի Խարբերդ ու կը ստանձնէ Ս. Կարապետ Թաղի ուսուցչութիւնը, ուր տեղ կը ծանօթանայ գաւառի յայտնի գրագէտ Ռուբէն Զարդարեանի եւ այլոց հետ ու զանոնք Հնչակեան կը մկրտէ:

Խարբերդի մէջ ընկեր Չէքէրճեանի գործունէութիւնը մեծ արդիւնքներ կուտայ թէ՛ կրթական տեսակէտով եւ թէ՝ կազմա-

կերպական–յեղափոխական տեսակէտով: Կարճ ժամանակուայ ընթացքին կը յաջողի ան նկատելի յեղափոխական ույժ պատրաստել, որ երբ ընկեր Ռափայէլ՝ Կեդրոնի կողմէ որպէս շրջուն գործիչ՝ կ'այցելէ Խարբերդ եւ տեսակցութիւն կ'ունենայ ընկեր Չէքըրճեանի հետ ու կը ծանօթանայ Հնչակեան յեղափոխական պատկառելի ույժին եւ մասսորականութեան, իր հիացումը կը յայտնէ:

Յեղափոխական այսպիսի գործունէութիւն մը բնականաբար իր վրայ պիտի հրաւիրէր կառավարութեան ուշադրութիւնը: Ռափայէլի Խարբերդէն մեկնելէն մի քանի շաբաթ վերջ ընկեր Չէքըրճեան կը նկատէ որ կը հետապնդուի, իր քայլերը կը հըսկեն: Այս պարագան մօտիկ ընկերներու եւ բարեկամներու կը յայտնէ, որոնք բուն աղբիւրէն տեղեկանալով որ ձերբակալման հրաման հասած է Պոլսէն, խորհուրդ կուտան, կը ստիպեն որ շուտով հեռանայ, որովհետեւ ձերբակալուելէ յետոյ ազատելը դժուարանայ: Ասոր վրայ ընկեր Չէքըրճեան հապ-ճեպով եւ գաղտնիօրէն կը ձգէ Խարբերդը եւ կ'ուղղուի դէպի Մարսէյլ, անկէ ալ Ամերիկա:

* * *

Ընկեր Յարութիւն Չէքըրճեան(*) Ամերիկա է 1890 թուա-
Ուստր քաղաքի մէջ:
կանին, հաստատուած Ուստր քաղաքի մէջ:
Այդ շրջանին է, որ ընկերոջ կուսակցանուէր աշխատանքին
թ ա ը իր գաղաթնակէտին կը հասնի, երբեան կուգայ ան որպէս
ուժեղ պրօպականդիստ, անզուգական կազմակերպիչ, խանդա-
վառող բանախօս եւ չնորհալի երգիչ:
Ընկեր Չէքըրճեան քանի մը ամսուայ ընթացքին ծանօթա-
նալով Ուստրի հայութեան բոլոր խաւերուն, կը սկսի իր սիրած
Կուսակցութեան — Հնչակեանութեան կազմակերպական աշխա-
տանքին, առանց կարեւորութիւն տալու տիրող յետադիմական
մտայնութեան :Ան է, որ առաջին անգամ, Ամերիկահայ գաղու-
թին մէջ կը սկսի խօսիլ Սօցիալիզմի — Գիտական Մարքսիզմի

(*) Ընկեր Յ. Չէքըրճեան Ամերիկայի մէջ ծանօթ եղած է
«Չէրպէթճեան» անունով: Մականունի այս փոփոխութիւնը կա-
տարած է երկրի մէջ իր պարագաները չմատնելու համար: ԽՄԲ.

մասին, երբ ուրիշներ յեղափոխութիւն բառն իսկ արտասանելու համարձակութիւն չունէին:

Ընկեր Յ. Ճէքէրճեան իր նպատակին հասնելու առաջին պայմանը կը նկատէ երիտասարդներու մտաւոր զարգացումը: Ատոր համար անիկա Ուսարի գրադարանի հիմնադիրներու է՛ն գործօնը կը հանդիսանայ ու իր ժամանակին մեծ մասը կը յատկացնէ դասաւանդելու ազգային պատմութիւն, գրականութիւն եւ ընդհանուր գիտելիքներ(*): Անիկա անողոք պայքար կը մղէ պահպանողական, հակայեղափոխական Սարաճեանի վարդապետի եւ Մ. Թոփանէլեանի դէմ, որոնք չէին ուզեր գրադարանի մէջ տեսնել յեղափոխական գրքեր, թերթեր, մանաւանդ «ՀԸՆՉԱԿ»ը:

Ընկեր Ճէքէրճեան բուռական թիւով գաղափարակիցներու հետ նոյն տարուայ մէջ Հնչակեան դրօշը կը պարզէ հրապարակաւ, հիմը դնելով Ուսարի մէջ Հնչակեան կուսակցութեան իր հետ ունենալով Կարապետ Մարտիկեան, Վահան Պօյաճեան, Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան եւ ուրիշներ: Ուսարի մէջ Մասնաճիւղը բուռական զօրացնելէ յետոյ կ'անցնի մօտիկ հայաշատ քաղաքները եւ այն տեղերը եւս կը սկսի կազմակերպական աշխատանքի:

Հնչակեան շրջանը հետզհետէ կ'ընդլայնի շնորհիւ անոր բոլորանուէր ջանքերուն, բայց ան գոհ չըլլար ատով, կ'ուզէ որ ամբողջ Ամերիկահայութիւնը վարակուի Հնչակեան յեղափոխական գաղափարով, այդ պատճառաւ կը դիմէ Կեդրոն գործիչի մը համար: Կեդրոնական Վարչութիւնը կը փութացնէ ընկ. Խան-Ազատ, որը իր պերճախօսութեամբ կը յեղաշրջէ հայ գաղութները եւ անոնց մէջ կը ցանէ Հնչակեան սերմեր: Ընկեր Ճէքէրճեան

(*) Զարմանալի է, որ Մուշեղ եպիսկոպոս (այժմ աշխարհական) իր «Ամերիկահայ Տարեցոյց»ի Բ. տարիի մէջ Ուսարի հայ գաղութի մասին խօսած ատեն ընկերոջ անունը հազիւ կը յիշատակէ. մինչդեռ լրտես նկատուող Մ. Թոփհանէլեանի մասին էջեր յատկացուցեր է: Անաչառ պատմագիր մը ըլլալէ շատ հեռու է ան այդ տեսակէտով, երբ Ուսարի հայ գաղութի մտաւոր զարգացման աշխատողի մը արժանօրէն տեղ տուած չունի:

ԽՄԲ.

կը դառնայ ընկեր Խան-Ազատի աջ բազուկը, միասին կը շրջին քաղաքները, միասին կը խօսին ու միասին կը կազմակերպեն, գաղափարական պայքար կը մղեն բոլոր ճակատներուն վրայ եւ յաղթական դրօշը Հնչակեանութեան կը հաստատեն ուր որ հայեր կ'ապրին:

Ընկեր Յ. Ճէքէրճեան երգելու, եղանակելու իր հազուագիւտ ընդունակութեան շնորհիւ կ'անմահացնէ ընկեր Մ. Տամատեանի «ԱՌ ՀՆՉԱԿ» քերթուածը: Ինքն է որ կ'եղանակէ եւ Ուսարի մէջ, առաջին անգամ, իր կազմած երգչախումբով կ'երգէ: Ատկէ յետոյ է որ «ՀԵՌԱՒՈՐ ԵՐԿԻՐ»ը ամէն տեղ մեծ արձագանգ կը գտնէ, որպէս ռազմական երգ՝ մեծ խանդավառութեամբ կ'ունկընդրուի ու յետոյ կը դառնայ Հնչակեանութեան պաշտօնական երգը՝ հմայող, ոգեւորող եւ ցնցող:

Ընկեր Ճէքէրճեանի համբաւը, հմայքը կեդրոնն իսկ կ'ոգեւորէ: Այս վերջինը զայն կը հրաւիրէ Լոնտոն, ուր ամբողջ երեք տարի, առանց որեւէ նիւթական վարձատրութեան, կը խմբագրէ «ԱՊՏԱԿ»ը: Անոր զանազան ծածկանուններով ստորագրած երգիծաբանական յօդուածները մեծ հաճոյքով կը կարդացուին:

Ընկեր Յ. Ճէքէրճեան, համակ բոց ու եռանդ, դադար ունեցած չէ: Իր կազմակերպելու հազուագիւտ ձիրքը զինքը կը նետեն Պարսկաստան, 1902 թուին, լիազօրի հանգամանքով, այն տեղի հայութեան մէջ եւս խմորելու Հնչակեանութեան գաղափարը ու կազմակերպելու երիտասարդութիւնը: Անոր եռանդուն ջանքերուն շնորհիւ Պարսկաստանի Հնչակեանութիւնը կարճ ժամանակէն թուիչք կը ստանայ, անոր շարքերուն մէջ կը մտնեն կարող մտաւորականներ: Այսօրուայ մեր յայտնի վիպասան, թատերագիր եւ տաղանդաւոր գրող ընկ. Գ. Եղիկեան ընկեր Ճէքէրճեանի շնորհիւ կ'ուսումնասիրէ Մարքսիզմը ու վերջնականապէս կ'անդամագրուի Հնչակեան կուսակցութեան, հետզհետէ դառնալով յայտնի եւ հեղինակաւոր դէմք մը կուսակցութեան մէջ:

Ընկեր Ճէքէրճեան 1906 թուին դարձեալ Ամերիկա է, կրկին նուիրուած կուսակցական-կազմակերպչական աշխատանքի թէ՛ մամուլով եւ թէ՛ բեմով: Ո՛ւր որ կը խօսի նա կ'առաջացնէ խանդավառութիւն, ոգեւորութիւն,— զինք լսողները կրկին եւ կըրկին կ'ըղձան լսել անձանձրոյթ:

1909 թուականին ընկ. Ճէքէրճեան կը մեկնի Կովկաս: Հոն

եւ կ'ունենայ նոյն նուիրումը, նոյն կուսակցական յամառ աշխատանքը:

Դեռ երիտասարդ եւ այս վերին աստիճանի բեղմնաւոր կեանքը, մաքերը լուսաւորող կանթեղը, դժբաղդաբար կը շիջի 1912 թուին, Թիֆլիզի մէջ, խոր սուգի մէջ թողելով իրենները եւ Հնչակեան բովանդակ շարքերը:

* * *

Ի՞նչ էր սակայն ընկեր Յ. Տէքէրճեանի մասնագիտութիւնը ուսուցչութենէ զատ: Այս մասին եւս անհրաժեշտ է որ երկու խօսք ըսեմ վերջացնելէ առաջ կենսագրական այս հակիրճ նոթերը:

Ընկեր Յ. Տէքէրճեանի բուն մասնագիտութիւնը եղած է հոգեբոյժ եւ հիպնոթիստ, որ ո՛չ միայն հայ իրականութեան մէջ տեղ գրաւած է, այլ եւ զինք ճանչցող օտար շրջանակներու մէջ: Անիկա այդ ճիւղին մէջ եղած է նշանաւոր, թափանցելով այդ թաղուն եւ խորհրդաւոր գիտութեանց խորքը: Մասնաւոր ուսումնասիրութիւններ կատարած է ան այդ գիտութիւններու մասին Պարսկաստանի, Կովկասի, Ամերիկայի եւայլն երկիրներու մէջ: Սարքեր է հիպնոսական ցուցահանդէսներ, որոնց մասին իրենց ատենին շատ մը թերթեր, մանաւանդ Կովկասահայ, ընդարձակ տեղ տուած են եւ հիացումով խօսած:

Վերջին անգամ Ամերիկա գալուն ընկեր Տէքէրճեան Նեւատա քաղաքի մէջ գտնուած Weltmer Institute-ի մէջ կարգուած է դասախօս հոգեբուժական եւ հիպնոսական գիտութեանց, որ այս երկրի մէջ այդ հաստատութիւնը ճանչցուած է առաջնակարգ Հոգեբանական Գիտութեանց հաստատութիւն մը: Բժշկութիւններ կատարած է առանց դեղերու, եւ զարմանալի, հրաշքի նման նոր երեւոյթներ պարզած է:

Մանկական տարիքին մէջ իսկ ընկեր Տէքէրճեան ցոյց տուած է մեծ ընդունակութիւն այդ ուղղութեամբ, իր բթամատի եղունգին վրայ նայելով կորսուած առարկաներու տեղը ըսած է: Այս ապացոյց է որ ընկերը բնականէն ունեցած է հակում դէպի այդ գիտութիւնները եւ հետզհետէ զարգացնելով դարձած է նշանաւոր հոգեբոյժ, հիպնոթիստ:

Պարսկաստանէն եկող ընկերներ կը պատմեն որ Գոլիցինի հռչակաւոր տէրորը կատարուելէ մէկ ամիս առաջ ընկեր Յ. Տէքէրճեան (առանց տեղեկութիւն ունենալու որ Հնչակեան Կեդրոնը այդ հայակեր ճիւաղը մահուան դատապարտած է ու երեք տերօրիստներ ճամբայ հանած), իր մէկ պատրաստած պայծառատեսի միջոցաւ իմացեր է եւ ընկերներու յայտներ թէ՝ «Գօլիցինը տեռորի պիտի ենթարկուի, գլուխէն պիտի վիրաւորուի ու յետոյ տանջանքով պիտի մեռնի ստացած վէրքին պատճառաւ»:

Եւ իրաւ ալ Գալիցինի մահափորձը ամիս մը վերջ ճիշդ այդպէս պատահած է:

Այդ ճիւղի մէջ ընկեր Տէքէրճեան եղած է անմրցելի հեղինակութիւն մը, յառաջացուցած է այնպիսի զարմանալի երեւոյթներ, որ ապշութեան մատնած է դիտողները:

Նա հեղինակած է կարգ մը հայերէն եւ անգլերէն գրքեր,— որոնք կը խօսին հոգեբուժութեան եւ հիպնոթիզմի մասին: Անոր հեղինակած հիպնոսական դասընթացքի մասին դեռ թերթերու մէջ մերթ ընդ մերթ կ'երեւին ծանուցումներ:

Ահա՛ թէ ինչպիսի բազմակողմանի եւ հազուագիւտ ընդունակութիւններով օժտուած մէկը եղած է ընկ. Յ. Տէքէրճեան, որ իր կեանքին լաւագոյնը, մեծ մասը տուած է Հնչակեան գաղափարներու տարածման — հայ ազատագրութեան իրականացման համար:

Ընկեր Յ. Տէքէրճեանի անունը անխզելիօրէն կապուած է Հնչակեան պատմութեան: Անտարակոյս Հնչակեան վաղուան Պատմագիրը ոսկետառերով պիտի արձանագրէ անոր բեղուն գործունէութիւնը...:

Յարգա՛նք իր անմոռաց յիշատակին:

ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ

(ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆ)

Գրեց՝ Տ. Ս.

Ընկեր ՄՈՒՐԱՏ — Սասնոյ հերոսը

Կան անձեր, որոնք վեր կը բարձրանան տուեալ ժամանակամիջոցի մը հասարակական ընդհանուր մակարդակէն, կը տիրապետեն զայն եւ կը դառնան խորհրդանշան մը: Այդպիսի անհատականութիւն մ՚էր Մուրատ:

Հարուստ մտքով, սրտով ու հոգիով, անքննադատելի վարքով, բարքով ու նկարագրով: Ան ինքնատիպ հակադրութիւններ ունէր իր մէջ:

Չափազանց հեզահամբոյր էր եւ անյիշաչար անձնական փոխյարաբերութիւններու տեսէն, կորովի էր ու վճռական հասարակական գործերու մէջ:

Վերին աստիճանի շրջահայեցութիւնն ու աներկիւղութիւնը զուգահեռական գծերու պէս կ՚երեւէին իր գործերուն մէջ: Ծայրայեղօրէն համեստ էր եւ նոյնքան ինքնավստահ, որոնք արգասիքներն էին բնածին առաքինութեան մը եւ գրական ու գիտական պատրաստութեան մէջ:

Արդարեւ Մուրատ՝ զաւակը ազնիւ ընտանիքի մը, մեծցած տաղջ կրթութիւնով, ուսած բժշկական համալսարանի մէջ, հետեւած էր հասարակական գիտելիքներու լուրջ երկերով եւ ոչ թէ պրօշիւրային գրականութիւնով, որ մարդս կը դարձնէ թերեւս սոփեստ եւ ամկարար:

Կարելի է դեռ շարունակել շարքը այս հակադրութիւններուն, որոնք կը ներկայացնեն գեղեցիկ համայնապատկեր մը եւ կը յատկանշեն մեծ անհատականութիւն մը:

Մուրատի հասարակական գործունէութիւնը կը սկսի իննսունական թուականէն:

Այդ ժամանակ հայ գիւղացիութեան կրծքէն աւելի ուժգին կը բարձրանային տառապանքի խուլ, անզուսպ եւ ցնցող աղաղակներ:

Հարկաւոր էր, անհրաժեշտ էր միջոցներ որոնել, գտնել ու գործադրել հայ ժողովուրդի տանջանքներուն վերջ տալու համար:

Ինչպէ՞ս, ի՞նչ ձեւով:

Ահա ամենակարեւոր խնդիրը: Անոնք, որոնք յաւակնութիւն ունէին հայ ժողովուրդի ճակատագիրը վարելու, առաջնորդուած վիպային հոգեբանութիւնով եւ մանկական կարճատեսութիւնով կը տարուբերուէին խաբեբայ Եւրոպայի եւ բռնակալ Սուլթանի քաղաքականութիւններուն միջեւ:

Հայ ազգայնականութիւնը մոլեգնօրէն կը շարունակէր փըրկութեան լոյս մը ներկայացնել Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածը, զոր երախտագիտութիւնով ընդունած էին իրեն կարկառուն եւ արժանաւոր ներկայացուցիչները: Այնինչ 61-րդ յօդուածը տխմար քաղաքականութեան մը ահաւոր հետեւանքն էր:

Ի՞նչ կը ներկայացնէ 61-րդ յօդուածը:

Թուրք բռնակալութիւնը յանձնառու կ՚ըլլայ հայերը պաշտպանել քրտերու եւ չերքէզներու յարձակումներուն դէմ: Այս ողբալի խոստութիւնը յաղթանակ նկատուած է եւ դարձած է առանցքը հայ «ազգային» քաղաքականութեան:

Սուլթանին աղերսուած խոստարարութիւնը ոչինչով մեղմեց

հայ գիւղացիութեան ցաւերը։ Ընդհակառակը անոր խորութիւնը վատթարացաւ օր քան զօր։

Մուրատ երբ իր ուսերուն վրայ զգաց ծանրութիւնը հասարակական շարժումի մը վարիչի պատասխանատուութիւնը, իր պարտքը նկատեց նախ լիովին ճանչնալ եւ ուսումնասիրել կեանքի պայմանները այն զանգուածին, որուն համար եւ որու անունով պիտի գործէր։

Այդ նպատակին համար ան չքաշուեցաւ լքել համալսարանը, լքել մայրաքաղաքի հաճոյալի կեանքը, լքել անձնական ապագայի մը գեղեցիկ հեռապատկերները, մեկնիլ դէպի Սասուն, այսինքն դիմել դէպի ստոյգ մահ։

Ծանօթանալէ յետոյ հայ ժողովուրդի ձգտումներու, պահանջներու եւ կարիքներու բոլոր մանրամասնութիւններուն, Մուրատի տեսակէտը եղաւ աւելի պարզ ու որոշ։

Զգուշանալ ոեւէ թիւրիմացութիւն ստեղծելէ հայ, քիւրտ, Թուրք եւ այլ աշխատաւոր տարրերու միջեւ, բանալ գոյութիւն ունեցողները եւ միակամ ջանքերով հարուածել սուլթանական իշխանութիւնը եւ անոր յենարան հանդիսացող միջազգային դըրամատիրութիւնը։

1908–ին՝ օսմ. սահմանադրութեան վերահռչակումէն յետոյ վերադարձաւ Պոլիս եւ իբրեւ Սիսի երեսփոխան մասնակցեցաւ օսմ. փարլամէնթին, ուր հազիւ մէկ երկու ընկերվարական երեսփոխաններ կային։

Մուրատ՝ անգոսնելով անյաղթելի դժուարութիւններ, սերտ գործակցութիւն մը հաստատելով Վլախօֆի հետ, որ Մակեդոնիոյ երեսփոխանն էր, կը ջանար լսելի ընել փարլամէնթի բեմէն ժողովրդական ցաւերն ու ձգտումները։

Օսմ. Երեսփոխանական Ժողովը որ այլացեղ տարրերու ազգային ձգտումներու հակամարտութեան Թատերաբեմը կը հանդիսանար, հետեւողականօրէն վարեց սուլթանական բռնակալ քաղաքականութիւնը։

Մուրատ՝ ջերմ պաշտպան ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին, համոզուած որ այդ իրաւունքը կարելի չէ նուաճել փարլամենթական ճամարտակութիւնով, այլ ժողովրդական շարժումով։ Ձգնեցաւ ստեղծել կուռ, կարգապահ եւ լայնածաւալ ընկերվարական կազմակերպութիւն։ Այս ցանկութիւնով Վլախօֆի հետ միասին այցելեց Պալքանները եւ ուզեց հիմը դնել Մերձաւոր Ա–

րեւելքի եւ Պալքաններու ընկերվարական կուսակցութեան, վերջ տալով բանր մունր հատուածներու եւ խմբակցութիւններու, որոնք ընկերվարական պիտակը կը կրէին եւ ինքն ըստինքեան արժէք չէին ներկայացներ։

Հակառակ ներքին եւ արտաքին անհամար դժուարութիւններու Մուրատ չէր հրաժարած իր այս մտադրութենէն, երբ վրայ հասաւ ընդհ. պատերազմը, որուն զոհ գնաց ինքն ալ, հայ եւ միջազգային աշխատաւորութեան լաւագոյն բարեկամներէն մին։

Մուրատի ուժեղ անհատականութեան, յստակատեսութեան ու խոր համոզումի տէր ըլլալուն ապացոյցները կը կազմեն նաեւ իր բռնած կորովի եւ աներկդիմի դիրքը, զոր ցոյց տուաւ ընդհ. պատերազմի նախօրեակին ընդգրկուած դաւադրական գործունէութեան եւ իմփերիալիստական պետութիւններու վերաբերմամբ։

Մուրատ կը պնդէր, որ ընկերվարական կուսակցութեան մը յեղափոխական աշխատանքները պէտք է առաջնորդուին շրջահայեցութեամբ եւ զգուշութեամբ, պէտք է պատշաճեցուին միջավայրի պայմաններուն, եւ զերծ ըլլան ազգայնական բնոյթ կրելէ։ Ընկերվարական յեղափոխութիւնը կէտ նպատակի ունենալով հանդերձ կը պաշտպանէր այն տեսակէտը, թէ — լէկալ միջոցները պէտք է միշտ օգտագործել ի նպաստ դասակարգային պայքարին։

Մուրատ խստօրէն դէմ էր անհատական ահաբեկումներու, որոնք ոեւէ դրական հետեւանք չէին կրնար ունենալ, ընդհակառակը հասարակութեան ուշադրութիւնը կը փոխադրէին ընկերային անհրաժեշտ պայքարէն այլուր, եւ կը վնասէին ընդհանուր գործին։

Պայքարը մղել հասարակարգին դէմ, տիրող բռնակալութեան դէմ, որոնց գործիքներն են անհատները։ Այս էր Մուրատի տեսակէտը։

Հետագայ դէպքերը եւ անոնց հետեւանքները ցոյց կուտան թէ, որքան իրաւացի էր Մուրատ իր տեսակէտներուն մէջ թէ՛ սկզբունքին տեսակէտով եւ թէ՛ գործնական։

Երբ ընդհանուր պատերազմը ծագեցաւ մեր կարգ մը հրապարակագիրները սկսան կամաւորական խումբեր կազմելու մասին գրել եւ աշխատիլ։ Անոնք իրենց գործունէութիւնը հիմնաւորելու համար, ինկան ծիծաղելի ճամարտակութիւններու մէջ։

Անգլիան կոչեցին ազգերու ազատարարութեան տնկարան: Այն Անգլիան, որուն նման բռնակալ ու նենգամիտ կայսրութիւն մը հազիւ թէ պատմութիւնը արձանագրած է:

Ցարական Ռուսաստանը անուանեցին փոքր ազգերու ազատարար, անոր քաղաքականութիւնը ենթարկելով Կատարինեան եւ Լօպանոֆեան քմահաճ բաժանումի:

Այն Ցարական Ռուսաստանը, որուն լուծին տակ շատ մը ազգեր կը հեծէին:

Նման ոգէտ արտայայտութիւններով կը ձգտէին հայութեան միջոցները տրամադրել ի նպաստ միջազգային դրամատիրութեան մէկ հատուածին եւ Ցարական Կայսրութեան:

Մուրատի տեսակէտը այս խնդրի մասին ալ միանգամայն վճիտ էր: Պայքարիլ Սուլթանականութեան եւ Ցարականութեան դէմ միաժամանակ: Պայքարիլ միջազգային դրամատիրութեան դէմ ճակատ կազմելով բոլոր տառապող զանգուածներու հետ, եւ ձգտելով ազգերու ինքնորոշման իրաւունքին, որ կրնայ իրագործուիլ միմիայն դրամատիրական կարգերու քայքայումով:

Չկայ այլեւս Մուրատը: Բայց իր նախապատրաստածին պէս ազգերը իրենց ինքնորոշման լիակատար իրաւունքը ստացան այնտեղ միայն, ուր խորտակուեցաւ դրամատիրութիւնը Հոկտեմբերեան հոյակապ յեղափոխութեան շնորհիւ:

Չկայ այլեւս Մուրատը: Սակայն կեանքի կոչուած են իր սկզբունքները Խորհրդ. Հայաստանի մէջ, ուր հայ աշխատաւոր ժողովուրդը նուաճած է իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը եւ կ՚ապրի խաղաղ ու անվրդով իմաստուն վարիչներու ղեկավարութեան տակ:

Չկայ այլեւս Մուրատը: Սակայն կայ այն ժողովուրդը, որուն համար ապրեցաւ ու մեռաւ Մուրատ:

Ու անոնք, որոնք սիրեցին ու կը սիրեն Մուրատը, անոնք որոնք յարգեցին ու կ՚ուզեն հաւատարիմ մնալ Մուրատի անթառամ յիշատակին, իրենց բոլոր ուժն ու կորովը պիտի կեդրոնացնեն Խորհրդ. Հայաստանի վրայ, ուր կ՚ապրին Մուրատի նուիրական սկզբունքները:

Այսպէս պիտի վարուէր Մուրատ: Այսպէս պէտք է վարուին իր վերապրող բարեկամները եւ իր վրայ հիացողները:

ՍԱՔՕՆ

Գրեց՝ ԱԿԻՒԼԻՆԷ ՄՈՒՐԱՏ

Հայ Յեղափոխական պատմութեան մէջ պատկառելի տեղ մը կը գրաւէ Սաքօն: Չեմ գիտեր, ինչո՞ւ այս սիրելի ու յարգելի անունը այսքան շուտով մոռացութեան տրուեցաւ, երբ ինքը՝ կը ներկայացնէր մեր մտաւորական փաղանգին եւ հայ հասարակական կեանքին մէջ ուշագրաւ դէմքերէն մին:

Սաքօն շուտ մոռցուեցաւ. որովհետեւ այն եղաւ շատ համեստ եւ պոռոտախօս ցուցադրութիւններէ հեռու: Ապրեցաւ ժողովրդին համար, եւ անոր մէջ գտաւ իր հոգեկան ամբողջ գոհունակութիւնը:

Զոհեց փառքը: Չաղմկեց հրապարակը, գործեց լուռ ու մնջիկ: Այս պատճառաւ շատեր անգիտացան իր գործին մեծութեան: Այս անգիտութիւնը շարունակուեցաւ ահա՛ իր մահէն յետոյ ալ:

Սակայն Սաքօն միշտ կենդանի կ՚ապրի սիրտերուն մէջ անոնց, որոնք մօտիկ ապրեցան իրեն, կրեցին իր անկեղծ շեշտը, եւ զգացին անոր անբիծ ու մաքուր հոգին:

* * *

Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ ծանօթացայ այս մեծ մարդուն հետ: Իր ժամադրավայրը մեր տունն էր: Ամէն կէս օր եւ ամէն երեկոյ իր այցը պիտի տար ողբացեալ ամուսնոյս՝ Մուրատին: Կարծես հոգիներու պատկանելութիւն մը կատարուած ըլլար այս երկուքին միջեւ: Չէր կրնար ըլլալ մէկը՝ առանց միւսին:

Հակառակ բուռն ցանկութեանս չկրցայ այս խորհրդաւոր անձնաւորութեան ամբողջ անցեալին ծանօթանալ:— Խորհրդաւորութիւնը սիրող մարդ էր, չէր ուզեր խօսիլ իր մասին, եւ Մուրատ կը յարգէր անոր միսթիկիզմը:

Հատ ու կտոր նօթեր հազիւ յաջողեցայ քաղել իր կենսագրականին համար: Ինչ որ, գիտեմ, սակայն շատ շատերուն ծանօթ է:

Սաքօն Կովկասցի էր, հարուստ ընտանիքի մը զաւակը: Իր

ըմբոստ ոգին դուրս պոռթկացեր էր տան չորս պատերէն, եւ եկած խառնուած էր հանրային գործունէութեան փոթորիկներուն մէջ: Անդամակցած էր Հնչակեան Կուսակցութեան, եւ իբրեւ վեթերան վարած՝ շատ կարեւոր պաշտօններ: Եղած է անդամ Կեդրոնական Վարչութեան, եւ մասնակցած «ՀՆՉԱԿ»ի խմբագրութեան: Տիրացած էր բարձրագոյն ուսման եւ մասնագիտութիւն ընտրած էր գիւղատնտեսութիւնը, որպէսզի շատ մօտիկ ըլլար հայ շինականին եւ կարենար օգտակար կերպով ծառայել անոր: Եղած է հմուտ ընկերաբան, Մարքսիստ տեսաբան, եւ անկեղծ ու հաւատաւոր ընկերվարական:

* * *

Քանի մը գծեր բաւական են ցայտուն կերպով ներկայացնելու զինքը:

Սաքօն չեղաւ նիւթի մարդ: Արհամարհեց զայն: Ամէն բանէ վեր դասեց իր գաղափարական ըմբռնումները: Այս պատճառաւ ալ զրկուեցաւ իր հօրենական հարստութիւններէն: Հայրը՝ բիւրեղս հրաւիրեց զինքը հրաժարիլ հանրային գործերէ, անսալ իրեն եւ չինել իր ապագան:

Սաքօն չհպատակեցաւ: Նախընտրեց չորաբեկ հացը, սիրով տարաւ իրեն եղած զրկանքը:

Պարզակեաց մարդ էր արդէն: Փարթամ սեղանները զինքը կը խրտչեցնէին: Ամենէն համեստ ուսանողական ճաշարանները կը գոհացնէին զինքը: Օր մը օրանց չգանգատեցաւ իր նիւթական դժուարութիւններու մասին, եւ օր մ'ալ չդիմեց իր հարուստ եղբայրներուն: Բաւականացաւ միայն իր շատ փոքրիկ մէկ հացագնով:

Իր առջեւ կը ներկայանար մեծ գործ մը: Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը: Անով գինովցած էր եւ անով խանդավառուած: Մնացեալ բոլորին հանդէպ ինք անտարբեր էր:

* * *

Սաքօյի մէջ գերիշխողն էր անշահախնդրութիւնը, նուիրումն ու անկեղծութիւնը: Այս գեղեցիկ յատկութիւնները արժէքաւորելու համար իր վրայ կը կեդրոնացնէր շրջահայեցութիւն եւ հեռատեսութիւն:

Դէպք մը, որ բաւական է այս իրողութիւնը ապացուցանելու:
1912 թուականն էր, կը գտնուէինք Պալքանեան պատերազմին

նախօրեակին: Պոլսոյ Պեքեար փողոցին մէջ Հնչակեան Կուսակցութեան Թուրքիոյ Մասնաճիւղերը կը գումարէին իրենց Պատգամաւորական Ժողովը: Օրակարգի խնդիրն էր «Իթթիլաֆ»ի հետ համաձայնութիւնը:

Նոյն շրջանին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը համաձայնութիւն մը կնքած էր Իթթիհատի հետ: Օրուան կարեւոր հարցն էր բռնագրաւեալ հողերու խնդիրը:

Իթթիհատը խոստացած էր զայն լուծել վարչական եղանակով. իսկ Իթթիլաֆը զայն պիտի լուծէր օրինական միջոցներով:

Իրաւական այս խնդիրը մամլոյ մէջ առեղծած էր երկար ու անամէջ վիճաբանութիւն մը: Թեր ու դէմ կարծիքներ գիրար կը խաչաձեւէին, եւ Հնչակեան Պատգմ. Ժողովը ժամերով կը զբաղէր անով:

Սաքօն չկրցաւ հանդուրժել: Վերջին խօսքը ինք առաւ: Խօսեցաւ իր ամենէն հուժկու ու գեղեցիկ ճառերէն մին: Զաղկեց եւ մէկը ե՛ւ միւսը: Աչքառուկ եւ տղայամտութիւն համարեց զանոնք.

«Թուրք պիւրօկրասի հոգեբանութիւնը չի թոյլատրեր լուծել, ըսաւ ան, այս խնդիրը, ոչ մէկ ճանապարհով: Հարկ չկայ բառերով զբաղիլ: Վարչական թէ օրինական միջոցները չեն որ պիտի փոխեն հոգեբանութիւնը: Հայ կուսակցութիւնները համաձայնութեան ոչ մէկ եզր կրնան որոնել այս երկուքին հետ ալ: Զգուշանանք պոռոտախօսութենէ, եւ ինքնամփոփուինք մեր մէջ կանխարգիլելու համար մեզ սպառնացող վտանգը, որ պիտի չուշանայ իր աւերը գործելու»:

Խե՛ղճ Սաքօն կանխագուշակած էր ապագան: Չլսուեցաւ իր խղճին անողոք ձայնը...:

* * *

Սաքօն բարեկամն էր ուսանողութեան: Իր յառաջացած տարիքը արգելք մը չէր որ ամէն երեկոյ իր տունը այցելէին ուսանողները: Սիրով ինքզինքը տրամադրած էր անոնց. հաճոյքով եւ ժամերով կը խօսէր անոնց ընկերային խնդիրներու վրայ. ցուցմունքներ կ'ընէր, ուղղութիւններ կուտար եւ կ'առաջնորդէր զանոնք ընթերցումներու: Երբեք չէր ձանձրանար: Շատ մօտէն կը հետաքրքրուէր անոնցմով, անոնց նիւթական միջոցներով, եւ չէր վարաներ իր խորհուրդները տալու: Ճշմարիտ դաստիարակ մը ըլլալով հանդերձ, անիկա անձնուէր հայրն էր այս ուսանող-

ներուն, որոնց կ՚օժանդակէր որեւէ դժուարութեան մը պարագային:

Ուսանողները կը մղէր պարզասիրութեան: Կը յանդիմանէր պճնասէրները, եւ կը պարտադրէր իր կամքը: Հաճոյքով կը լսէին զինքը:

Իր ամբողջ ձգտումն էր գաղափարականօրէն խմորել ուսանողութիւնը, եւ խանդալի խոյանքները շեշտել ու զարգացնել անոնց մէջ: Օր մը թելադրած էր ուսանողներէն մէկուն, որպէսզի գիտական դասախօսութիւն մ՚ընէ: Ուսանողը քննական աշխատանքներուն մէջ ըլլալով՝ չէր կարողացած իր խոստումը յարգել: Փողոցի մէջ կը յանդիմանէ զայն, որ չէ կրցած համալսարանի աշխատանքը հաշտեցնել պարտականութիւններուն հետ: Սուր ակնարկութեամբ մը գիտել տուած է, թէ համալսարանի դասանիշերը չեն որ փառասիրութիւնները պիտի գգուեն:

Մէկ խօսքով շնորհիւ Սաքօյի գաղափարական քուրային մէջ թրծուեցաւ երիտասարդներու սերունդ մը, որ այսօր շատ պատուաւոր տեղ մը ունի մեր հանրային գործունէութեան ասպարէզին մէջ:

* * *

Սաքօյի նկարագրի զօրաւոր գծերէն մին էր ուղղամտութիւնը: Իսկոյն կը պոռթկար սուտի ու կեղծիքին դէմ:

Օր մը Բերայի Թաղական Խորհրդի ընտրութեան առթիւ, Հնչակեան երիտասարդ մը փորձած էր կողմնակի միջոցներ գործածել շատ քուէներ ձեռք բերելու համար:

Սաքօն խստիւ յանդիմանեց եւ չթոյլատրեց: Նախընտրելի կը գտնէր ուղղամիտ պարտութիւնը, քան կեղծիքով շահուած թաղականական աթոռը:

* * *

Սաքօն կարգ ու կանոնի մարդն էր. ասիկա թերեւս եղաւ իր եղերական կորուստին պատճառը: Ամէն օր որոշեալ ժամուն որոշեալ գործին վրայ էր: Ոստիկանութիւնը գիտէր այս իրողութիւնը. ուստի որոշեալ ժամուն իր դուռը կը սպասէր Ապրիլ 11|23-ի երեկոյեան:

Ըստ սովորութեան նոյն իրիկունը մեզի այցելած էր: Մուրատը ձերբակալելու եկած էին: Իրեն թելադրեցի որ մեկնի. Սաքօն մեկնեցաւ եւ իր տան դրան առջեւ ձերբակալուեցաւ ու աքսորուեցաւ իր մտաւորական ընկերներուն հետ:

Այաշէն նամակ մը առի իրմէն: Տոքթ. Տաղաւարեանին գրած նամակիս ինքը կը պատասխանէր: Ինձ կը հաւաստէր, թէ Մուրատ Պոլիս ղրկուած է եւ զինքը վերադառնալու երջանկութիւնը պիտի ունենամ: Մուրատ Էնկիւրի առաջնորդուած էր...:

Անկէ յետոյ ոչ մէկ տող Սաքօյէն...:

Վերջերս միայն լսեցի որ զինքը առաջնորդած են Պօղազլեանի բարձունքը, աչքերը փորած, եւ վար գլորելով սպաննած են:

Սրտաճմլիկ է այս պատմութիւնը: Սիրտս անհուն կսկիծով ճմլեց այս տեղեկութիւնը, զոր ինձ հաղորդեց Նպարավաճառ պրն. Թիրեաքեան: Այս վերջինը սխալմամբ ձերբակալուած էր Դաշնակցական Հրաչեայ Թիրեաքեանի տեղ եւ յետոյ ազատ թողուած:

Սաքօն չկայ: Սակայն կայ իր գործը որ կ՚ապրի իր շունչովը դաստիարակուած երիտասարդ առոյգ սերունդի սրտին մէջ:

Ամէն ինչ մեզի համար եւ ո՛չ ինչ ժողովուրդին համար, այս կը թուի եղած ըլլալ բոլոր դարերու մէջ մարդկութեան տիրապետողներու անարգ նշանաբանը:

ՍՄԻԹ

ՍԱՐԳԻՍ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

(ԺԻՐԱՅՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ)

(1890 — 1915)

Գրեց՝ ՀԱՅԿԱԶ ԲԱՐԵԶԱՆԵԱՆ

ԸՆԿ. Ս. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

Սարգիս Նալբանդեան մէկն է այն երիտասարդ նահատակներէն, որոնք մեր տառապանքի ճանապարհներուն վրայ անկրելի չարչարանքներ ապրեցան եւ մեր ազգային խաչը տակաւին չտեսած՝ տուին իրենց արեան ու երիտասարդութիւնը Անոր սրբազան բագինին իբրեւ զոհ ու պատարագ։

Սարգիս Նալբանդեան Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան կանուխէն անդամակցած եւ տակաւին պատանի՝ շնորհիւ իր արտակարգ ուշիմութեան եւ մտաւորական բարձր կարողութիւններուն, հասած էր արդէն շատ յայտնի դէմքի մը Խարբերդի եւ Բալուի շրջաններուն մէջ։

Հազիւ քսան եւ չորս տարեկան՝ երբ Թուրք կառավարութեան աչքին փուշը դարձած էր եւ բազմաթիւ ականաւոր հայերու հետ գնաց տառապանքներու անվերադարձ ճանապարհներէն։

Սարգիս Նալբանդեան անդրանիկ զաւակն էր համեստ ընտանիքի մը։ Հայրը կօշկակար, եւ մայրն ալ բարի ու ազնիւ հայուհի մը։ Ունէր կրտսեր եղբայր մը Կարապետ անունով որ նոյնպէս նահատակուեցաւ, եւ փոքրիկ մը, Վարսենիկ որ իր սգաւոր մօր

հետ միասին կրցաւ տարագրութեանց անթիւ հարուածները կրե-
լէ յետոյ հասնիլ Ամերիկա։
Սարգիս իր նախնական կրթութիւնն առած էր նախ Խարբեր-
դի Կաթոլիկ Ֆրէրներու վարժարանին մէջ, ապա կարճ շրջան
մը ուսանած էր Եփրատ գոլէճի նախակրթարանին մէջ, ուրկէ
անիկա անցաւ Խարբերդի Սբ. Յակոբի բարձ. վարժարանը, ծա-
նօթ գրագէտ Թլկատինցիի զպրոցը, ուրկէ շատ փայլուն կերպով
շրջանաւարտ եղաւ, մասնաւորապէս գրականութեան եւ ատենա-
խօսութեան ճիւղերուն մէջ առաջնակարգ դիրք մը գրաւելով։
Դպրոցական շրջաններուն մէջ տակաւին՝ անիկա Ս. Դ. Հըն-
չակեան Կուսակցութեան մէջ ունէր գործօն դեր եւ յաճախ Խար-
բերդի մէջ թէ շրջակայ գիւղերը, կ'երթար իր դաւանած գաղա-
փարականը քարոզելու ամէն անգամ որ պարտականութիւնը կը
կանչէր զինք։
Իր գրական նախափորձերը, արձակ թէ ոտանաւոր, սկսած
էին սոյլական խառապահանջ թերթերու մէջ երեւիլ եւ զինք ու-
չագրաւ աշակերտներուն կարգը դասել Թլկատինցիի վարժարա-
նին մէջ։
Դպրոցական շրջանը լրացնելէն յետոյ, 1910-ին Սարգիս
Նալբանդեան, որ այլեւս ծանօթ էր Ժիրայր Յակոբեան գրական
անուամբ, անցաւ Ամերիկա, հոն պահ մը գործաւորական կեան-
քի հետեւելէ ետք, Երիտասարդ Հայաստանի աշխատակից եղաւ
տարի մը, յետոյ որոշեց դառնալ Վենետիկ, եւ հոն, Մխիթարեան-
րու եւ Բազրատունիներու ներշնչումներուն տակ ա՛լ աւելի խո-
րացնել իր հոգեկան եւ մտաւորական ուժերը։
Վենետիկի մէջ երկար չկրցաւ մնալ առողջական պատճառ-
ներով, ուրկէ անիկա անցաւ Պօլիս, քիչ մը դարմանուելու եւ ա-
պա հայրենիք վերադառնալու, իր ազգակիցներուն լուսաւորու-
թեան ու դաստիարակութեան մեծ գործին նուիրուելու համար։
Պօլիս Ազգ. Հիւանդանոցին մէջ ամիսներով խնամուեցաւ Ժի-
րայր, ապա Մարմարայի հրաշագեղ մէկ կղզին, Հալքի գնաց
կազդուրուելու համար։
Պալքանեան պատերազմի ահաւոր օրերէն քիչ ետք Ժիրայր
Յակոբեան վերադարձաւ Խարբերդ, երբ հազիւ 21 տարեկան էր,
եւ անմիջապէս հրաւիրուեցաւ գործելու Միացեալ Ընկերութեան
Բալուի վարժարաններուն մէջ։ Տարի մը ետք իր արտակարգ աշ-
խատութիւնն ու կարողութիւնը զինքը աւելի բարձր պաշտօնի մը

բարձրացուցին, ինք Հաւաւ գիւղի դպրոցներուն ընդհ. տնօրէնի պաշտօնին կոչուեցաւ եւ այնքան ձեռնհասօրէն վարեց հազիւ տարի մը, ու վրայ հասաւ մեծ եւ արիւնադանդ պատերազմը:

Ժիրայր Յակոբեան միւսներուն նման, առաջին զինուորական կոչին ընդառաջ գնաց եւ ուղղակի բանակատեղին դիմելով զինուոր արձանագրուեցաւ ինչպէս որ ստիպուած էին ընել Եփրատ Գոլէճի, Թլկատինցիի բարձր. վարժարանին, եւ այլ գերման ու ֆրանսական հաստատութեանց մէջ պաշտօնավարող հայ ուսուցիչներն ու ուսանողները:

Շաբաթներ ու ամիսներ հայութեան երիտասարդ ծաղիկները զրկանքի եւ խոշտանգումներու կեանք մը ապրեցան քիւրտերուն եւ ազէտ Թուրքերուն մէջ, չորաբեկ հացի եւ չոր գետնի վրայ լուսցնելու դատապարտուած:

Միացեալի երիտասարդ տնօրէնին ֆիզիքական վիճակը հաստատուն չէր, անիկա ծանրապէս հիւանդացաւ եւ տարուան մը համար զինուորական ծառայութենէ ազատ կացուցուեցաւ շատ մը չարչարագին դիմումներէ, քննութիւններէ եւ դրամական կաշառքներէ ետք:

Քսան եւ անկէ վեր եղող ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը արդէն Թրքական բանակատեղին լեցուած էր ոչխարներու հօտի մը նման: Աւելի պակաս տարիք ունեցողներ ալ անորոշ եւ անկայուն կացութեան մը մատնուած էին, սպասելով որ ապագան պարզուի, եւ համաշխարհային ահաւոր սպանդը վերջ գտնէ:

Թնդանօթը կը գոռար սակայն եւ ռումբերէն արիւնը կը հոսէր անվերջ ու անսահման:

1915-ի սկիզբները, Ժիրայր Յակոբեան, իր մէկ մտերիմ ընկերոջ, պ. Վահէ Տինճեանի (Վահէ Հայկ) հետ համախորհուրդ կ՚որոշեն հնարքով մը անցնիլ արտասահման: Ինք ֆիզիքական պատճառներով զինուորական ծառայութենէ զերծ կացուցուած էր, իսկ իր ընկերը, տակաւին զինուորական տարիք չունենալուն անորոշ ժամանակով ազատ թողուած էր:

Արդ, երկու սրտակից բարեկամներ գիշերանց կ՚անցնին Տիգրանակերտ, եւ կ՚իջեւանին քաղաքին մօտ, Ալի Փունար կոչուած վայրը, ուր հայկական հսկայ վանք մը կայ եկեղեցիով միասին:

Հոն հազիւ երկու օր բնակած, քաղաք մտնելու պահուն, գաղտնի ոստիկաններէ կը ձերբակալուին եւ կ՚առաջնորդուին բանտ: Ծեծ, սպառնալիք եւ անվերջ հարցաքննութիւն:

Տիգրանակերտի նահատակ առաջնորդ Չլղատեան վարդապետի միջնորդութեամբ վերջապէս ոստիկանութիւնը գիշերանց զանոնք ճամբու կը դնէ դէպի Խարբերդ, ուր անոնք առանց այլեւայլի կը զրկուին բանակատեղի, անկէ ուղղակի Կովկասեան ճակատ մեկնելու համար:

Ժիրայրի նախկին դիրքն ու հանգամանքները պատճառ կ՚ըլլան որ անիկա ձերբակալուի եւ հարցաքննութեան ենթարկուի Ս. Դ. Հնչակեան շարժումներուն եւ գործունէութեանց հետեւանքով, որովհետեւ այդ ատեն արդէն 20 կախաղաններու մեծ Հայերուն դատավարութիւնը սկսած էր Պոլսոյ մէջ:

Ահաւոր օրերը կը սկսին, Ժիրայր Յակոբեան, Խարբերդի մտաւորական եւ առաջնորդող հայերու հետ պարբերաբար կ՚ենթարկուի ահաւոր չարչարանաց եւ խոշտանգումներու:

Բանտին նկուղները, որոնք ականջ այրող աղաղակներու անարձագանգ վկաները կը հանդիսանան, եթէ լեզու ելլէն պիտի պատմէն նմանը չտեսնուած բարբարոսութիւնները զորս Թուրքը գործեց անոնց վրայ անհամար գիշերներ:

Անոնք ապա շարան շարան գացին մութ գիշերով եւ սուրի ու եաթաղանի գազանային հարուածներուն տակ գլխատուեցան...:

Ժիրայր Յակոբեան, իր 24 տարեկան հասակին, դեռ նոր բացուող մտաւորական աստղ մը, անոնց հետ խաւարեցաւ, եւ իր աճիւնները ափ մը հող չունեցան իրենց վրայ: Մօտաւորներու զուրգուրանքէն ու մայրական ալի արցունքներէն չա՛տ, չա՛տ հեռու, անոր ոսկորները չորս հովերուն հետ գացին հայուն յաւիտենական սուգը ողբերգելու:

* * *

Սարգիս Նալբանդեան գրական անունով աւելի ծանօթ էր Ժիրայր Յակոբեան կը ստորագրէր, Պոլսական օրաթերթերու եւ պարբերական հրատարակութեանց մէջ: Ամերիկահայ թերթերու, մանաւանդ Երիտասարդ Հայաստանի մէջ անիկա ունի գեղեցիկ արձակներ եւ քերթուածներ որոնք անժխտելի կերպով անոր մէջ երեւան կը բերէին տաղանդաւոր գրագէտ մը, ապագային բացուելու եւ ա՛լ աւելի խորունկ ծլարձակումներ ունենալու սահմանուած:

Պոլսոյ մէջ, Ենովք Արմէնի «Մասիս»ին եւ Մ. Պարսամեանի Տարեցոյցին մէջ ունի շատ ուշագրաւ քերթուածներ: Իր ձեռագրքերու ամբողջութիւնն ալ տարաբախտ երիտասարդին հետ

փճացաւ: Ունէր քերթուածներու երկու հատորներ «Հալէպի Իրիկունները» խորագրով, արձակ պատմուածքներ, եւ թատերական աշխատասիրութիւններ:

Աւարին ոճրածին թաթը անոր մտքին ճառագայթները մարեց, սակայն անոր անունը, եռանդն ու գործունէութիւնը, իբրեւ Ս. Դ. Հնչակեան զինուոր եւ իբրեւ հայ մտաւորական կը մնան ճշմարիտ ներշնչումի աղբիւրներ, անմահ ատրուշաններ, ուրկէ՝ բոլոր զինք ճանչցողներ կը քաղեն խորհուրդի եւ իտէալներու գեղեցկութիւնը, գաղափարական վեհ-սիրտ նուիրումներու ոգին, ծառայութեան հոյակապ նշանաբանը, որոնց յաւելով քալեց Ժիրայր Յակոբեան եւ իր կեանքը ողբերգութեան մը նման դժբախտ ճակատագրի մը կապուած տեսնելով հասաւ իր եղերական վախճանին:

Այդ վախճանը շատ տխուր եղաւ, մահուան չափ եւ աւելի տխուր, որովհետեւ Ժիրայր եւ իր ընկերները տակաւին հազիւ գարնան առաւօտ մը ապրած անիրաւ աշխարհի ամենէն գաղիր բռնութեան փոթորիկէն ինկան կարկուտէն զարնուած կոկոններու նման:

Էհ, Ժիրա՛յր, սիրելի ընկեր, տարիներ ետք ահա հազիւ պատեհութիւն մը կ'ունենամ երկու խօսք ըսելու անծանօթ վայրերու մէջ ցրուած աճիւններուդ վրայ, եւ հաւատա՛, չեմ կրնար արցունքներուս հեղեղը զսպել...:

ՍԱՀԱԿ ՏԷՐԹԼԵԱՆ

Գրեց՝ Հ. Բ.

Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան ուրիշ մէկ զինուորը, Հաւատարիմ՝ այն գաղափարականին, որ կը ձգտէր մեր դժբախտ ու ճնշուած ժողովուրդին հայրենիքն ու ազատագրութիւնն ապահովել:

Սահակ Տէրթլեան, բնիկ Ակնցի եւ ծանօթ ընտանիքի մը շաւաւիղներէն մին էր: Նախնական կրթութիւնն ստացած իր ծննդավայրին մէջ եւ կանուխ տարիքէն անցած Ամերիկա, հոն միացած էր Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան եւ իր բարոյական, մտաւոր եւ նիւթական ուժերը տրամադրած անոր ազգային իտէալներուն:

Անիկա թէեւ բարձր ուսումնական մը չէր, սակայն շնորհիւ բնականօրէն մտացի եւ ուշիմ ըլլալու իր հանգամանքներուն, կրցած էր տիրանալ ազգային շարժումներու մասին նկատելի հմտութեան եւ պաշարի:

Մասնակցած էր առաջնորդող ժողովներու եւ իր կարծիքներուն եւ տեսութեանց ուժով շահած ժողովրդականութիւն մը: Զինք սիրողներու եւ համակրողներու բազմութիւն մը ունէր արդէն երբ օսմ. կեղծ սահմանադրութեան լուրերէն խաբուելով մտածեց հայրենիք վերադառնալ: Իր ընտանեկան պարագաները հաստատուած էին Խարբերդ, Մէզրէ, ուր ինքն ալ եկաւ ու միացաւ անոնց եւ պարապեցաւ վաճառականութեամբ: Մէզրէի շրջանը արդէն Հնչակեան զօրաւոր կեդրոն մը դարձած էր ուր Սահակ Տէրթլեան աշխատեցաւ, մնաց իր պատկանած կուսակցութեան շարքերուն մէջ եւ միշտ մնաց յարգուած անձ մը, իբրեւ Ամերիկայէն վերադարձած՝ եւ ազգային շարժումներու մէջ առաւել չափով հետաքրքրութիւն ունեցած ընկեր:

Քիչ յետոյ նշանուեցաւ Խարբերդի ծանօթ գերդաստան, Սինամուտէն, վաճառական Գէորգ էֆ. Թումաճանեանի դստեր, Օր. Վարդուհիի հետ: Նշանախօսութեան գլխերն իսկ, ձերբակալուեցաւ, եւ առանց թոյլատրուելու որ գէթ խօսեցեալին եւ բարեկամներուն «մնաք բարով» մը ըսէ, տարուեցաւ Թրքական

բանտ եւ յաջորդ առաւօտուն կանուխ, առանց որեւէ մէկին գի-տութեան ղրկուեցաւ Սամսոն, անկէ Ամերիկա մեկնելու համար: Թուրք բարեկամները հաւանաբար վստահելի ցուցմունքի մը վրայ ձերբակալած էին զինք եւ իբրեւ Ամերիկայէն եկող «վտանգաւոր յեղափոխական» ուզած էին հեռացնել դայն օսմանեան սահման-ներէն:

Սահակ Տէրթէլեան գնաց եւ տարի մը յետոյ միայն յաջողե-ցաւ մասնաւոր արտօնութեամբ կրկին Մեզրէ վերադառնալ եւ ամուսնանալ իրեն հաւատարմօրէն սպասող Օր. Վարդուհիի հետ:

Անկէ ետքն այլեւս, ապահով կերպով հաստատուեցաւ եւ իբ-րեւ առեւտրական մարդ ու կուսակցական միտք՝ գործելով հայ շրջանակներուն մէջ:

Իր տունն ու առեւտրական սենեակը մտաւորական եւ կու-սակցական ժողովներու ժամադրավայրը դարձան, որովհետեւ ինք մէկն էր այն բացառիկ դէմքերէն որոնք կը հաւատային թէ ազգային այս ճգնաժամային օրերուն պէտք էր գործակցութեան եւ համերաշխութեան գետնի վրայ աշխատիլ, գէթ մինչեւ հայ-րենիքի ազատութիւնը ձեռք բերելու երջանիկ թուականը, ուրկէ անդին, իբրեւ ազատ ժողովուրդ կրնայինք ունենալ մեր քաղա-քական եւ ընկերային հոսանքները:

Ադանայի ջարդի օրերուն երբ Խարբերդի շրջանն ալ վտանգի ու սարսափի մթնոլորտով մը ծածկուած էր, Սահակ Տէրթէլեան ամէն ջանք ի գործ դրաւ հասարակ ժողովուրդը զինելու ընդհա-նուր աշխատանքին մէջ: Նոյն իսկ առեւտրական միջոցներ գոր-ծածեց աւելի արագ միջոցներով զէնք եւ ինքնապաշտպանութեան նիւթեր ստանալու արտասահմանէն եւ Կ. Պոլսէն:

Կիլիկիոյ աղէտը ցնցեց ամբողջ հայութիւնը, մեր քաղաքա-կան կուսակցութիւնները: Խարբերդի շրջանը աւելի ու աւելի թերահաւատ սկսաւ դառնալ Թուրք կառավարութեան նկատ-մամբ, որ, ամէն մեղքիս վրայ, սահմանադրական ալ կը կոչ-ուէր:

Սահակ Տէրթէլեան այսպէս շարունակեց պահել իր թերահա-ւատութիւնը եւ միշտ վտանգը աչքին առջեւ ունեցաւ եւ այդպէս ալ քարոզեց իր ընկերներուն եւ շուրջիններուն: Եւ իրա՛ւ, վը-տանգը շատ շուտ հասաւ: 1914-ի ընդհանուր պատերազմի հռ-չակումէն ետք լման ինը ամիս անօրինակ մղձաւանջի մը մէջ ապ-րեցաւ Խարբերդի մտաւորական եւ կուսակցական դէմքերու եւ

ամբողջ հայ ժողովուրդին հետ: Օր մըն ալ ձերբակալուեցաւ եւ առաջնորդուեցաւ բանտ: Հոն ծանօթ է թէ ինչ չարչարանքներ կրեց ան, իր տարբեր ընկերներուն հետ, եւ մանաւանդ իբ-րեւ Հնչակեան, երբ Կ. Պոլսոյ մէջ քսան կախաղաններու հարցը հրապարակուած էր, Տէրթէլեան աւելի սաստիկ տառապանքներ ապրեցաւ, եւ հուսկ ուրեմն տարուեցաւ անծանօթ ձորերուն մէջ եւ հոն գլխատուեցաւ միւս հարիւրներու, հազարներու հետ, ո-րոնց յանցանքը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ հայ ծնած ըլլալու եւ արե-ւին տակ իբրեւ մարդ ապրելու բնական եւ աստուածային բաղ-ձանքը:

Ողբացեալ Սահակ Տէրթէլեան կը թողու տարաբախտ այրին եւ երեք զաւակներ, որոնք տարագրութեան դառնութիւնները ապրելէ ետք բարեբախտաբար վերապրեցան:

Սահակ Տէրթէլեանի տիպարը իր մէջ ունի խոնարհ բայց անձ-
նական ջանքերու շնորհիւ ազգային դատին նկատելիօրէն ծանօթ
նուէր ու գործունեայ համեստ զինուորը:

Յարգա՛նք իր յիշատակին:

Մեր գողգոթաները Նազովրեցիի Գողգոթայէն աւելի բարձր է. մեր խաչը Օծեալի խաչէն աւելի ծանրագոյն է եւ մեր յաղթա-նակն ալ գերագոյնը պիտի ըլլայ բոլոր յաղթանակներուն:

ՓԱՐԱՄԱԶ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԸՆԿ. Մ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Ծնած է 1865 թուին, Խարբերդ–Քաղաքի մէջ։ Նախնական ուսումը կը ստանայ Ս. Կարապետ Թաղի դպրոցը եւ Սմբատեան ճեմարանը։

Եղած է կորիճ, անվախ ու յանդուգն Հնչակեան մը։ Փոքր հասակէն իսկ ցոյց տուած է կռուելու յատկութիւն, անիրաւութեանց դէմ պայքարողի ոգի։

23 տարեկան հասակին կը մեկնի արտասահման։ Ամերիկայի Ուստր քաղաքը կ՚ըլլայ անոր առաջին բնակավայրը, ուր Հնչակեան ընկերներու միանալով՝ առաջին առիթով իսկ կը սկսի աշխատանքի կուսակցական։

Եղած է յամառ աշխատող, հաւատարիմ, համեստ ու իրեններուն համար հոգի տուող։

Իր կեանքի բոլոր օրերուն մէջ անսահման սէր մը ունեցած է ընթերցանութեան, մանաւանդ Հնչակեան գրականութեան խենթ եղած է։ Ընկերվարական գրականութենէն քաղած պաշարը զինքը հասցուցած էին աստիճանի մը, որ ապահովաբար լաւագոյն բանուորական պրօպականդիստ մը կարելի է անուանել։ Համոզիչ փաստերով, առօրեայ կեանքէն քաղած իր օրինակներով անխոնջ գործիչէ մը աւելի կուսակցական արդիւնաւոր աշխատանք կատարած է։

Նուիրուած հոգեւին իրեններուն եւ Հնչակեանութեան, ան

մնաց ա՞ուրի որպէսզի կարենայ իր Հնչակեան զինուորի պարտականութիւնները լրիւ կատարել։ Մաքուր նկարագրով, վստահելի ու ճշմարտախօս, ընկերը իր աչքերը յաւիտենապէս փակեց 1922, Յունիս 29-ին, յանկարծակի, բժշկին օֆիսը, ուր գնացած էր ինքզինքը քննութեան ենթարկելու, իր զգացած տկարութեան պատճառաւ, ու այսպէսով խոր սուգի մատնելով իրենները եւ զինք ճանչցողները հաւասարապէս։

Ընկերոջ դագաղին վրայ, ամենէն վերջ խօսեցաւ իր չատ սիրած, գրեթէ պաշտամունքի հասցուցած ընկերը — Նազարբէկ, դրուատելով հանգուցեալ ընկերը հետեւեալ բառերով.—

«Երեսուն տարիից ի վեր Հնչակեան՝ նրա համար «ՀՆՉԱԿ»ը աւետարան էր եւ Հնչակեան Կուսակցութիւնը՝ տաճար։ Գիտակից ընկեր՝ նա ունէր հաւատացեալի մոլեռանդութիւն յեղափոխական գաղափարում։ Պարզ եւ հասկնալի էր նրա խօսքն ամենքին, երբ նա տանում այդ խօսքը, իր երիտասարդական աւիւնի միջոցին շրջանիս բանուորական շարքերին։ Նա հաւատում էր Հնչակեան–ընկերվարական խօսքին եւ այդ խօսքը նրա հաւատն էր։ Ներշնչուած այդ խօսքով՝ նա հուր էր թափում սրտերում եւ սրտերից էր քաղում ոգեւորութիւն յանուն գործի։ Նա աշխատանք եւ ջանք է թափել Հայաստանի յեղափոխական ասպարէզում. նա երկար տարիներ պայքարել եւ ջատագովել է աշխատաւորի դատը Հնչակեան դրօշակի տակ այս երկրում։ Աշխատաւոր՝ անցած ամէն ծանրագին ու դառն բովերից, նա միշտ հաւատացել է գաղափարի յաղթանակին։ Խորհրդային Հայաստանի հաստատումը նրա երազի իրականացումն էր։ Շառագունեց իր երազի արշալոյսը եւ նա տուեց իր վերջին հրաժեշտն աշխարհին»։

«Անմոռանալի կը մնայ անձնուրաց ընկերի յիշատակն այն ամէնքի սրտում, ով նրան լսել է թէկուզ մէկ անգամ եւ սեղմել նրա ազնիւ ձեռքը»։

ՍԵԴՐԱՔ ԹԸՆԹԸՆԵԱՆ

Գրեց՝ ՄԻՍԱՔ ՍԱՆԴՈՒՐԵԱՆ

ԸՆԿ. Ս. ԹԸՆԹԸՆԵԱՆ

1914 Յունվարի սկիզբն էր։

Աղեքսանդրիոյ հայոց եկեղեցւոյ թաղին մէջ գտնուող ընկերոջ մը սրճարանը կը մտնեմ կարեւոր գործի մը համար, յաջորդ օրը մեկնելու դէպի Մերսին, անկէ ալ Ատանա, ատենին գործիս գլուխը գտնուելու։

Երիտասարդ մը, չիք հագուած, ուշադրութիւնս կը գրաւէ։ Ընկերոջս կը հարցնեմ։ Անիկա ձեռքէս կը բռնէ, կը տանի քովը եւ միմեանց կը ծանօթացնէ։

Ընկեր Սեդրաք Թընթընեանն էր, բնիկ Արաբկիրցի, Կայծակ ծածկանունով։

Նոյն օրը կէս օրին Զէյթունցի ընկերներ եւս կը ժամանեն Աղեքսանդրիա ու ես՝ այդ պատճառաւ՝ կը հարկադրուիմ Կիլիկիա մեկնումս յետաձգել քանի մ'օր։ Հայ հասարակութիւնը կը ծափէ, խանդավառ է իր մէջ ողջունելով առիւծի ձագերը — Թրծուած Հնչակեանները։

Երկար չեն մնար անոնք, քաղաքի կեանքը չեն սիրեր։ Կուսակցական գործերը փութով կարգադրելով՝ անաղմուկ կը մեկնին Հնչակեան պարտականութիւննին լրիւ կատարելու համար։

Նոյն տարուայ Փետրվարի վերջերն էր։ Ատանայի մէջ, Զէյթունէն վերադարձին, ընկեր Սեդրակ կը ձերբակալուի որպէս փախստական զինուոր ու կը տարուի զօրանոց։ Իր ունեցած պաշտօնական թուղթերը անզօր կ'ըլլան զինք ազատելու։

Այդ ձերբակալութենէն երկու շաբաթ վերջ իր զօրաբաժինը Մերսին եւ անկէ ալ, ծովու ճամբով, Պէյրութ մեկնելու համար ճամբայ կ'ելնէ։ Ընկեր Թընթընեան այս պատեհութենէն օգտըւելով, Անգլիացի նաւապետին կը յայտնէ փախչելու իր դիտաւորութիւնը։ Բարի նաւապետը ամէն դիւրութիւն կուտայ ու երբ նաւը Պէյրութի առջեւ կանգ կ'առնէ, ընկերը իր հետ ունենալով ուրիշ չորս Սեւերեկցիներ եւս, գաղտագողի փախչելով կ'ազատին։

1915-ի Զատիկին զինքը Աղեքսանդրիա կը գտնեմ։ Սեդրաքը խանդավառ էր եւ հպարտ, որ իրեն յանձնուած ծանր եւ վտանգաւոր աշխատանքը լրիւ յաջողած էր կատարել։ Աղեքսանդրիոյ Մասնաճիւղը հպարտ էր իրմով եւ գնահատած էր անոր գործունէութիւնը։ Անիկա մէկ ցաւ մը ունէր որ յաճախ կը կրկնէր.— «Եթէ մենք 50 հատ վարժ թնդանօթաձիգ ունենայինք դէպքերը տարբեր հանգամանք կ'առնէին եւ առանց մեծ զոհողութեամբ՝ կարելի էր գրաւել Թրքական զօրանոցները եւ Կիլիկիան անկախ հռչակել»։

Ընկեր Սեդրակ մեկնեցաւ Ամերիկա։ Ամերիկայէն եկած էր Ամերիկեան բանակին մէջ թնդանօթաձիգ ըլլալու մտքով։ Անոր մեկնելէն քանի մը ամիս վերջ ես ալ մեկնեցայ Նոր Աշխարհ։

Արդէն ընկեր Սեդրաք պահեստի զինուոր արձանագրուած ըլլալով՝ մեկնած էր Մեքսիկոյի ճակատը։

1916 Օգոստոսին կը ստանամ իրմէ նամակ մը, իր լուսանըկարով միասին, որուն մէջ կ'ըսէ.— «Քանի մը օրէն ետ պիտի երթանք,— ճակատ։ Թնդանօթաձգութեան մէջ յաջողածներէն եմ։ Պիտի միանամ հայկական բանակի մը ու իմ պարտականութիւնը կատարեմ լրիւ...»։

Այդ թուականէն յետոյ ո՛չ մէկ լուր ընկերոջմէն, բայց կը հաւատամ թէ քաջ Հնչակեան զինուորի նման գնաց ան պարտականութեան գլուխը ու կռուեցաւ հերոսի նման, լուծեց իր վրէժը, ինչպէս որ լուծեցին իր ընկերները։

ԱԲՐԱՀԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

Գրեց՝ ՀՆՉԱԿԵԱՆ

Ընկ. Աբրահամ Մանուկեան ծնած է 1895–ին, Սեբաստիոյ Խորասան գիւղը: Ամերիկա եկած է 1913 թուին եւ մասնակցած է Ս. Դ. Հնչ. Ինտեան Օրչըրտի Մասնաճիւղին եւ եղած է զոհող ու պարտաճանաչ ընկեր մը:

Համաշխարհային պատերազմին առեն, 1916–ին, Հնչակեան կամաւորական Բ. Խումբին միացաւ: Անկէ յետոյ ան կրկին մեկնեցաւ ճակատ, այս անգամ Արաբայի ռազմադաշտը ու նշանաւոր հանդիսացաւ կռիւներուն մէջ: Կիլիկիայէն անցած է Մարաշ ու ժողովուրդի պաշտպանութեան պահուն թշնամիի անակնկալ գնդակին զոհ գնացած է, 1927 Փետրվար 9–ին:

Պարտականութեան ճամբուն վրայ ինկող մեր ընկերոջ յիշատակը միշտ թարմ պիտի մնայ մեր սրտերուն մէջ:

* * *

ՍՏԵՓԱՆ ՏԷՐՊԱՊԵԱՆ

Ընկերը ծնած է 1890–ին, Սեբաստիոյ Խորասան գիւղը: 1913 թուականին եկած է Ամերիկա: Կանուխէն Հնչակեան զինուոր,

Ինտեան Օրչըրտ հասածին պէս կը սկսի կուսակցական աշխատանքի: Ամերիկա գալէն առաջ, Թրքական բանակի զինուոր, մասնակցած է Պալքանեան պատերազմին, որպէս կարող թնդանօթաձիգ:

Ընկեր Ստեփան ընկ. Մանուկեանի հետ ընդհ. պատերազմին մասնակցած է քանի մը ճակատներու վրայ, եղած է հաւատարիմ զինուոր, կարգապահ եւ անվեհեր:

1927–ին վերադարձած է Ամերիկա եւ հաստատուած Տիթրոյիթ, բայց, դժբաղդաբար, միեւնոյն տարուայ մէջ մահը վրայ հասնելով, ընկերը բաժնուած է այս աշխարհէն ընդմիշտ:

* * *

Այս երկու ընկերներէն զատ Ինտեան Օրչըրտի Հնչակեան Մասնաճիւղը հայ ազատագրութեան սեղանին վրայ զոհած է հետեւեալ ընկերները՝ Մելքոն Տինոյեան, Իգնատ, Յարութիւն Ֆէնէրճեան, Մարտիրոս Տինոյեան, Մարտիրոս Ճանիկեան, Միքայէլ Արզոյեան, Յարութիւն Դանիէլեան եւայլն:

Յարգանք բոլոր ընկերներու անմոռաց յիշատակին:

Մարդկային ընկերութեան մէջ, չափազանց հարստութիւնն ու չափազանց աղքատութիւնը ոճրագործութեան եւ անբարոյականութեան աղբիւրներն են:

ԱՐԻՍԴՈՏԷԼ

ԸՆԿԵՐ Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ԵՒ
ԸՆԿԵՐ Յ. ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ

ԸՆԿ. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ — ԸՆԿ. Յ. ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ

1. Ընկեր Սեդրաք Յակոբեան.— Բնիկ Ֆէնեսեցի. եղած է պարտաճանաչ Հնչ. զինուոր եւ չափազանց ընկերասէր: 1915ին կը մեկնի Կովկասեան ճակատ Ամերիկայի Հնչ. Բ. Խումբին հետ: Եղած է լաւ կռուող: Երզնկայի նահանջէն վերջ ծանրապէս կը վիրաւորուի կոկորդէն կատաղի կռուի մը մէջ եւ կը մեռնի ողբերգական մահով մը:

2. Ընկ. Յակոբ Կովկասեան.— Նոյնպէս Ֆէնեսեցի: Եղած է Հնչակեան Գաղատիոյ հռչակաւոր դատավարութեան օրերուն: Եղած է շատ մը ընկերներու յեղափոխական ուսուցիչը եւ հաւատարիմ ընկեր: Հակառակ իր բաղձանքին՝ տարիքին յառաջացած ըլլալը արգելք հանդիսացած է բանակին մէջ երկար մնալու:

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Գրեց՝ Խ. ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ

ԸՆԿ. Գ. ՏԷՐ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Զոհողութեան եւ անձնուիրութեան մարմնացումն էր ընկեր Գէորգ Տէր Յարութիւնեանը: Ծնած 1894-ին, Խարբերդի Վերի Մէզրէ գիւղին մէջ եւ շրջանաւարտած Մէզրէի Կեդրոնականէն, ցոյց տուած է յեղափոխական կորով ու անսպառ եռանդ աշխատանքի՝ ուսանողական շրջանին իսկ:

1913-ին եկած է Ամերիկա եւ մասնակցած է Փութաքէթի Հնչակեան Մասնաճիւղին, տարիներ վարած է հաւատարմաբար քարտուղարի պատասխանատու պաշտօնը եւ Հնչակեան գաղափարի քարոզիչը հանդիսացած է գաղութին մէջ:

Գործնական յեղափոխութեան ջերմ հաւատաւոր՝ առաջինը եղաւ Կիլիկեան Հնչակեան կամաւորական խումբին մասնակցողներէն եւ նշանակուեցաւ յիսնապետ քանի մը ամիս վերջ, մարզանքի մէջ իր ցոյց տուած ընդունակութեան շնորհիւ:

Կիլիկեան կամաւորութիւնը երբ ցրուեցաւ, դժբաղդ վերջաւորութիւն մը ունեցաւ, խռովուած հոգիով վերադարձաւ Ամերիկա ու դարձեալ նուիրուեցաւ Հնչակեանութեան աշխատանքին:

Յոգնիլ, յուսահատիլ բնաւ չի գիտցող մեր այս պատուական ընկերը՝ 1924 թուին, երբ Նիւ Եօրք էր, ծովին մէջ լողացած պահուն ջրամոյն կ'ըլլայ, խոր սուգի մէջ թողելով իրենները եւ զինքը ճանչցող բոլոր ընկերները:

ԾԻՐԱՆԻ ԳՕՏԻՆ

Գրեց՝ ԳԱԳԻԿ ՕԶԱՆԵԱՆ

Փոքրիկէն վերջ, տարերքն ահարկու,
Քամի եւ տարափ, հանդարտ եւ հլու,
Շուտով հանդարտին: Փայլի մէջ օդին
Ծիրանի Գօտին:

Սրտայոյզ ցնցում, յուզում հոգեկան
Կ'անցնին հետզհետէ, դադրին ըստ ինքնեան,
Հանդարտ ու խաղաղ պարզուի՛ Միտքին
Ծիրանի Գօտին:

Արիւնոտ յեղում, մահ, աւեր եւ հուր,
Տառապանք անվերջ, խոր ցաւեր անյուր
Մեղմանան շուտով: Փայլի՛ «Ազատ»ին
Ծիրանի Գօտին:

ՏԱՏԸ

(ՄԻ ՊԱՏԿԵՐ ՔԱՂԱՔԱՑԻԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ)

Գրեց՝ ԳՐԻԳՈՐ ԵՂԻԿԵԱՆ

Նուէր՝ Պ. ՇԷՔԷՐՃԵԱՆՆԵՐԻՆ

Ա.

Ընկ. Գ. ԵՂԻԿԵԱՆ

Սաթենիկ Բալաչեանը, որին իր ընկերները չըրջանում, ինչպէս և՛ հասարակական լայն խաւերում Սաթօ էին կոչում եւ որին իր գործակիցները տուել էին «Լեռնային Արծուիկ» մականունը, մեծ սեւ կաշուէ թղթապանակը ձեռին, տեղական Արտակարգ Յանձնախմբի նախագահ Ռէժանովսկիի հետ դուրս եկաւ քաղաքի կեդրոնական բանտի դռներից, նստաւ դրան առաջ իրան սպասող օտոմօբիլի մէջ եւ ձեռք տալով Ռէժանովսկիին՝ նրան ասաց.

— Ես իմ կարծիքի մէջ սխալուած չեմ: Այդ մարդիկը կարող էին յարձակուել քաղաքի վրայ: Ձեր տուած փաստերն էլ հաստատեցին իմ կարծիքը: Մինչեւ վաղը կէս գիշեր ո՛չ մէկը իմ մատնանշած անհատներից ողջ չպիտի մնայ: Վտանգաւոր է նրանց

երկար պահել: Դուք պատասխանատու կը լինէք, եւ, գիտէք ար-դէն, որ «Լեռնային Արծուիկ»ը կատակներ չի սիրում անել:

Ուէժանովսկին կարմրեց, վախեցաւ, բայց ժպտեց: Նա ա-մուր սեղմեց «Լեռնային Արծուիկ»ի ձեռքը եւ խոստացաւ կատա-րել նրա կարգադրութիւնը ամենայն խստութեամբ:

Եւ օտօմօբիլը շարժուեց:

Առաւօտեան ժամի 2-ը անց էր: Փողոցներում տիրում էր խոր եւ ճնշող լռութիւն: Քաղաքապահներն ու նրանց օգնելու ու-ղարկուած զինուորները՝ ոտից մինչեւ գլուխ զինուած՝ ուշադիր հսկում էին: Քաղաքը դեռ նոր էր գրաւուած եւ այնտեղ յայտա-րարուած էր պատերազմական դրութիւն, որովհետեւ անստու-գութիւն էր տիրում: Քաղաքացիները վախենում էին, քաղաքը գրաւողները կասկածում նրանց վրայ:

Ձմեռ էր: Շատ ցուրտ էր: Ամբողջ քաղաքը ծածկուած էր ձիւնի սաւանի տակ: Երեք օր է, որ ձիւնում էր եւ չէր դադա-րում: Թէեւ ո՛չ մի ճրագ չէր վառւում փողոցներում, ո՛չ էլ լոյս երեւում լուսամուտներից, բայց այնքան լոյս էր՝ շնորհիւ ձիւնի սպիտակութեան՝ որ լապտեր չունեցող օտօմօբիլի շօֆէրը ա-ռանց դժուարութեան կարողանում էր արագ անցնել փողոցնե-րով:

Սաթենիկ Բալաշեանը յոգնած էր: Նա երկու գիշեր անքուն էր մնացել վագոններում, առաւօտեան շուտ հասել էր քաղաք, ամբողջ օրը աշխատել էր, ոչինչ չէր կերել, միայն մի քանի բա-ժակ թէյ էր խմել եւ շատ ծխել, այնպէս որ իրան շատ անհան-գիստ էր զգում: Նա մրսում էլ էր, որովհետեւ իր զինուորի կաշէ վերարկուի տակ չունէր տաք հագուստ, իսկ ձիւնի հետ փչում էր եւ ցուրտ քամի: Նա սկսեց ննջել օտօմօբիլի մէջ գրեթէ ամբող-ջովին ուժասպառ եղած, թէեւ երբեմն աչքերը բացում էր իր շուրջը դիտելու եւ նրա մտքի մէջ անորոշ անցուդարձ էին անում այդ օրուայ իր բոլոր տեսածների պատկերները, մանաւանդ եր-կու պատկեր միշտ ցցւում էին իր առաջ՝ հէնց որ աչքերը նա բա-ցում էր՝ եւ միշտ էլ աչքերը փակումէր նոյն պատկերները չտես-նելու համար:

Վերջապէս օտօմօբիլը կանգ առաւ քաղաքի յայտնի փողոց-ներից մէկի վրայ գտնուող նախկին «Աստորիա» հիւրանոցի ա-ռաջ, որ այժմ ծառայում էր որպէս կեդրոնավայր Կարմիր բա-նակի քաղաքական բաժնի վարչութեան: Հարկ չեղաւ «Արծ-

ուիկ»ին զարթեցնել: Նա անմիջապէս թռաւ իր նստած տեղից, հէնց որ օտօմօբիլը կանգնեց, թեթեւաշարժօրէն ցատկեց ցած, կարգադրեց շօֆէրին, որ առաւօտեան ժամի 6-ին նոյն շէնքի ա-ռաջ իրան սպասի, մտաւ դռնից ներս եւ սկսեց արագութեամբ բարձրանալ սանդուղներից: Թէ դրան առաջ եւ թէ սանդուղների վրայ պահպանութիւն անող զինուորները յարգանքով նրան ճանապարհ տուին:

Առաջին յարկում մի սենեակի առաջ աթոռի վրայ նստած մի պատանի զինուոր ննջում էր: Սաթենիկ Բալաշեանը մօտեցաւ նրան, ձեռը դրեց նրա ուսերին եւ ասաց.

— Իմ քա՛ջ, քնում ե՞ս:

Զինուորը անմիջապէս ցատկեց նստած տեղից, զինուորական բարեւ տուաւ նրան եւ պատասխանեց.

— Շատ յոգնած էի, ներողութիւն:

Եւ բացեց նրա առաջ սենեակի դուռը եւ նրա յետեւից ներս մտաւ նոյն սենեակը:

— Ինձ ո՛չ ոք չի՞ հարցրել, հարցրեց Բալաշեանը:

— Մի պառաւ կին էր ուզում ձեզ տեսնել: Կէս ժամ հազիւ կը լինի, որ նա գնաց: Երկար սպասեց սենեակի դրան առաջ:

— Ի՞նչ էր ուզում ինձանից:

— Չգիտեմ: Ինձ ոչինչ չասաց:

— Անունը գոնէ ասա՞ց:

— Ասաց, ընկերուհի՛, բայց մոռացայ... քունս գլխիս էր, չկարողացայ յիշողութեանս մէջ պահել, մանաւանդ որ ձեր հայ-կական անունները երբեմն այնքան դժուար է սովորել ու արտա-սանել...

«Արծուիկ»ը դրաւ զգուշութեամբ ձեռի թղթապանակը բար-ձի տակ, ապա հանեց վերարկուն եւ շպրտեց յատակի վրայ, վերցրեց գլխարկը, սաղաւարտաձեւ կաշուէ մի բան, եւ նետեց լուսամուտի առաջ, արձակեց մէջքից մաուզէրը եւ դրաւ մահճա-կալի վրայ եւ ընկնելով մահճակալի հանդիպակաց պատի տակ գտնուող դիւանի վրայ մի րոպէ մտածեց աչքերը փակած եւ ճա-կատը շփելով, ապա հարցրեց.

— Երկարահասակ է՞ր այդ կինը:

— Այո՛, ընկերուհի՛, երկար հասակ եւ գէր, բոլորովին ըս-պիտակած մազերով, երեւում է, որ հին բուրժուաուհիներից պիտի լինի:

Պատանի զինուորը ժպտեց հեգնելով, մի բան, որ դիւր չեկաւ նրա «ընկերուհուն», որ մօտաւորապէս ճանաչեց, թէ ո՞վ պիտի լինէր այդ կինը եւ ասաց.

— Զասա՞ց նա, թէ որտեղ է ապրում:

— Ինչո՞ւ չէ: Նա ապրում է ձեր մօրաքրոջ տանը:

Իմ մօրաքրո՞ջ: Սաթենիկը նոր միայն յիշեց, որ իր մօրաքոյրը այդ քաղաքումն էր ապրում եւ որին ինքը գրեթէ մոռացել էր, թէեւ հազիւ երկու տարի է ,որ նրանից բաժանուել է: Պատերազմը, յեղափոխութիւնները, կռիւները, գործերը, բոլորը կլանել էին նրա էութիւնը ամբողջութեամբ: Նա մտածեց, որ կարող էր իր մօրաքրոջ մօտ գնալ, ուր կը պատահէր ե՛ւ իր այն հարազատներին, որոնք ապրում էին այդ քաղաքում:

Պատանի զինուորը կարճ լռութիւնից յետոյ շարունակեց.

— Նա ասաց, որ հէնց այս գիշեր ուզում է ձեզ տեսնել: Նա տուեց իր հասցէն եւ աւելացրեց, որ շատ հեռու չէ այստեղից իր բնակարանը:

Սաթենիկը գիտէր, որ իր մօրաքրոջ բնակարանը նոյն հիւրանոցին կցուած շէնքի մէջ է, զգաց, որ սիրտը սկսեց բարձրանալ, մտածեց, որ կարող է մի քանի րոպէով մտնել այնտեղ, ուր կը պատահէր ե՛ւ պառաւին, ե՛ւ մօրաքրոջը եւ ուրիշներին, որոնք անպայման իրան են սպասում:

Պատանի զինուորը զգաց, որ «ընկերուհի»ն հետաքրքրւում է նախկին երկարհասակ եւ գեր բուրժուաուհու գոյութեամբ, դրա համար էլ յայտնեց պատրաստակամութիւն գնալ նրան կանչելու, եթէ, ի հարկէ, «ընկերուհուն» հաճելի էր:

«Ընկերուհի»ն սակայն տատանման մէջ էր: Նա անչափ յոգնած էր, ջարդուած ու ուժասպառ, նա քնել, հանգստանալ էր ուզում, բայց երկար եւ գեր պառաւին էլ չէր կարող չտեսնել, թէեւ հաճելի էր այդ գիշեր նրան չպատահել: Ի՞նչ անէր սակայն: Մի քանի ժամ յետոյ, դեռ լուսաբացից առաջ՝ նա պիտի հեռանայ քաղաքից, ո՞վ գիտէ, գուցէ այլեւս ո՛չ մի կարելիութիւն չպիտի ունենայ պառաւին տեսնելու: Ինչո՞ւ չտեսնել նրան, երբ նա այդքան մօտ է գտնւում իր բնակավայրին: Մի գիշեր էլ անքուն կը մնայ: Ի՛նչ անենք: Մի՞թէ քիչ գիշերներ է նա անքուն մնացել: Վերջին երկու տարում նա ե՞րբ է քնից կշտացել: Այդպէս է կեանքը, այդպէս է յեղափոխութիւնը, հեշտութեամբ չի կարելի ապրելու պայմանները փոխել, ամբողջ աշխարհը յեղա-

շրջել, հինը քանդել, նորը շինել: Այո՛, պէտք է, որ նա այս գիշեր էլ անքուն մնայ պառաւի համար, որ ամենամեծ հաւանականութեամբ իր տատը պիտի լինէր, իր մօր մայրը, իր մեծ մայրը, որ եկել էր իր թոռան պատահել նրա իշխանութեան օրերին: Հաճելի էր տեսնել նրան, սեղմուել նրա կրծքին, համբուրել նրան, բայց վատ ժամանակ էր նա գալիս, գոնէ վաղը, միւս օր, մի շաբաթ յետոյ իրար պատահէին: Այս գիշեր, մասնաւորապէս այս գիշեր, շատ անյարմար էր:

Պատանի զինուորը լուռ սպասում էր «ընկերուհու» կարգադրութեան: Թէեւ նա էլ անքուն էր նրա նման, նա էլ պահանջ էր զգում հանգստանալու, բայց ե՛ւ այնպէս պատրաստ էր մի գիշեր էլ անքուն մնալ, շատ գիշերներ էլ անքուն մնալ, երբ այդ պէտք էր «ընկերուհու» եւ գաղափարի յաջողութեան համար, որոնց նուիրուած էր նա ամբողջովին:

''''Վերջապէս «Արծուիկ»ը կարգադրեց, որ պատանին անմիջապէս ճարի պառաւ կնոջ եւ առաջնորդի նրան իր մօտ: Ապա նա մօտեցաւ գրասեղանին, մի թղթի վրայ գրեց երկու տող եւ յանձնեց պատանուն, որ արագ դուրս եկաւ սենեակից:

«Արծուիկ»ը ընկաւ դիւանի վրայ: Նրա աչքերից քունը փախաւ: Նա սկսեց մտածել լինելիք տեսակցութեան մասին: Նա հասկանում էր, թէ ի՞նչ է ասելու իրան պառաւը, եթէ, յիրաւի, նա իր տատն էր: Եթէ անսահման սէրը, որ նա ունէր դէպի իր տատը, չլինէր, նա ո՛չ մի կերպ չէր կամենալ սոյնանման պայմաններում պատահել նրան:

— Խեղճ պառաւ, մտածեց նա, մտածում ես կասեցնել մեծ գործի ընթացքը, բայց չես կարող: Նա հեղեղի նման քեզ էլ կը քշի ու կը տանի, ինչպէս շատերին է քշել ու տարել եւ քշում ու տանում է դեռ: Մեղք ես, գնա՛, նստի՛ր տանը: Թո՛ղ աւելի երիտասարդները կանգնին մեզ դէմ, նրանց ոչնչացնելը այնքան ցաւալի չի լինել, ինչքան ձերը, ձեզ նման պառաւները, որովհետեւ նրանք վտանգաւոր են, մինչդեռ դուք անուժ էք ու անվտանգ:

Սենեակը ցուրտ էր, թէեւ լաւ կահաւորուած: «Արծուիկ»ը կանգնեց, հագաւ վերարկուն, կապեց մաուզէրը, դրաւ սաղաւարտաձեւ գլխարկը եւ սկսեց պտըտել սենեակում տաքանալու համար: Նա դողում էր, անդադար շփում ձեռները իրար: Նա ըդ-

դում էր, որ բացի ցուրտը՝ անհամբերութիւնն ու յուզումն էլ նրան անհանգստացնում էին եւ մեծացնում նրա դողոցը:

Բ.

Սենեակի դուռը բաղխեցին: Սաթենիկը՝ ինքնաբերաբար՝ վազեց դէպի դուռը եւ բացաւ: Ներս մտաւ պառաւը եւ կանգնեց դրան յետեւ: Նա չճանաչեց իր թոռ Սաթօյին: Նա իր առաջ փոխանակ մի աղջիկ տեսնելու կանացի հագուստների մէջ՝ տեսաւ մի պատանի՝ զինուորական գլխարկը գլխին, զինուորական վերարկուն եւ երկար զինուորական կօշիկները հագին: Արդեօ՞ք սա էր Սաթօն, իր գեղեցիկ եւ մանկահասակ թոռը, որ արդէն հռչակ էր ստեղծել իր վճռականութեամբ եւ խստասրտութեամբ, թէ սա մի ուրիշ էակ էր, Սաթօյի ուրուականը գուցէ: Գուցէ ե՛ւ մի երազ:

Պառաւը նայեց նրան եւ արտասուեց:

Սակայն Սաթօն իսկոյն ճանաչեց իր տատին, այդ երկարահասակ եւ գեր պառաւին, որին յարգում էին իրենց քաղաքում բոլորը եւ որի բնակարանը հնուց ի վեր եղել էր յեղափոխականների ժամադրավայրը: Նա զգալի կերպով նիհարել էր, թէեւ բաւական գեր էր մնացել, մազերը բոլորովին սպիտակել էին վերջին երկու տարիներում, դէմքը լիքն էր խորշոմներով, բայց նա դեռ չէր կորցրել իր նախկին գեղեցկութիւնը, իր դէմքի վճռական եւ վեհ յատկութիւնը: Նա հագուած էր բաւական աղքատ, մի կիսամաշ վերարկու ծածկում էր նրա մարմինը մինչեւ ծնկները, մի սեւ սպիտակ նոյնպէս կիսամաշ շալ էլ հագիւ էր պահում նրա սպիտակ մազերն ու վիզը:

Սաթօն նրան չնայեց երկար, բռնեց նրա ձեռները եւ ուզեց գրկել ու համբուրել նրան: Պառաւը ձեռները նրա ձեռների միջից հանեց եւ ասաց.

— Նախ լսի՛ր ու բացատրութիւն տո՛ւր ինձ, ապա միայն համբուրի՛ր:

Եւ մի քանի քայլ առաջ գնաց դէպի սենեակի մէջտեղը:

Սաթօն յետ քաշուեց, ժպտեց հեգնութեամբ ու դառնօրէն, ապա հրաւիրեց իր տատին նստել դիւանի վրայ, կանգնեց նրա առաջ եւ ասաց.

— Տատի՛կ, եթէ եկել ես քո որդու եւ քո թոռան, այլ խօս-

քով, իմ մօրեղբօր եւ իմ եղբօր համար գթութիւն հայցելու, այժմեանից յայտարարում եմ, որ ո՛չ մի գթութիւն իմ կողմից նրանց վերաբերմամբ չի լինելու:

Նա լսեց, վճռական մի շարժում արեց, նայեց տատիկին ու աւելացրեց.

— Ընդհակառակը նրանց վերաբերմամբ ես աւելի խստասիրտ պիտի լինեմ:

Պառաւը յանկարծակիի եկաւ եւ չկարողացաւ մի րոպէ ոչինչ ասել կամ մտածել: Նա եկել էր այդտեղ, իր թոռան մօտ՝ նրա մօրեղբօր եւ եղբօր համար գթութիւն հայցելու: Պատասխանը ստացաւ, մերժումը վճռական էր: Նա կանգնեց, մի յանդիմանական հայեացք ձգեց իր թոռան վրայ եւ ուղղուեց դէպի դուռը: Բայց նա չկարողացաւ հասնել դրան: Նա դողաց, քիչ մնաց ընկնէր եւ թիկն տուաւ պատին:

— Սաթօ՛, ասաց կարճ լռութիւնից յետոյ, չէի կարող հաւատալ, որ դու, իմ պահած, կրթած ու մեծացրած աղջիկը, այսքան խստասիրտ պիտի լինիս դէպի իմ որդին, որի հաշուին ես քեզ մեծացրի քո հօր մահից յետոյ, եւ, դէպի իմ թոռը, քո եղբայրը, որ այնքան անքուն գիշերներ է անցկացրել քեզ, իր փոքրիկ քրոջ դասերը սովորեցնելու համար: Այժմ եմ զտնում, որ ճիշդ են ասել մարդիկ քո մասին, այժմ տեսնում եմ, որ ո՛չ մի մարդկային եւ ազգակցական զգացում չի մնացել քեզանում: Ես կ'երթամ իմ վշտերի տակ կքած, ինչպէս եկայ... Տէրը քեզ հետ:

Պառաւը արտասուեց եւ շարունակում էր դողալ: Սաթօն լսեց նրան ժպիտը շրթներին, բարկութիւնը դէմքին, ուզեց պատասխանել էլ, բայց տեսնելով նրա դողահարութիւնը, վախեցաւ, որ նրան կարող է վատ բան պատահել, դրա համար էլ մօտեցաւ նրան, մտաւ թեւը, հեռացրեց նրան պատից եւ կրկին դիւանի վրայ նստեցրեց եւ ձեռները ամուր սեղմեց: Պառաւը շարունակում էր դողալ յուզումից ու ցրտից: Սաթօն, ընդհակառակը, տաքացել էր, նրա մարմինը այրւում էր եւ նրա դէմքի գունատութիւնը տեղի էր տուել այրող կարմրութեան: Նա ասաց:

— Տատի՛կ, իմ տատի՛կ, դու իրաւունք ունես վրդովուելու, որ քո մեծացրած ու գուրգուրած թոռնիկը դէպի իր ազգականները, դէպի իր մօրեղբայրն ու եղբայրը խստասիրտ է, դու իրաւունք ունես քո քնքոյշ եւ մանկահասակ Սաթօյից գթութիւն պահանջելու դէպի բոլոր թշնամիները, բայց մի բան մոռանում ես:

Այս սենեակում, զինուորի այս կոշտ հագուստի մէջ, քո դիմաց կանգնած է ո՛չ թէ քո Սաթօն, քո բարի թոռնիկը, այլ «Լեռնային Արծուիկ»ը, որ գիտէ իր թշնամիներին խեղդել իր ճանկերի մէջ, փշրել նրանց եւ ոչնչացնել, դու մոռանում ես, որ իմ մօրեղբայրը եւ իմ եղբայրը իմ հակառակորդ բանակի ղեկավարներն են եւ նրանք նոյնպէս անխնայ պիտի լինէին դէպի ինձ, եթէ ես նրանց գերին եւ նրանց բանտում լինէի: Քաղաքացիական կռիւները սարսափելի են հէնց նրանով, որ հարազատները հարազատներին, ազգականները ազգականներին են ոչնչացնում եւ այդ ոչնչացման գործողութիւնը կատարում են սառն գիտակցութեամբ, անխնայ կերպով, պատրաստուած ծրագրի համեմատ:

Սաթօյի աչքերը փայլում էին: Նա նայում էր իր տատին, որ հետզհետէ աւելի հետաքրքրութեամբ էր լսում նրան եւ արտասուելու տեղ արդէն սկսել էր դառն հեգնութեամբ ժպտել, ինչպէս քիչ առաջ նոյն ձեւով ժպտել էր թոռը: Պառաւը երկար նայեց նրան, որ ճիշդ է, արդէն դունատուել էր կրկին, բայց իր գեղեցկութիւնը չէր կորցրել եւ թէեւ առնական կոշտ հագուստների մէջ, բայց դեռ պահում էր իր կանացիութիւնը: Այդ րոպէին այդ աղջիկը այնքան հարազատ թուաց նրան, թէեւ նրա խստասիրտ վերաբերմունքը եւ նոյնքան էլ խիստ խօսքերը խոցում էին տատի սրտի խորքերը: Պառաւը մօտեցաւ նրան, բռնեց նրա ձեռները եւ ասաց.

— Սաթօ՛, քո եղբայրն ու քո մօրեղբայրը քո թշնամիներն են, գիտեմ, գուցէ նրանք աւելի խիստ վարուեին քեզ հետ, եթէ մի օր դու նրանց ձեռն ընկնես, այդ էլ գիտեմ, գիտեմ նաեւ, որ քաղաքացիական կռուի ընթացքում ո՛չ ոք ոչ ոքին չի խնայում, մանաւանդ երբ նրանք իրար թշնամի բանակներումն են, բայց մի բան կայ, որ այդ էլ դու պիտի գիտենաս: Քո պառաւ տատը, սայլակի վրայ նստած, այս ցուրտ ձմեռին քո հայրենի քաղաքից եկել է այս քաղաքը քեզ մօտ, իր ամենազօր թոռան մօտ, եւ, քեզանից գթութիւն է հայցում երկու թշուառների համար, որոնց կեանքը գտնւում է քո ձեռների մէջ...

Պառաւը հետզհետէ աւելի ամուր էր սեղմում իր թոռան ձեռքը, աւելի եռանդով էր խօսում, աւելի մեղմ էր նայում նրան: Նա ընկճուած էր արդէն:

Կարճ լռութիւնից յետոյ շարունակեց նա միշտ իր թոռան ձեռները իր ձեռների մէջ պահած.

— Սաթօ՛, ոչինչ չեմ յիշեցնելու քեզ անցեալից, միայն պիտի ասեմ քեզ, որ դու քո այսօրուայ դիրքով, քո այսօրուայ գիտութեամբ ամբողջովին պարտական ես այդ մարդկանց, որոնք նոյնպէս ժողովրդի ազատութեան համար են կռուել տարիներ շարունակ... Դու քո յեղափոխական պայքարի մէջ նրանց աշակերտն ես, նրանցից ես սովորել ազատութիւնը սիրել...

— Ո՛չ, տատի՛կ, կտրեց նրա խօսքը Սաթօն, նրանք ինձ մոլորեցրել էին, նրանք մինչեւ երկու տարի առաջ իմ ցանկութիւններն ու եռանդը շահագործել էին իրենց դասակարգային եւ ազգայնական շահերի վրայ, նրանք թունաւորել էին իմ հոգին, ինչպէս ե՛ւ թունաւորել են այն բազմաթիւ թշուառների հոգին, որոնցից շատերը ընկան կռուի դաշտում, շատերը մեր բանտերումն են, շատերն էլ զէնքի տակ պատրաստւում են մեզ վրայ յարձակուել: Նրանք պատճառ դարձան այս սոսկալի արիւնահեղութեան եւ պէտք է, որ պատժուեն ամենախիստ կերպով:

Պառաւը բաց թողեց իր թոռան ձեռները եւ հեռացաւ նրանից: Սաթօն շարունակեց.

— Տատի՛կ, իմ տրամադրութեան տակ կան ամենաճշգրիտ տեղեկութիւններ, որ իմ մօրեղբօր եւ եղբօր ընկերները պատրաստւում են քաղաքի վրայ յարձակուել եւ մեզ դուրս անել այստեղից: Բնականաբար մենք չպիտի երթանք այստեղից, բայց եթէ գնալու էլ լինենք, վստահ եղի՛ր, որ մեր գերիներից ո՛չ մէկը ողջ չպիտի ընկնի նրանց ձեռը: Դու կապեր կ՚ունենաս, յայտնի՛ր նրանց ,որ հանգիստ նստեն եւ պատճառ չդառնան նորանոր արիւնահեղութեան:

Պառաւը ոչինչ չասաց, նայեց նրան կիսածաղրական հայեացքով եւ քայլեց դէպի դուռը: Նախ քան դուռը բանալը՝ նա յետ դարձաւ իր թոռան կողմը եւ ասաց.

— Սաթօ՛, քեզ չեմ անիծում, վախենում եմ, որ անէծքս բռնի, որովհետեւ շատ երախտիք ունեմ քեզ վրայ: Քո պառաւ տատը չի ուզում, որ դու դժբաղդանաս, որովհետեւ քեզ երջանիկ դարձնելու համար ոչինչ չի խնայել նա, բայց... վերեւ Աստուած կայ, իսկ մեր սրտում խիղճ... Նայի՛ր Աստծուն էլ, խղճին էլ...

Սաթօն ծիծաղեց: Աստուած ի՞նչ գործ ունի քաղաքացիական կռիւների մէջ, նրան ի՞նչ, թէ ո՞ր դասակարգին կը պատկանի իշխանութիւնը այս երկրի վրայ, թո՛ղ նա իր երկնքի գոր-

ծերին միջամտի, իսկ խիղճը ասում է, որ պիտի անխնայ ոչընչացնել բոլոր հակայեղափոխականներին, ինչ անուն էլ նրանք ունենան:

— Տատի՛կ, շարունակեց նա, երեք գիշեր է, որ անքուն եմ, հանգստանալու պահանջ եմ զգում, բայց քեզ տեսնելու, քեզ հետ խօսելու ցանկութիւնը ինձ ստիպեց, որ այս գիշեր էլ իմ քունն ու հանգստութիւնը զոհեմ: Ի՞նչ օգուտ սակայն: Փոխանակ քեզանից բաժանուելու ջերմացած, թեթեւացած, հանգստացած, բաժանւում եմ այն խորին վշտով, որ քեզ վշտացրի: Եթէ դու ինձ ես սիրել, ես էլ քեզ եմ սիրել, հետեւաբար ե՛ւ չէի կամենայ, որ դու վշտացած հեռանայիր ինձանից: Ի՞նչ կարիք կար այսպիսի մի նշանաւոր գիշեր խօսել ուրիշների մասին: Մենք պիտի խօսէինք իմ ու քո մասին, այն օրերի մասին, երբ միասին էինք, այն զգացումների մասին, որ մեզ իրար հետ է կապում... այդ դէպքում իրարից կը բաժանուէինք գոհ եւ երջանիկ:

— Իսկ վաղը, գուցէ ե՛ւ մինչեւ մի ժամ, երկու դիակ կը լինէր մեր մէջ... երկու հարազատներ... ո՛չ այդպիսի գոհունակութիւն եւ երջանկութիւն ես չեմ ուզում: Այս դիակները ինձ ոգի մէջ են պահելու, մինչդեռ դու արդէն այժմեանից ես հրճուում, որ նրանք պիտի փտեն եւ պիտի հեռանան քո ճանապարհի վրայից: Սաթօ՛, մեր անցեալը մեռել է, նա այլեւս չկայ, մեր սէրն ու զգացումները ոչնչացել են... Դու «Լեռնային Արծուիկ»ն ես, իսկ ես քո ճանկերի մէջ խեղդուելու դատապարտուած երկու թշուառների մայրը... Դու քո ճանկերը խրել ես իմ սրտի մէջ եւ արիւնոտում ես նրան...

Պառաւը լռեց: Նա դողում էր, բայց այս անգամ բարկութիւնից: Նրան թւաց, թէ իր թոռը իրան ծաղրում է, իրան խելագարի տեղ է դնում, երբ խօսում է սիրոյ, զգացումների եւ երջանկութեան մասին՝ երկու դիակների հանդէպ: Ո՛չ, ո՛չ, պառաւը դեռ չի խելագարուել, թէեւ իր տեղը մի ուրիշը այդքան դժբաղդութիւն տեսնելուց յետոյ կը խելագարուէր:

— Կոտորած տեսայ, շարունակեց պառաւը, արիւն տեսայ, հազարաւոր դիակներ տեսայ փողոցներում... Իմ հարազատ որդուն եւ երկու թոռներին սպանեցին իմ աչքերի առաջ, մի որդիս մեռաւ մեծ պատերազմի դաշտում, փեսաս ընկաւ քաղաքացիական կռիւների ժամանակ, մի որդիս տաճիկների մօտ գերի է... այո՛, տեսայ այս բոլորը եւ չխելագարուեցի, տեսայ եւ յուսա-

հատութիւնից չմեռայ, այլ ապրեցի, երեւի, նրա համար, որ տեսնեմ նաեւ թէ ի՞նչպէս իմ հարազատ թոռան հրամանով պիտի ոչնչացնեն ե՛ւ իմ թոռան, իմ որդուն...

Նա ծիծաղեց դառնօրէն, ապա լացեց, ապա դուռը բացաւ եւ սենեակից դուրս եկաւ դողդոջ ու դանդաղ քայլերով: Նա առաջուայ վեհութիւնը չունէր այլեւս, վիշտը, վերջին հարուածը նրա մէջքը կքեց, նա արդէն կին էր, մայր, տատ: Նա ընկճուեց այս նոր վշտի տակ: Երկու նոր դիակ էլ պիտի տեսնէր... Նա իր մտքում երանի՜ էր տալիս այն իր որդուն, որ գոնէ տաճիկների մօտ գերի էր:

— Հաւատացած եմ, որ նա ողջ կը պրծնի մեր դարեւոր թշնամիների ձեռից, մինչդեռ սրա՜նք... ա՛խ, Աստուա՛ծ, այս ի՞նչ օրեր ենք տեսնում:

Սաթօն անձայն նայեց իր տատի յետեւից, յուզուեց, աչքերը արտասուակալեցին, բայց իրան պահեց, չկամեցաւ, որ պառաւը այդ նկատի եւ կրկին դիմի իր աղերսանքներին, որոնք կարող էին վերջապէս իր վճռականութիւնը թուլացնել: Թո՛ղ գնայ պառաւը վշտացած դէպի գերեզման, իրենք, նրա որդին եւ թոռներն էլ իրենց ճամբով կ՚երթան դէպի գերեզման: Ո՛չ ոք չգիտէ, թէ ի՞նչ է սպասում ամէն մէկին, միայն ինքը, Սաթօն, գիտէ, որ դէպի վերջնական յաղթութիւն հասնելու համար պէտք է անողոք եւ խստասիրտ լինել:

Պատանի զինուորը պառաւին առաջնորդեց դէպի տուն:

Սաթօն նայեց սանդուղների գլխից նրանց յետեւից, մինչեւ դուռը բացուեց նրանց առաջ եւ փակուեց նրանց յետեւից, ապա մտաւ սենեակ, ընկաւ մահճակալի վրայ եւ սկսեց լացել յորդ արտասուքով եւ անզուսպ հեկեկանքով:

— Արժէ՞ այսքան արիւն թափել իրենց յաղթութիւնը ապահովելու համար, արդեօ՞ք ժամանակը չի հասել կռիւները դադարեցնելով խաղաղ աշխատանքի գնալու, արդեօ՞ք չհեռանայ այս դժոխային շրջապատից եւ մոռացութիւն չփնտռի մահուան մէջ... Վերջապէս ինչո՞ւ համար են այս բոլորը, արիւն, կոտորած, աւերում... էլի աւերում, էլի արիւն, էլի կոտորած...

Լացը հանգստացրեց նրան, նրա մտքերը պայծառացան, նա աւելի վճռական դարձաւ, աւելի ճիշդը, նոյնքան վճռական դարձաւ, ինչպէս եղել էր վերջին երկու տարիներում: Նա գտաւ, որ կռիւը չի վերջացել, դեռ շատ արիւն պիտի թափել, որովհետեւ

մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում։ Եթէ մարդկութեան կէսն էլ ոչնչանայ, մինչեւ վերջ պէտք է գնալ։

Գ.

Պառաւը տուն վերադարձաւ։ Նա ամուր սեղմեց պատանի զինուորի ձեռքը, շնորհակալութիւն յայտնեց եւ դրան առաջից յետ դարձրեց նրան։ Տանը անհամբեր սպասում էին նրա վերադարձին, այնպէս որ առանց նրա բաղխելուն դուռը բացուեց նրա առաջ եւ դրան յետեւ, կիսախաւարի մէջ՝ ութը հետաքրքիր հարցական հայեացքներ ուղղուեցին դէպի նա։ Պառաւ անձայն վնաց առաջին սենեակը եւ ուժասպառ ընկաւ մի գահաւորակի վրայ։

— Ի՞նչ լուր բերիր, մայրի՛կ, հարցրին հարսը, բանտարկուած որդու կինը, Համասփիւռը, եւ աղջիկը, Սաթօյի մօրաքոյրը, Գայիանէն, ի՞նչ ասաց նա։

— Տատի՛կ, ասա՛, շուտ ասա՛, ի՞նչ ասաց Սաթօն, ի՞նչ պիտի անի նա մեր հայրիկին, հարցրին Գայիանէի երկու աղջիկները։

Պառաւը մի քանի րոպէ չկարողացաւ պատասխանել։ Նա ընչասպառ էր լինում։ Նա ձեռքով նշան արաւ, որ իր շրջապատողները մի քիչ հեռանան իրանից, ձեռքը տարաւ կրծքին, թեքնուեց բարձին եւ սկսեց արագ արագ շնչել։ Գայիանէն, Համասփիւռը եւ երկու աղջկերքը հեռացան նրանից եւ բոլորի աչքերը արտասուակալած՝ անձկութեամբ նայում էին նրան։ Վերջապէս նա հանգստացաւ եւ դողդոջուն ձայնով ասաց.

— Տէրը նրա հետ, զաւակնե՛րս, նա իր ճանապարհով է գնում, մենք մեր ճանապարհով... մենք այլեւս միասին գնալ չենք կարող... Աստուած թո՛ղ նրան էլ պահի, ձեզ էլ։

Պառաւի աչքերը լցուեցին արտասուքով եւ հեկեկանքը չթողեց, որ նա շարունակի իր խօսքը։ Նա թաշկինակը մօտեցրեց աչքերին եւ սկսեց լացել։ Նրա հարսն ու աղջիկը եւ թոռները հասկացան, որ նրա դիմումը չի յարգուել եւ յուսահատութիւնը պատեց նրանց։ Նրանք էլ արտասուեցին նոյնպիսի վշտահարութեամբ, ինչպէս արտասւում էր պառաւը։

— Աստուծով նրա աչքերը առաւօտեան լոյսը տեսնելու արժանի չեն լինիլ, ասաց նրա մօրեղբօր կինը, Համասփիւռը։

— Աստուծով նրա օթօմօբիլը կրակ կը բռնի եւ նրան ողջ ողջ կ'այրի, վրայ բերաւ նրա մօրաքոյր Գայիանէն։

— Ի՞նչ գազանային սիրտ ունի այդ Սաթօն, գոնէ իր եղբօրը խղճայ, ասաց աղջկերանցից մէկը։

— Եթէ կարողանայի հաճոյքով նրան կը սպանէի եւ նրա գլուխը կը գցէի շների առաջ, ասաց երկրորդ աղջիկը։

Եւ հինգն էլ շարունակում էին արտասուել միեւնոյն երկու մարդու համար, բայց ամէն մէկը իր առանձին մտքերի մէջ, ընկղմանած, իր վշտերի մէջ խորասուզուած։ Պառաւը ամէնից շուտ վերջ տուաւ իր արտասուքին եւ ասաց.

— Ի զուր էք յուսահատւում, ո՛չ ոք չգիտէ, թէ ի՞նչ կարող է պատահել մինչեւ լուսաբաց, ինչպէս եւ ո՛չ ոք չգիտէ, թէ ո՞վ աւելի շուտ է մեռնում։ Հանգստացէ՛ք, մեղմացրէ՛ք ձեր վշտերը։

Նրա ձայնը դողաց, նրա վճռականութիւնը թուլացաւ եւ նա կրկին արտասուեց։

— Ինչո՞ւ չկարողացար նրան համոզել, ինչո՞ւ չասացիր նրան, որ նա իմ ամուսնու հաչուին է մեծացել, որ նրա միսն ու ոսկորները իմ ամուսնու գնած ուտելիքներով են զարգացել ... ինչո՞ւ չասացիր նրան, որ մենք, ամբողջ ընտանիքով, ամբողջ ազգականներով նրան սիրել, նրան երես ենք տուել, մեզ զրկել, նրան համալսարան ենք ուղարկել... ա՛խ... մայրի՛կ... այնքան բան կար ասելու, ինչո՞ւ չասացիր, ինչո՞ւ չկարողացար ազատել քո որդուն եւ քո թոռան...

Համասփիւռը դեռ երկար խօսեց այդ ուղղութեամբ։

Նրա ձայնը դողում էր, նրա ատամները իրար էին զարնւում։ Նա արտասւում էր, բայց շարունակում էր խօսել առանց դադարելու։ Մի՞թէ այս բոլորը լսելուց յետոյ՝ Սաթօն խստասիրտ կը մնար, մի՞թէ, յիրաւի, նա մի գազան է դարձել, որ ո՛չ մի խօսք նրա սիրտը չի յուզելու։

— Մայրի՛կ, դու չկարողացար պաշտպանել քո դատը, մեր դատը, գոնէ ինձ քեզ հետ տանէիր...

Գայիանէն եւ աղջկերքը նոյնպէս այն կարծիքն ունէին, որ տատիկը եւ մայրիկը դատը լաւ չի պաշտպանել, թէ չէ Սաթօն կը յիշէր, նա մարդ է, մանաւանդ կին է, աւելին կար, նա քոյր է եւ ո՛չ մի քոյր չի կարող դէպի իր եղբայրը խստասիրտ լինել։

Պառաւը լսում էր նրանց մեղադրանքները, աւելի էր վշտանում, բայց նրանց իրաւունք էր տալիս։ Նրանց վիշտը մեծ էր։

Նրանք կարող էին մեղադրել ամբողջ աշխարհը, բոլոր մարդկանց: Այնքան շատ էին կորցրել նրանք, որ իրաւունք ունէին գոնէ վերջին երկուսին ունենալ, պահել իրանց համար: Գուցէ, յիրաւի, ինքը լաւ չի պաշտպանել նրանց դատը, չի կարողացել բաւականաչափ պերճախօս լինել իր թոռան համոզելու: Հաւանօրէն մեծ վիշտը նրան քարացրել էր եւ նա բառ չէր ճարել խօսելու, բացատրելու իր միտքը, եւ, Սաթօն կը զիջէր, եթէ նա հասկանար իր տատի վիշտը:

— Ո՛չ, աղջիկներս, ո՛չ, թէեւ պառաւել եմ, բայց ինձ բոլորովին չեմ կորցրել, ես ասացի, ինչ որ պէտք էր, բայց նա չհասկացաւ ինձ, չըմբռնեց իմ վիշտը: Նա ունէր իր միտքը, իր վիշտը, իր նպատակը, որոնց նա զոհ է բերում ամէն ինչ... խելքս չի կտրում, թէ նա ի՞նչ է անում, ի՞նչ է ուզում, ո՞ւր է գնում... բայց, ի՞նչ կարող եմ անել կամ ասել նրան..– Նա իմ Սաթօն է, իմ թոռն է, թո՛ղ Տէրը պահի եւ առաջնորդի նրան դէպի լաւը... այլեւս ոչինչ չեմ կարող ասել... այլեւս խօսք չունեմ ասելու...

Նա կրկին արտասուեց:

— Գոնէ մի՛ օրհնիր նրան, տատի՛, այո՛, մի՛ օրհնիր նրան, անիծի՛ր նրան, տատի՛, այո՛, անիծի՛ր, ասաց աղջկերանցից մէկը:

— Ի՞նչ օգուտ անիծելուց, պատասխանեց պառաւը եւ շարունակեց արտասուել:

Փոքր երեխաները քնած էին: Համասփիւռը եւ Գայիանէն երկար չմնացին պառաւի մօտ: Նրանց թւում էր, որ մահն է պտտւում այդ բնակարանում եւ ամենից շուտ կարող է տանել քնի մէջ գտնուող փոքրերին: Նրանք գնացին մօտակայ սենեակը, ուր յատակի վրայ իրար կողքի պառկած էին չորս տղայ եւ մի աղջիկ, որոնցից երկու տղան Համասփիւռին եւ միւսները Գայիանէինն էին: Համասփիւռը եկել էր իր հայրենի քաղաքից իր տալոջ մօտ այն յուսով, որ կը կարողանայ իր ամուսնուն ազատել, նա իր հետ բերել էր իր սկեսուրին, որ միջնորդ լինի, որովհետեւ լսել էին, որ Սաթօն պիտի գայ, իսկ Սաթօն ամենակարող էր: Նրանք շատ յոյսեր ունէին Սաթօյի վրայ, հաւատացած էին նոյնիսկ, որ նա կը գայ իր մօրաքրոջ տունը նրանց պատահելու, մխիթարելու, խոստանալու: Բայց նա ո՛չ միայն չեկաւ, այլ մերժեց էլ տատիկի դիմումը: Այո՛, միայն մահն է մնացել, այն էլ յանձին Սաթօյի, որ պտտւում է բոլորի գլխին վերեւ:

Երկու կին, հարս ու տալ, համբուրեցին քնած երեխաներին, ծածկեցին նրանց, կարգադրեցին զարթուն երկու աղջկերաց պառկել, հանգստանալ մի քիչ, բայց աղջկերքը չուզեցին, նրանք նստեցին նրանց մօտ՝ յատակի վրայ, քնող երեխաների կողքին եւ լուռ լացում էին նրանց նման:

— Սաթօ՛, քեզ տեսնեմ չորացած, ոսկորացած, բուի նման մինակ, ատելի դարձած, հալածուած, ասում էին նրանք երբեմն, ապա լռում եւ շարունակում արտասուել:

Պառաւը մինակ մնաց սենեակում: Նա երկար լացեց: Նրա վիշտը բոլորից մեծ էր: Գուցէ այդ րոպէին արդէն գնդակահարում են իր որդուն եւ թոռան, գուցէ ե՛ւ գնդակահարել են նրանց, նրանց դիակները գուցէ ե՛ւ արդէն փոսի մէջ են: Իսկ ինքը ոչնչով նրանց օգնել չի կարողացել, չի կարողանում: Նա ամբողջ երկու օր սայլակով եկաւ, մրսեց, անհանգստացաւ՝ իր թոռան տեսնելու եւ նրան համոզելու, որ ազատ արձակի իւրայիններին, նա ամբողջ օրը 10–15 անգամ գնաց այդ թոռան փնտռելու, որպէսզի նրան խօսի, նրան ասի իր վիշտը, բայց ի զուր... Ինքը, խեղճ պառաւը, այլեւս ո՛չ մի հնարաւորութիւն չունի օգնելու իր որդուն եւ իր թոռան:

— Գոնէ՛ կարողանայի անիծել նրանց դահիճներին... Դա կը թեթեւացնէր մասամբ իմ սիրտը, կը հանգստացնէր իմ հոգին... Դա էլ մասամբ վրէժխնդրութիւն էր... բայց ո՞ւմ անիծեմ... ո՞ւմ... Իմ սիրուն ու քնքոյշ Սաթօյին, որին այնքան սիրել եմ ... Ի՞նչ անեմ ես... Ի՞նչ անեմ...

Իր աղջկերքը այրի են, երկու հարսները այրի են, ահա մի հարսն էլ այրի պիտի մնայ, իր 10 թոռները որբ են, ահա երեքն էլ որբ պիտի մնան... իր շուրջը սեւ է տիրել, սեւը շարունակում է տիրել, աւելի թանձրանում է նա... Իսկ թոռը, Վազգէ՞նը, որի նշանածը անհամբեր սպասում է նրան ամուսնանալու յոյսով ... նա էլ սեւ պիտի հագնի, եւ, այս բոլորի փոխարէն մի՞թէ Սաթօն կարմիր է հագել... ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ, պառաւի սիրտը վկայում է, որ նա էլ երջանիկ չէ... Ի՞նչ էր ներկայացնում նրա դէմքը զինուորական գլխարկի տակ, մի մեռելութիւն, եթէ աչքերի փայլը չլինէր... Իսկ այնքան ծխախոտը, որ նա քաշում էր, մի՞թէ ամենաուժեղ արտայայտութիւնը չէր նրա հոգու վրդովման: Պառաւը չի սխալւում, նրա Սաթօն էլ սեւ է հագել... մի՞թէ այս բոլոր սեւը տեսնելու համար ինքը ապրեց

ամբողջ 70 տարի: Գոնէ առոյգ չլինէր, առողջ չլինէր, վշտերը նրան շուտ կը զգետնէին եւ արդէն նրա մարմինը հանգստացած կը լինէր գերեզմանի մէջ եւ այս բոլոր սեւերը չէր տեսնել:

Նա երկար նստած մնաց գահաւորակի վրայ, երկար արտասուեց, երկար մտածեց իր հարսերի, աղջկերանց եւ թոռների ապագայի մասին, նա այդ ապագան շատ սեւ տեսաւ, սեւ ու դժբաղդ... բայց ի՞նչ կարող էր անել ինքը, մի անզօր կին, այն ուժեղ հոսանքի դէմ, որ քանդում, քարատակում եւ քշում էր ամէն ինչ, որ նրա առաջն էր դուրս գալիս: Հէնց այդ հոսանքը տարաւ շատերին եւ դեռ շատերի՜ն էլ պիտի տանի:

Ժամի չորսը խփեց: Պառաւը բարձրացաւ տեղից եւ գնաց իր հարսին ու աղջկան փնտռելու: Նրանք դեռ անքուն նստած էին երեխաների մօտ եւ խօսում էին, փսփսում էին: Աղջկերքը արդէն պառկել էին՝ իրար կողքի՝ պատի տակ գտնուող մահճակալի վրայ:

— Մայրի՛կ, չե՞ս քնել դեռ, ասաց հարսը:

— Ի՞նչպէս եւ ո՞ւր պիտի քնէր նա, քանի որ տեղաշորերը այստեղ են, ասաց աղջիկը եւ բարձրացաւ նստած տեղից:

— Անհանգիստ մի՛ եղիր, որդի՛, ես իմ տեղերը կը շինեմ:

Գայիանէն սենեակի մի անկիւնում իր մօր համար տեղեր պատրաստեց եւ կրկին գնաց իր հարսի մօտ նստեց: Պառաւը ասաց նրանց.

— Պառկեցէ՛ք, հանգստացէ՛ք մի քիչ, մեղք էք, դուք էլ կը հիւանդանաք:

— Քունս փախել է, մայրի՛կ, չեմ կարող քնել, քանի նրանք բանտումն են... շատ անգամ են նրանք բանտում եղել սրանից տարիներ առաջ, բայց քնել եմ, որովհետեւ գիտէի, որ կ՚ապրեն ... իսկ հիմա...

Համասփիւռը չվերջացրեց իր խօսքը եւ արտասուեց: Տալն ու սկեսուրը միացան նրան: Նրանց այդ րոպէին ո՛չ մի բան մխիթարել չէր կարող:

Դ.

Հեռուից լսուող հրացանների եւ գնդացիրների համազարկերը զարթեցրին քաղաքացիներին: Զարթնեց ե՛ւ Սաթօն, ցատկեց անկողնից եւ ժամացոյցին նայեց: Վեցից պակաս էր քառորդ: Լաւ ժամանակին էր զարթնել: Մի քառորդ ժամ յետոյ

պիտի ճանապարհուէր, որ զինուորական գնացքին հասնէր: Նա սկսեց արագօրէն հագուել: Համազարկերին արժէք չտուաւ նա: Հաւանօրէն Ռէժանովսկին նրա հրամանն էր գործադրում՝ նախ քան նրա քաղաքից հեռանալը կամ գուցէ հեռուում, դիրքերի վրայ փոքրիկ ընդհարում էր տեղի ունենում: Դրանք սովորական բաներ էին եւ չէին կարող անհանգստացնել «Լեռնային Արծուիկ»ին:

Սակայն համազարկերը շարունակւում, շատանում, կանոնաւորւում եւ մօտենում էին: Սաթօն վազեց պատշգամբ: Ձիւնը դադարել էր, բայց աւելի ցուրտ էր եղանակը, որովհետեւ առաւօտեան քամին ուղղակի կտրում էր: Փողոցներում դեռ խաղաղութիւնը շարունակւում էր, թէեւ արդէն լուսամուտներ էին բացւում ու փակւում, մի բան, որ ցոյց էր տալիս, թէ մարդիկ հետաքրքրւում են եւ ուզում են տեսնել ու լսել, թէ ի՞նչ է կատարւում քաղաքում:

Սաթօն մի քանի վայրկեան ուշադրութեամբ լսեց համազարկերը եւ եկաւ այն եզրակացութեան, որ քաղաքի վրայ են յարձակւում: Ուրեմն իր կարծիքը հաստատուեց եւ այդ անպէտք Ռէժանովսկին ժամանակին չկարողացաւ սոյն յարձակումը նախատեսել, չնայած որ ամենաճարպիկ խուզարկուներին էին նրան տուել:

— Անպիտա՛ն, ասաց նա:

Սաթօն մտաւ սենեակ եւ սկսեց արագութեամբ հաւաքել իր թղթերն ու իրերը նախօրօք կարգադրելով իր պատանի զինուորին, որ հեռախօսով իր օտօմօբիլը կանչի, բայց դրան կարիք չեղաւ, որովհետեւ բազմաթիւ օտօմօբիլներ սկսեցին մօտենալ նախկին «Աստորիա» հիւրանոցին՝ նրանում ապաստանած կարմիր բանակայիններին տեղափոխելու համար:

Մինչ այդ թնդանօթները սկսեցին գոռալ երկու կողմից: Կասկած չկար այլեւս: Քաղաքացիական կռիւների ողբերգութեան մի նոր արիւնահեղ տեսարանն էր սկսուել, քաղաքի շըրջակայքն ու փողոցները կրկին պիտի արիւնոտուէին եւ ծածկուէին դիակներով:

Քաղաքում սկսուեց շարժում: Սաթօն նստեց օտօմօբիլ եւ շտապեց դէպի սպայակոյտի կեդրոնավայրը, որ երկաթուղու կայարանումն էր գտնւում: Նա ջղայնացել եւ բարկութիւնից դո-

ղում էր: Եթէ այդ րոպէին Ռէժանովսկին նրան պատահէր, նա անմիջապէս այդ «անպիտանին» գնդակահարել կը տար:

— Գոնէ իմ հրամանը գործադրած լինէր նա, մտածեց Սաթօն, գոնէ ոչնչացրած լինէր այդ բոլոր աչքի ընկնող հակայեղափոխականներին:

Պառաւը բոլորովին չէր քնել: Նա աղօթել էր եւ խնդրել արտասուագին, որ Աստուած խնայի իր որդուն եւ թոռան, նրանց ազատի դահիճի կացնի տակից:

— Ես շատ բան եմ կորցրել, գոնէ այս երկուսին թո՛ղ ինձ, կրկնում էր նա ժամերով եւ ուրիշ ո՛չ մի բանի մասին մտածել ու աղօթել չէր կարողանում:

Ջերմ էին նրա աղօթքները, ջերմ էին ե՛ւ արտասուքները, որ նա թափում էր աղօթելիս:

Համազարկերի ձայները նրան սարսափեցրին: Երեւի, գնդակահարում են գերիներին, որոնց թւում ե՛ւ ի որդուն ու թոռան, որովհետեւ գնդակահարումները մինչ լուսաբացին էին տեղի ունենում: Պառաւի շրթների վրայ աղօթքը սառեց: Նա կորցրեց իր մտածելու, նոյնիսկ զգալու կարողութիւնը: Նա ապշեց, խելագարւում էր, կարծես: Նա անզգայանում, չնչապառ էր լինում: Ուրեմն, այժմ իր սիրելիները միմիայն դիակներ են, արիւնաթաթախ եւ փոշոտ մսակոյտներ: Օ՛, պառաւը մեռնում է... օգնեցէ՛ք: Ի զուր, ի զուր է նա օգնութիւն յուսում: Ոչ ոք այլեւս նրանց օգնել չի կարող:

Եւ արտասուքները յորդ թափւում էին նրա աչքերից ցած եւ թրջում նրա դէմքը: Նա չէր էլ զգում, որ ցուրտը աւելի ու աւելի է ազդում:

Համազարկերը շարունակւում էին եւ մօտենում: Պառաւը սկսեց յուսալ աղօտ կերպով, ապա աւելի շատ յուսաց, ուզեց հաւատալ, ապա ե՛ւ հաւատաց, որ իր որդու եւ թոռան կողմնակիցներն ու ընկերներն են, որոնք գալիս են քաղաքը գրաւելու եւ իրենց գլխաւորներին բանտերից ազատելու: Նրանք քաջ են: Պառաւը տեսել է նրանց կռուելը տաճիկների դէմ: Նրանք կը կռուեն քաջութեամբ, կը գրաւեն քաղաքը եւ անպայման կ'ազատեն պառաւի որդուն եւ թոռան:

— Աստուած չի կարող մինչեւ վերջը հարուածել, նա յաճախ ե՛ւ ողորմում է, մտածեց պառաւը եւ սկսեց կրկին աղօթել: Իսկ եթէ՞ նախ քան քաղաքը թողնելը այն գազանները իրենց բոլոր

գերիներին սպանեն: Պառաւի ուղեղը կրկին ընդդարմացաւ, նա կրկին անզգայացաւ, ապշացաւ: Եթէ նրանք պիտի մեռնին, իրան այլեւս չի հետաքրքրում, թէ քաղաքին ո՞վքեր կը տիրեն: Մի քանի սեւ տարիներ են մնացել, դրանք էլ կ'անցնին սգի եւ արտասուքի մէջ, սգի եւ արտասուքի հետ, թէկուզ ում իշխանութեան տակ էլ ապրի նա, պառաւը:

Համազարկերի ձայնից վեր կացան եւ պառաւի հարսը, Համասփիւռը, եւ աղջիկը, Գայիանէն, որ նոյնպէս չէին քնել մինչ այդ, թէեւ իրար կողքի պառկած ամբողջ երկու ժամ նրանք ո՛չ մի խօսք չէին փոխանակել իրար հետ: Նրանք չէին աղօթում, անիծում էին, սպառնում, յուսահատւում եւ լուռ արտասւում եւ այդ անում էին այնպիսի զգուշութեամբ, որ իրար չխանգարեն, իրար չմատնեն իրենց վշտերը: Համազարկերի ձայները նրանց էլ շարժեցին, նրանք էլ յուսահատուեցին եւ մի րոպէ անզգայացան, որովհետեւ նրանք էլ կարծեցին, թէ արդէն գնդակահարում են գերիներին: Բայց ո՛չ, համազարկերը շատ են եւ անընդհատ, այսքան գերի չկայ գնդակահարելու համար: Կը նշանակէ ուրիշ բան կայ, կռիւ է, ճակատամարտ, նոր ճակատամարտ, ուր յարձակուողները բարեկամներ են: Հարս ու տալ յուսացին: Տալը վազեց դէպի լուսամուտը, զգուշութեամբ բացաւ փեղկը եւ նայեց դուրս: Խաղաղ էր փողոցում եւ քաղաքում, թէեւ համազարկերը շատանում ու մօտենում էին:

Փողոցում տիրող խաղաղութիւնը սարսափ էր ազդում, բայց համազարկերի մօտենալը բարեգուշակ թւում նրան:

— Ի՞նչ բարի բան կարող է պատահել, որ յուսում ես, ասաց տալը հարսին, այդ գազանները իրենց որսերին ողջ չեն թողնել, եթէ նոյնիսկ քաղաքը թողնեն:

Ճիշդ է ասում Գայիանէն, բայց չէ՞ որ խուճապը կարող է ստիպել գազաններին, որ նրանք մոռանան գերիներին եւ ողջ թողնեն նրանց: Ինչո՞ւ համար պիտի անպայման վատը մտածել:

— Ես էլ ուզում եմ քեզ նման լաւը մտածել, լաւը յուսալ, բայց կռիւ է, պատերազմ է, կռիւն ու պատերազմը անխնայ են, անխիղճ են:

Երեխաները վեր թռան իրենց տեղերից թնդանօթների գոռոցի ազդեցութեան տակ: Ամբողջ տունը շարժւում եւ ապակիները խօսում էին կարծես: Նրանք սարսափահար վազեցին դէպի իրենց ծնողները, փաթաթուեցին նրանց եւ լացեցին: Նրանք, այդ ան-

մեղ ու սարսափահար հոգիները չէին մտածում սպանուելիք կամ սպանուող կամ գուցէ սպանուած հայրիկի եւ մօրեղբօր մասին, այլ միայն իրանց մասին էին մտածում: Նրանք վախենում էին, որ իրենք էլ կը մեռնեն: Ուրիշների մահերը շատ էին տեսել նրանք, նրանք, իրենց այդ փոքրիկ հասակում, ընտելացել էին կոտորածներին, սարսափներին, բայց չէին ընտելացել այն մտքի հետ, թէ իրենք էլ պիտի մեռնեին: Մայրերը նրանց գրկում, փաղաքշում, յոյս էին տալիս, նրանց ներշնչում էին, որ ոչինչ չկայ, չպէտք է վախենալ, կռիւը քաղաքից դուրս է, քաղաքից հեռու է, շատ հեռու է:

— Իսկ թնդանօթների ձայները մօտից են լսւում, ասաց երեխաներից մէկը:

Մայրերը պատասխան չտուան, կրկին սեղմեցին նրանց իրենց կրծքներին եւ համբուրեցին, հանգստացրին:

Լոյսը բացուեց: Համազարկները արդէն քաղաքումն էին լսւում: Հինգ օր առաջ քաղաքին տիրող բանակը քաշւում էր քաղաքից: Փողոցը լիքն էր նահանջող զինուորների շարքերով, որ յաջորդում էին իրար: Յոգնած էին զինուորները, մռայլ էին նրանք, բայց նրանց քայլերը վճռական էին եւ հպարտօրէն անցնում էին նրանք քաղաքացիների հարիւր հազարաւոր հայեացքների տակ: Նրանք չէին նայում իրենց շուրջը, չէին սպառնում, վրէժխնդրութիւն չէին ուզում: Նրանք էլ մարդիկ էին, հարազատներ ունէին, շատերը նոյն այդ քաղաքում, հանգստանալ էին ուզում, ուզում էին իրենց հարազատների մօտ լինել: Պատերազմի Աստուածը անողոք է սակայն, նա նրանց քշում է յետ ու առաջ, նօսրացնում, ապա խտացնում է նրանց շարքերը: Նրանք կարիք են զգում հանգստանալու, բայց չհանգստանան էլ կը լինի: Կռիւ է, պէտք է յաղթել: Ամօթ է պարտուելը: Եթէ արտաքին թշնամիներին կարելի չեղաւ յաղթել, գոնէ պէտք է ոչընչացնել ներքին թշնամիներին, որ վերջանայ արիւնահեղութիւնը, վերջանան կռիւները եւ ամէն մէկը գնայ իր տունը հանգըստութիւն, խաղաղութիւն, հարստութիւն եւ ազատութիւն վայելելու:

Քաղաքացիները կամաց կամաց փողոց էին դուրս գալիս, լուսամուտներն ու դռները բացւում էին, թէեւ համազարկները շարունակւում էին: Հեռուից սկսեցին լսել աղմուկ ու իրարանցում: Պառաւը պատշգամբում կանգնած նայում էր շուրջը, նա-

յում ուշադրութեամբ հեռացող զօրքին: Նա կամենում էր տեսնել Սաթօյին, գուցէ վերջին անգամը լինէր: Նա կամենում էր տեսնել իր որդուն եւ թոռան, որոնք բանտից ազատուած կարող են գալ, եթէ, ի հարկէ, սպանուած չեն արդէն: Իսկ Սաթօն իր կատաղած բոպէին հրամայե՞լ է երկուսին սպաննել, եւ, երկուսի ընկերներն էլ վրէժ լուծելու համար սպաննե՞լ են նրան, ի՞նչու է սպասում այլեւս նա: Պառաւը դադարում էր մտածելուց, խեղդամահ լինում, բայց յուսալից դեռ յամառօրէն եւ անթարթ շարունակում էր նայել փողոց իր Սաթօյին, իր Մարտիկին եւ իր Վազգէնին տեսնելու համար:

Երկու աղջիկ թոռները Համասփիւռի հետ վազեցին դէպի բանտի կողմը, դէպի քաղաքի կեդրոնական բանտը, ուր բանտարկուած էին իրենց հարազատները: Գայիանէն փոքր երեխաների հետ էր զբաղուած, նրանց էր հանգստացնում, նրանց խոստումներ անում: Ուտելու մասին ոչ ոք չէր մտածում, երեխաներն էլ չէին մտածում: Բոլորը, կարծես, կուշտ լինէին:

Ե.

Կէս օրւայ մօտ էր: Բազմաթիւ ծափերի տակ մի հսկայական ամբոխ մօտեցաւ «Աստորիա»յին: Պառաւն ու Գայիանէն կարծեցին մի բոպէ, թէ գալիս են թալանելու այդ հսկայական շէնքը, որտեղ քաղաքից հեռացող զօրքը անպայման շատ բան թողած պիտի լինէր: Երբ դեռ թշնամին քաղաքից նոր է հեռացել, ի՞նչ ժամանակն է այսպիսի ցոյցեր անելու, թալանի գնալու: Պառաւն ու Գայիանէն նրանց չէին ներում:

Բայց ո՛չ: Դրանք թալանելու համար չեն գալիս: Դրանք իրենց ձեռների վրայ բարձրացրած տուն են բերում Մարտիկին եւ Վազգէնին, որոնց բանտից ազատել են, ցոյց տուել քաղաքի այլեւայլ փողոցներում եւ բերում են յանձնելու իրենց հարազատներին: Ամբոխի առաջ գտնւում են Համասփիւռը երկու աղջիկերանց հետ՝ ուրախ, ժպտուն, պայծառ ու թեթեւաշարժ: Պառաւն ու Գայիանէն չէին հաւատում իրանց աչքերին, բայց պէտք է որ հաւատային, որովհետեւ նրանք էին, Մարտիկն ու Վազգէնը: Երեխաները նոր միայն զգացին, թէ մօրեղբայր եւ հայրիկ ունեն, նրանք այդ հինգ օրում մոռացել էին նրանց, որովհետեւ շարունակ կռիւներ եւ սարսափներ էին տեսել այդ օրերին: Նրանք վազեցին դէպի դուռը, դէպի սանդուղները, դէպի փողոցը: Գայիանէն հետեւեց նրանց: Պառաւը չկարողացաւ տե-

ղից չարժուել, չկարողացաւ պատշգամբից հեռանալ: Ուրախութիւնը նրան մեխել էր իր տեղը, նա տեսաւ երկուսին, բայց տխրութիւնն ու յուսահատութիւնը դեռ տիրում էր նրան, երրորդը չկայ եւ յայտնի չէ, թէ ի՛նչ դրութեան մէջ է:

Մարտիկը, տղան, եւ Վազգէնը, Թոռը, իրենք եկան պառաւին ճարելու: Համբուրուեցին երկար, շատ երկար: Պառաւը նրանց բաց չէր թողնում իր գրկից: Գայիանէն եւ Համասփիւռը անսահման ուրախութեամբ նայում էին նրանց եւ իրար յետեւից հարցեր էին տալիս: Երեխաները հաշտուեցին դրութեան հետ եւ քաղց զգացին: Մեծ աղջկերանց կարգադրեցին փոքրերին կերակրել եւ նրանք դժգոհ ու ջղայնացած հեռացան, որովհետեւ կամենում էին բանտարկեալների խօսքերը լսել, հասկանալ, թէ ի՞նչ է պատահել նրանց, ի՞նչ են արել նրանց բանտում:

Պառաւը ո՛չ մի խօսք չասաց: Նա միմիայն համբուրում էր իր որդուն ու Թոռան եւ արտասւում անվերջ ու ակամայ: Մարտիկն ու Վազգէնը սակայն պատմում էին իրար յետեւից, անկապ անկանոն, բայց շտապ ու դունդաղել: Ոչ ոք չէր մտածում, որ բանտից ազատուածները կեղտոտուել են բանտում, յոգնած են, գուցէ ե՛ւ քաղցած: Նրանք էլ այդ մասին չէին մտածում: Այնքան բաներ ունէին իրար ասելու, մաքրուելու եւ կշտանալու միշտ էլ ժամանակ կը լինի:

Հազիւ կէս ժամ անց համազարկները սաստկացան եւ թնդանօթները սկսեցին աւելի յաճախ գոռալ: Խօսակցութիւնը դադարեց եւ սկսեցին լուռ համազարկներին լսել: Նրանք մօտենում են, այո՛, չեն սխալւում լուրերը, նրանք մօտենում են: Փողոցներում տիրող եռ ու զեռը սկսում է պակասել: Յայտարարութիւն է լինում: Բոլոր զէնք կրելու ընդունակ քաղաքացիները հրաւիրւում են «Աստորիա» հիւրանոցը, ուր հաւաքւում են քաղաքի նոր տէրերը: Փողոցում եւ մօտակայ փողոցներում սկսում են հաւաքուել կամաւորները: Պառաւը անհանգիստ նայում է նրանց: Նա կրկին սկսում է յուսահատուել եւ կորցնել մտածելու ընդունակութիւնը:

Մարտիկն ու Վազգէնը հազիւ մի մի բաժակ սուրճ են խմում եւ արդէն ուզում են գնալ:

— Ո՞ւր էք գնում, ասում են կանայք յուսահատ:

— Ո՞ւր էք գնում, հարցնում է պառաւը, կարծես թէ, անտարբեր:

— Համազարկների խտութիւնն ու մօտիկութիւնը ցոյց է տալիս, որ թշնամին յարձակւում է եւ մերոնք նահանջում են: Մենք պիտի գնանք պաշտպանուելու, քաղաքը պահելու:

Մարտիկը լսեց, նայեց կնոջը եւ երեխաներին եւ հազիւ կարողացաւ արտասուքը պահել:

— Մեր ընկերները իրենց կեանքը վտանգի դնելով մեզ բանտից չազատեցին, որ տանը հանգիստ նստենք:

Վազգէնը չնայեց ոչ ոքին: Նա ոչ ոքին նայելու պէտք չունէր: Նրա մայրն ու հայրը վաղուց էին մեռել, իսկ նրան պահող, մեծացնող տատը արդէն պառաւել էր, մահուան շիրմի եզերքին: Նա ոչինչ չունէր կորցնելու:

Կանայք իրար անցան: Ուրախութիւնը փոխուեցին տխրութեան, սկսեցին համոզել նրանց, որ չգնան: Երեխաների աչքերին արտասուք երեւացին: Նրանք փաթաթուեցին նոր եկողներին, որոնք պատրաստւում էին գնալ կրկին:

— Բաւական է, ինչքա՞ն արիք, թո՛ղ հիմա ուրիշները անեն, ասում էր Գայիանէն:

— Մտածի՛ր մի քիչ էլ քո երեխաների մասին, Մարտի՛կ, բաւական է, ինչքան մտածեցիր ուրիշների մասին, կրկնում էր Համասփիւռը:

— Դուք կը սպանուէք, այս անգամ կը սպանուէք, ասաց պառաւը, ամէն անգամ ընկերներին չի յաջողուել ձեզ մահից ազատել:

— Մենք մեռած պիտի լինէինք, եթէ մեր ընկերները այսօր քաղաքը չվերցնէին, այնպէս ենթադրեցէ՛ք, որ արդէն մեռել ենք, պատասխանեց Մարտիկը, որի մազերը արդէն սպիտակե՛լ էին, թէեւ նա հազիւ քառասունը անց էր: Նրա մազերը սպիտակել էին կալանների մէջ, բանտերում, նա պատրաստ է կրկին բանտ գնալ, կրկին կռուել:

Նա համբուրեց կնոջը, համբուրեց երեխաներին, համբուրեց քրոջը եւ նրա երեխաներին: Կինը փաթաթուեց վերջին անգամ ամուր, շատ ամուր եւ ասաց.

— Մարտի՛կ, քո երեխաները որբ կը մնան, քո կինը այրի, եթէ անպայման պարտք ունիք տալու, թո՛ղ Վազգէնը գնայ: Նա էլ քաջ է, նա էլ փորձուած է: Նա կը լուծի բոլորիդ վրէժը: Դու մնա՛, ես յուսահատութիւնից կը մեռնեմ, եթէ դու գնաս:

Երեխաները կրկին փաթաթուեցին իրենց հօրը, որ սկսեց

տատանուել: Վազգէնը, կարծես, նկատեց նրա տատանումը եւ ասաց.

— Մօրեղբայր, դու մնա՛, պահի՛ր սրանց եւ, եթէ նահանջելու եղանք, փախի՛ր օտար երկիրներ, տարագրուի՛ր, մինչեւ լաւ օրեր կը գան եւ կը վերադառնաս, հակառակ պարագային քո կնոջ եւ զաւակներին կը տանես քեզ մօտ: Իսկ ես կ՚երթամ իմ եւ քո վրէժը լուծելու, կ՚երթամ իմ սեփական ձեռներով պատժելու Սաթօյին եւ իր ընկերներին: Վստահ եղի՛ր, որ ես նոյնքան անխնայ պիտի լինեմ դէպի իմ քոյրը, ինչքան նա անխնայ եղաւ դէպի քեզ ու ինձ: Այո՛, չեմ մոռանալու, որ նա հրեայ Ռէժանովսկիից աւելի խստասիրտ հանդիսացաւ եւ, եթէ այդ հրեան նրա որոշումը մի քանի ժամով շուտ գործադրէր, մենք այժմ դիակներ էինք:

Կանայք լռեցին: Մարտիկը միայն խօսեց եւ ասաց, որ ինքն էլ պիտի գնայ:

— Նահանջելու, փախչելու եւ տարագրուելու ժամանակ, երեւի, կը լինի, եթէ բաղդը մեզ դաւաճանի: Իսկ եթէ մեռանք, իմ այրին իմ երեխաներին կը պահի, նրանց մէջ կը ներշնչի ատելութիւն դէպի իրենց հօրը ոչնչացնող այդ գազանները:

— Մնա՛, մօրեղբա՛յր, մնա՛, մինչեւ ես կը վերադառնամ:

— Քեզ կը սպանեն, Վազգէ՛ն, բացագանչեց տատը, քո նշանածը այրի կը մնայ:

Տատը ուզեց իր թոռան վճռականութիւնը թուլացնել նրա սիրած աղջկան յիշեցնելով, բայց սարսափները, արիւնը եւ կոտորածները այդ սիրած աղջկան վաղուց էին նրա մտքից հանել: Երիտասարդը ասաց.

— Տատի՛կ, իմ նշանածը իմ հրացանն է: Քանի չենք յաղթել, մենք որդիներ եւ նշանածներ չունինք եւ չենք կարող ունենալ: Մենք պիտի զոհենք ամէն ինչ մեր յաղթութիւնը ապահովելու համար:

— Ի՞նչ էք ուզում իրարից: Ի՞նչ յաղթութեան մասին էք խօսում: Սաթօն էլ յաղթութիւն է ուզում: Ինձ ո՛չ քո յաղթութիւնն է պէտք, ո՛չ նրանը: Ինձ պէտք է միայն մի բան, իմ սոյն պառաւութեան օրերին խաղաղ մի անկիւն ունենալ, քաշուել այդ անկիւնը, ձեզ բոլորիդ հաւաքել իմ շուրջը եւ ուրախանալ: Բաւական է այսքան արիւն, այսքան գազանութիւն: Ի՞նչ էք ուզում իրարից քոյր եւ եղբայր: Ի՞նչ էք ուզում իրարից եղբայր

ու եղբայր: Դադարեցրէ՛ք ձեր կռիւը, այլեւս տաճիկը չէ ձեր դիմաց կանգնած: Կեանքս վերջանում է, մի ոտս գերեզմանի մէջ է եւ մինչեւ այսօր միմիայն արիւն եմ տեսել, թողէ՛ք գոնէ մի քանի տարի խաղաղութիւն տեսնեմ:

Պառաւը խօսում էր վճռականօրէն: Նա նայում էր իր որդուն, իր թոռան, իր հարսին, իր աղջկան եւ նրանց ներշնչում, որ իր նման մտածեն: Հարս ու տալ մտածում էին պառաւի նման, նրանց էլ յոգնեցրել էին այդ բոլոր սարսափները: Բայց արդեօ՞ք նրանք իրանց հարազատներին խաղաղ կը թողնեն, եթէ քաղաքը կրկին նրանց ձեռն ընկնի: Ի հարկէ ո՛չ: Դժբաղդաբար պառաւը այդ չի հասկանում, նա խելքը կորցրել է, ինչպէս երեւում է: Վազգէնը արտայայտեց իր քեռակնոջ եւ մօրաքրոջ մտքերը:

— Տատիկը չի մտածում ամենակարեւոր հարցի մասին: Նա մոռանում է, որ մինչեւ կողմերից մէկը վերջնականապէս չպարտուի, խաղաղութիւն լինել չի կարող: Խաղաղութիւն որպէսզի լինի, կամ Սաթօն պիտի ոչնչանայ իր ընկերների հետ կամ մենք, կը նշանակէ խաղաղութիւն լինելու դէպքումն էլ տատիկը մեզ բոլորիս իր շուրջը հաւաքուած չպիտ տեսնի, այլ կամ մենք պիտի լինինք կամ Սաթօն: Տատիկը չի ուզում այդ հասկանալ, բայց պէտք է, որ հասկանայ:

Վազգէնը ճիշդ էր ասում: Տատիկն էլ գիտէր, որ Սաթօն այլեւս իրենց գիրկը չի վերադառնալու, բայց առանց նրան էլ պառաւը ապրելը հարամ է համարում: Նա ոչինչ չասաց: Նա լուռ հեռացաւ եւ պատշգամբ գնաց նայելու համար փողոցին, մանաւորապէս այն կողմը, որտեղից Սաթօն կարող էր երեւալ:

* * *

Ճիշդ որ երկու ժամ յետոյ Սաթօն երեւաց այս անգամ ձիու վրայ՝ իր զինուորների գլուխը անցած, հրացանը ձեռին արձակելիս այդ փողոցում: Նրա դէմ, նոյն փողոցում՝ մի ուրիշ դիրքից՝ հրացանը ձեռին նրա վրայ արձակում էր Վազգէնը: Գնդակները սուլում էին եւ պայթում: Օդը լիքն էր վառօդի հոտով եւ ծուխով: Քաղաքացիները կրկին էին փակուել սենեակները եւ գոցել լուսամուտներն ու փեղկերը: Սարսափը, մահը, արիւնը շարունակում էր տիրել փողոցներում եւ քաղաքի վրայ: Պառաւը չէր վախենում սակայն: Նա նայում էր: Ոչ ոք չէր յանդգնում նրան մօտենալ պատշգամբի վրայ: Նա կանգնած էր ուղիղ՝ որ-

պէս մի արձան, բայց չնչասպառ էր լինում, դողում էր, անհամբեր էր դառնում՝ որպէս մի կենդանի էակ:

— Ո՞վ ո՞ւմ պիտի գնդակահարի, ո՞վ ո՞ւմ պիտի մահացնի:

Պառաւը չի ուզում այդ հարցի պատասխանը տալ, ո՛չ էլ լսել:

— Երանի՛ այդ բոլոր գնդակները ուղղուին դէպի իմ սիրտը, մտնեն իմ կրծքի տակ, իմ ուղեղի մէջ եւ կռիւը դադարի, երանի՛ ես մեռնեմ եւ նրանց մահը չտեսնեմ, մտածում է պառաւը:

Կռիւը շարունակւում էր սակայն, Վազգէնը իր ընկերներով ջանում էր իր դիրքը պահել, Սաթօն իր ընկերներով փորձում էր նրան իր դիրքերից դուրս հանել: Ընկնում էին երկուսի շուրջն էլ մարդիկ, բայց պառաւին այդ մարդիկը չէին հետաքրքրում: Պառաւը մոռացել էր, որ դրանք էլ մայրեր ունեն, տատեր ունեն: Նա միայն իր թոռներին էր տեսնում, ինքն էր միայն տատը ամբողջ աշխարհում:

Յանկարծ պառաւին թուաց, թէ մի գնդակ Սաթօյին կրծքից խփեց եւ ցած գլորեց ձիու վրայից եւ մի ուրիշ գնդակ Վազգէնին ճակտից խփեց, երբ նա իր դիրքը թողնում էր, նոր դիրք գրաւելու համար: Պառաւը փակեց աչքերը: Նա չկարողացաւ, ո՛չ էլ կամեցաւ ստուգել, թէ ճիշդ էր իր տեսածը եւ ուժասպառ ու ուշագնաց ընկաւ պատշգամբից ցած:

Ռաշտ (Պարսկաստան)

1928, Յունիս

ՆԵՐՇՆՉՈՒՄ

(ԱՆՏԻՊ)

Գրեց՝ ՅՈՎՀ. ԱՒԱԳԵԱՆ

Անոր՝ որուն ձայնը նուագ մըն է թրթռուն

Ծերացար: Այտերդ կորսնցուցին իրենց վարդը ու խորշոմներ կնճռոտեցին ճակատդ: Աչքերդ պղտորեցան ու մազերդ ձիւնով պատեցան: Այլ ձայնդ՝ սա տարիքին մէջ իսկ՝ կը պահէ իր տիրական հմայքը: Ա՜հ, այդ ձայնը... քաղցրոլոր, նրբահիւս, ախորժալուր այդ ձայնը՝ որ ալիք առ ալիք կը ծաւալի հագագէդ ու կ'ընդգրկէ ողջ էութիւնս: Նուագ մ'է այն ինքնին՝ որ նախնի օրերու բարի կրակովը կը հրդեհէ սիրտս: Ի՜նչ փոյթ ինձ երգն ու երաժշտութիւնը մարդերուն ու թեւաւոր արարածներուն, երբ ձայնդ՝ համակ յոյզ ու համադաշնութիւն՝ կը թրթռայ միջոցին մէջ եւ կը գգուէ զգայնութիւններս: Ի՜նչ լաւ է այս, ի՜նչ լաւ, որ ծունկերուդ առջեւ կը նստիմ հիացիկ ու դուն կը խօսիս: Ա՜հ, քաղցրադոյն շեշտը ձայնիդ աղուանուշ ծփանքին՝ որ անգիտակից անբծութեամբ մը կը ծորի ու մեղմադոյն զեփիւռի մը հպումին պէս կը կազդուրէ խոնջ գլուխս:

Կը խօսիս: Ու ինծի այնպէս կուգայ թէ քնարերգական հնչեղ քերթուածի մըն է որ կ'ունկնդրեմ: Ի՜նչ արուեստ է այս որով օծուած, ողողուած է ձայնդ: Վարպետ ձեռք մը՝ խազ առ խազ՝ կերտած է հահադիդ լարերը իրենց նրբագոյն մասնիկներուն մէջ. ու երբ կը խօսիս՝ խոժոռագոյն դէմքերու վրայ իսկ երանութեան ժպիտ մը կը խաղայ: Ա՜հ, այդ ձայնդ՝ որ պատանութեանս քաղցր օրերը ետ կը-բերէ ինծի ու կը մոռցնէ այս օրուան ծանր մտածումներս ու ճակատագրի վաղուան սարսափը:

Կը խօսիս: Ու ի՜նչ բնական է յորդումը՝ որուն հանդիսատես կ'ըլլաս զիս: Չ'ըլլա՛յ երգես: Չէ՛,: Մի գուցէ վերի խազերուն մէջ ճչաս ու վարի խազերուն մէջ մոլորիս: Խօսէ՛ միայն: Այլ չըլլա՛յ

գիտակցիս ձայնիդ դիւթանքին ու հովեր տաս ինքզինքիդ: Ա՛հ, չըլլա՛յ ճիգը խեղդէ բնականութիւնը արուեստիդ՝ որ իր պարզութեանը մէջ հմայիչ է այնքան:

Կը խօսիս: Ու թմրած, սառած զգացումներս իսկ յարութիւն կ՚առնեն ահա ու կ՚այրին այտերուս վրայ եւ բիբերուս խորը: Աչքերդ՝ տարիներու բեռան տակ աղօտացած՝ ա՛լ անզօր են արտայայտելու ներքին ապրումներդ: Մինչ ձայնդ՝ իր առուգութեանը մէջ հզօր՝ հարազատ թարգմանը կը հանդիսանայ հոգիիդ նեղմղումներուն:

Կը խօսիս: Ու կը տարուիմ մտածելու թէ ուրկէ՞ արդեօք գերագանց գեղեցկութիւնը սա՛ ձայնին՝ որ ստեղծուած կը գիտնայի սոսկ որպէս թարգման առօրեայ մտածումներու. մինչ էապէս անսահմանութեան մը երազն է որ կը վիպէ անիկա: Զէ՛: Հաղագը չէ ձայնիդ ակնաղբիւրը: Աւելի խորերէն, սրտիդ ընդերքներէն կը բխի անիկա ու սիրով ու խանդաղատանքով իր պարուրէ ամէնը:

Կ՚ըսեն թէ ձայնը լսելի է միայն, տեսանելի չէ: Սուտ են: Քու ձայնդ՝ ծիածանի մը հանդոյն՝ իր եօթներփեան աղեղը կը պարզէ աչքերուս, ու ես յափշտակուած կը մնամ անոր գունագեղութեան առջեւ: Սէ՞րս է արդեօք որ գեղեցկութեան մարմին կը հագցնէ ձայնիդ: Չեմ կարծեր: Ինչո՞ւ կ՚զգայ անիկա այտերուդ թառամիլն ու ականողիքիդ պղտորիլը. մինչ հրճուանքէն կը խայտայ կայտառ, թովոուն ձայնիդ ի լուր: Իրա՛ւ. ի՛նչ հզօր է թափը դաշնաւոր ձայնին՝ որ զգացումները թունդ կը հանէ ու լռիկ ծուռր կրկնել կուտայ: Արբշռանք չունիմ: Իմ ալ հիացքս հանդարտ է որպէս գնացքը քու ինքնիշխան, ինքնատէր ձայնիդ: Այլ երբ յորդան կ՚առնեն զգացումներդ ու ձայնդ կը փոթորկի, իմ ալ հիացքս կը վերածուի զգլխանքի: Այլ ի՛նչ համադաշնութիւն այդ փոթորկին մէջն ալ, որ խառացեալ գեղեցկութեան մը չունչն է ուժեղ:

Կը լռես: Եւ դաշնոլոր ձայնիդ անրջային արձագանգը ընդմիշտ կը գգուէ ականջներս ու ես անվրդով նինջի մը մէջ կը փակեմ աչքերս ու կ՚երազեմ չըջապատն համայն ներշնչող այդ ձայնի մասին որ ինքնին նուագ մըն է թրթռուն:

Նիւ Եորք

ԳԵՐԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏ(*)

Գրեց՝ ՍԻՐՎԱՐԴ

Զ.

Ընկեր ՍԻՐՎԱՐԴ

Գիշերը իր խաւարակուռ սաւանով ծածկած էր Պ. քաղաքը. ամէն դուռ գոցուեր՝ տուներուն լոյսերը մարեր էին, միայն փողոցներու ելեքտրական կանթեղները արթուն կը հսկէին:

Կէս գիշերը մօտ էր, սակայն դեռ Մեսրոպ անկողին մտած չէր: Անթուն՝ իր ճակատագրին հետ դէմ յանդիման եւ ընդվզող հոգիին հետ առանձին՝ գըզող հոգիին հետ առանձին՝ գըրասեղանին վրայ հակած էր, իր սիրուն խարտեաշ գլուխը երկու ձեռքերուն մէջ ամուր սեղմած:

Դեռ երկու ժամ հազիւ կար, որ վերադարձեր էր Սօցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան քլըպէն, ուր տեղ մեկնումի վերջին հրահանգները ընդունած էր ընկերներու հետ՝ խանդավառ տրամադրութեան տակ: Սակայն, տուն վերադարձին, յեղակարծօրէն, այդ տրամադրութեանը հետզհետէ փճանալուն, փլուզումին արհաւիրքը եւ ճակատագրական վաղորդայնին խորտակող մտահո-

(*) Ասիկա մէկ գլուխն է կամաւորական շարժումէն առնըւած ընդարձակ պատմուածքի մը, որ դեռ անտիպ կը մնայ: ԽՄԲ.

գութեան մը նշոյլը խլրտեր էր հոգիին խորը՝ կաթեցնելով երակներէն ներս սարսուռի վազք մը:

Մինչեւ այդ օր ոչինչ զգացած էր, ո՛չ մէկ խոչընդոտ, սըրտախոց դառնութիւն արգելք ըլլալու հաւանականութիւնը նշմարած էր. խօսքի հայրենասիրութիւնը սանձարձակ կերպով զարգացեր էր ներսի դին: Այժմ գործի օրը հասած էր եւ շուտով — գուցէ յաւիտեան — պիտի բաժնուէր ծնողքէն եւ հոգւոյն բովանդակ էութիւնովը սիրած էակէն — Պերճայէն,— ու պիտի մեկնէր հոն ո՛ւր շաբաթներէ ի վեր երազած էր ըլլալ, հրացանը կրծքին սեղմելու եւ արիւնախանձ Թուրք հորդաներու դիմաց ճակատելու: Բաժանման այս ահաւոր դառնութեան ու վշտին ծանրութեան հետ աչքին առջեւ պատկերացող հաւանական մահը՝ կէս ճամբուն վրայ՝ եւ այսպէսով նպատակին նահատակութիւնը զայն ամբողջ էութիւնով ցնցեր էին, այնպէս որ՝ կարծեր էր թէ՝ դասալքութեան մը առջեւ եւ դահավէժի մը եզերքը կը գտնուի...:

Միայն այս չէր բոլորը՝ դժբաղդաբար: Երկու օր վերջ պիտի մեկնէր, սակայն դեռ հօրը կամքը առած չէր, միայն մօրը օր մը առաջ պատմեր էր պարզութեամբ, բայց քիչ յետոյ զղջումի պարտաւորութեան տակ գտնուած էր անմիջապէս, որովհետեւ երբ իր որոշման վրայ աննահանջօրէն մնալու յամառութիւնը ցոյց տուած էր, մայրը սրտակեղէք ձայնով մը արտասանած էր.

— Ի՞նչպէս զիս միայնակ պիտի թողուս, Մեսրոպ... Ա՜խ, եթէ բաժնուիս, հաւատացիր որ ժամ մ՚ալ չեմ կարող ապրիլ... Եթէ անբեկանելի է այդ որոշումդ, ուրեմն գերեզմանս ձեռքովդ փորէ, զիս հոն հանգչեցուր եւ յետոյ ոտքդ դրան սեմէն դուրս նետէ... Ահա՛ իմ վերջին խնդիրքս, Մեսրո՛պ... խեղճ կինը անկարող եղած էր այլեւս շարունակել, աչքերուն արտասուքը զսպելու ուժէն զրկուած՝ թոյլ տուած էր որ առատօրէն հոսի, ջըրվէժէ դեռ իրենց թարմութիւնը պահող այտերէն վար:

Մեսրոպի այս անակնկալ յայտնութիւնը թշուառ կնոջ սիրտը կայծակի նման մխուած էր ու հետզհետէ կը խորունկնա՜ր, որու ահաւոր ու մահաբեր կոտտանքին տակ կքած, փոքրացած էր: Անիկա կը տեսնէր աներեւոյթ չար ձեռք մը, որ կը ջանար իր մէկ հատիկ զաւակը յափշտակել ու գլորել մահուան երախը, կը տեսնէր խոր վիհապ մը, որուն մէջ ողջ ողջ գերեզմանել կը ձըգնէին անծանօթ մարդիկ:

Եւ այսպէս՝ անսահման դառնութիւնով եւ յուզումով լեցուած՝ անիկա երկա՜ր խորհեր, մտածեր էր Մեսրոպի մեկնումին արգելք ըլլալու մասին, բայց, դժբաղդաբար, որոշ եզրակացութեան, յուսատու կէտի մը վրայ կանգ առնելու իր անկարողութիւնը զգալով՝ աղաղակեր էր.

— Ա՜խ, գլուխս ո՞ր քարին զարնեմ...:

Մեսրոպ, որ ինքն ալ ներքին յուզումէն տանջուեր էր ի տես մօր հոգեկան տուայտանքներուն եւ սակայն գերմարդկային ճիգով մը յաջողած էր ծածկել զայն, այլեւս անկարող դիմանալու ծաւալող յուզման, թոյլ տուեր էր որ իր աչքերն ալ ծովանան... բայց շուտով գիտակցելով իր սխալին, տկարութեան յառաջացընելիք անբաղձալի հետեւանքին, անմիջապէս ինքզինքին եկեր եւ խանդաղատանքով, անհուն գորովով առլի արտասաներ էր.

— Մա՛յր, ես ի՞նչ առաւելութիւն ունիմ այն հազարաւոր երիտասարդներէն, որոնք այս պահուս Կովկասի ռազմաճակատի վրայ իրենց կուրծքերը կը պատնէշեն Հայրենիքի ազատութեան համար: Ըսէ՛, մա՛յր, մի՞թէ անոնց մայրերը որդիական սէր չունին, կամ սրտերը քարէ շինուած են: Ըսէ՛, մա՛յր, առանց հայրենիքի, առանց պատիւի ապրող մը ի՞նչ արժէք կը ներկայացընէ: Եւ ես պիտի երթամ այդ հայրենիքին, պատիւին պաշտպանութեան համար, որ քուկդ ալ է: Մի՛ արգիլեր, մայր, մի թողուր որ պարտականութեան ձայնին սիրտս ու ականջս խցեմ: Մտաբերէ Անմահն Ժիրայրը, որու պատմութիւնը առաջին անգամ դու պատմած ես ինձ, կախաղանի չուանը վզին տանելէ առաջ, ըսաւ.— «Երանի թէ տասը կեանք ունենայի, տասն ալ կը նուիրէի Հայրենիքիս...»: Դու ալ, մայր իմ, կորիճի նման ըսէ.— «Եթէ տասը զաւակ ունենայի տասն ալ Հայրենիքիս կը նուիրէի...»:

Յետոյ, Մեսրոպ տեսնելով մօր լռութիւնը, ալեկոծուող հոգիին նշմարելի հանդարտութիւնը, աւելի սիրտ եւ համարձակութիւն առնելով աղաչեր, թախանձեր, նոյնիսկ ստիպեր էր որ ո՛չ միայն արգելք չ՚ըլլայ, այլեւ աշխատի հայրն ալ համոզել...:

Տիկին Վերժին — այս էր մօր անունը — լուռ մտիկ ըրած էր Մեսրոպի վերջին խօսքերը, եւ հետզհետէ տեղի տուած անոր աղաչանքներուն՝ ջախջախուած սրտի անդորրութիւնը, սպեղանին կարծես գտած ըլլալով: Անիկա մտաբերելով հազարաւոր անմեղներու, իր քրոջ իսկ մորթոտումն ու վրիժախանձ աղաղակ-

ները հաշտուեր էր եւ խոստացած իր ամուսնոյն եւս հաւանութիւնը ստանալ դիւրացնելու համար Մեսրոպի մեկնումը:

Այսպէս, տիկին Վերժին հաշտուելով Մեսրոպի մտածումներուն հետ, ջերմագինօրէն համբուրելով անոր հրավառ ճակատը, մեկնած էր:

* * *

Մեսրոպ բաժանումին առթած անչափելի դառնութենէն կը դալարուէր ջղաձգօրէն:

Մօրը ուշացումը աւելի կը մտահոգէր զինքը:

Բայց այս մտալլկումը երկար չտեւեց, անիկա ինքնամփոփուեցաւ, կշտամբեց ինքզինքը եւ տեսակ մը բնական ալ համարելով իր այս թոյլութիւնը, մենախօսեց.

— Մեսրոպ խոստմնադրո՛ւժ չի կրնար ըլլալ... դասալիք մը՝ երբեք...: Ուխտած եմ Հայրենիքիս ազատագրութեան աշխատանքին նուիրուիլ, հայրենիքիս՝ որուն սէրը բոլոր սէրերէն ալ բարձր է եւ վսեմագոյն: Ո՛չ ոք, ո՛չ մէկ արգելք չպիտի կարողանայ բաժնել զիս իմ ընկերներէն, որոնց հետ միասին ըրած եմ իմ ուխտը...

Սենեակին օդը կապարի նման կը ճնշէր: Մեսրոպ մօտեցաւ պատուհանին, բացաւ զայն եւ սկսաւ արագ-արագ ծծել թարմ ու կազդուրող օդը:

Մայրը դեռ վերադարձած չէր: Հօրը բնաւորութեան եւ նըպատակին ծանօթ ըլլալով՝ անբնական չէր գտներ այս ուշացումը:

Հայրը գործարանատէր էր եւ հարուստ, կծծի ու միանգամայն եզական տնտեսագէտ մը: Թէեւ ազգատեաց չէր, սակայն չափազանց պահպանողական էր, անոր խորհողութիւնն ու ազգասիրութեան ըմբռնումը բոլորովին տարբեր էր, ազգատեացութեան մօտեցող բան մը: Յեղափոխութեան ու կռիւի բնաւ չէր հաւատար ,վնասէն զատ բանի մը չէին ծառայեր անոնք իր համոզումով, այս պատճառաւ անսահմանօրէն կ'ատէր յեղափոխական կուսակցութիւնները, արգիլած էր իր տան մէջ յեղափոխական թերթերու եւ գիրքերու մուտքը, բացի կրօնական «Կոչնակ»էն, կամ անոր յանձնարարած գրքերէն:

Հակառակ այս խիստ արգելքներուն, սակայն, Մեսրոպ ինքզինքը հեռու չպահեց յեղափոխական թերթերէն: Դպրոցի ժամերէն դուրս անիկա ժամանակին մեծ մասը կը յատկացնէր յեղափոխական

թերթերու եւ գրքերու ընթերցման եւ կ'ընկերակցէր Ս. Դ. Հնչակեան ընկերներու, որոնք հետզհետէ հրահրեցին անոր ներքնաշխարհին մէջ անթեղուած հայրենասիրական կայծերը:

Մեսրոպի այս ընթացքը հօր աչքէն վրիպած չէր դժբաղդաբար: Անոր կամքին, թելադրութեան եւ զգուշաւորութեան հակառակ տեղի ունեցած այս արարքը՝ կատաղեցուցիչ բան մը ունէր իր մէջ, եւ, հաւանական ենթադրութենէ մղուած՝ այս գործին հետ կը կապէր եւ իր կինը, մեղսակից համարելով Մեսրոպի բոլոր քայլերուն: Օր մը, ինքզինքը զսպելու անկարող, երբ բարկութիւնը թափել ուզեց կնոջ վրայ, այս վերջինը աղերսանքով հազիւ կրցաւ իր անմեղութիւնը հաստատել.— այն ատեն կանչեց Մեսրոպ իր ներկայութեան եւ սպառնաց.

— Եթէ չարունակես այս ընթացքդ, այսինքն՝ այդ նզովեալ Հնչակեաններէն հեռու չ'ապրիս, գիտցած եղիր որ քեզ ժառանգութենէ կը զրկեմ...:

Մեսրոպ, որպէս գաղափարուած երիտասարդ, հօրը այս սպառնալիքէն բնաւ չազդուեցաւ, զղջումի բառ մ'իսկ մտքէն չանցուց արտասանել, միայն այսքանը ըսաւ.

— Հա՛յր, եթէ ժառանգութենէ զրկես ալ բնա՛ւ չեմ ցաւիր, կը նախընտրեմ իմ աշխատութեանս արդիւնքովն ապրիլ, քան՝ այլոց: Կը սիրեմ, կը յարգեմ քեզ որպէս հայր, բայց թոյլ տուր որ ըսեմ թէ Հնչակեաններու մասին քու կազմած գաղափարդ արդար չէ, անոնք ճշմարիտ հայրենասէրներ են, իրենց կեանքն իսկ զոհաբերելու պատրաստ:

Այս բոլորովին անակնկալ պատասխանին տպաւորութիւնը անոր վրայ այն աստիճան խոր ազդեց, որ երեսն ի վեր բղաւեց.

— Անառակ որդի՛, դու իմ յոյսս ու հաւատքս հիմէն կը խորտակես... Ա՜խ, ի՜նչպիսի ծրագիրներ հիւսեր էի... ինչե՞ր կ'երազէի՜...:

Մեսրոպ այս պատկերը իր աչքին առջեւ բերաւ եւ յստակօրէն նշմարեց հօրը այլայլած դէմքը, ու լսել կարծեց անոր սպառնական ձայնը: Պատուհանը գոցեց, դարձաւ դէպի դուռը եւ զգուշութեամբ մը բանալով զայն դուրս ելաւ...:

* * *

Մեսրոպ հոգեկան տանջանքներու տակ կքած՝ յառաջացաւ միջանցքէն եւ կանգ առաւ հօր առանձնասենեակի դրան առաջ.

ուր նա — հայրը — սովոր էր ամէն իրիկուն, մինչեւ կէս գիշեր, զբաղիլ իր առօրեայ հաշիւներու դասաւորումով: Վայրկեան մը մտածեց, ուզեց ետ դառնալ, բայց չկարողացաւ իր մտածումը իրագործել, երբ լսեց մօրը աղերսող ձայնը «—ազգային, հայրենասիրական զգացումը բոլորովին մեռած է քու մէջ: Գիշեր–ցորեկ մտածումդ, երեւակայութիւնդ դրամն է, հոգիդ, սիրտդ այդ անարգ դրամին ծախած ես...»

Մեսրոպ ա՛լ չսպասեց, դուռը բացաւ եւ անձայն ներս մտաւ: Իր մուտքը, սակայն ո՛չ հայրը նկատեց, եւ ոչ ալ՝ մայրը, որովհետեւ առաջինը կատաղութենէն գրիչը ակռաներուն տակ սեղմած՝ կարծես զայն փշրել կը ջանար, իսկ վերջինը՝ զերթ յանցապարտ՝ աչքերը արտասուալից՝ կանգնած էր արձանի նման:

Այս տեսարանը այնքան վատ ազդեց Մեսրոպի վրայ, որ ճնշուեցաւ, անկարող զգաց բերանը բանալ:

— «Ինձ Թորոսենց Կարապետ կ՚ըսեն, երբ անգամ մը բերնէս «չէ» խօսքը դուրս ելաւ, ա՛լ լմնցա՛ւ, հազար աղաչանք ու պաղատանք օգուտ չեն ըներ, հասկցա՞ր, կնիկ», գոռաց հայրը ու նստած տեղէն վեր ցատկեց. բայց հազիւ քայլ մը առաւ, դիմացը տեսաւ Մեսրոպ...:

Կայծակի արագութեամբ հօր եւ որդու բոցավառ ակնարկները միմեանց բախեցան ու այդ ահաւոր ընդհարումէն յառաջացան հրդեհող կայծեր...:

«— Այդ յիմար գաղափարին համա՞ր քեզ պահեցի, մեծցուցի ու դպրոց ղրկեցի, շանորդի, գոռաց Թորոսենց Կարապետ: Դո՞ւն ես մնացեր Հայաստան փրկողը, հա՞... ու ինկաւ աթոռին վրայ անկարող ըլլալով շարունակել:

Մեսրոպ սարսուռի մը ահաւոր վազքը զգաց երակներուն մէջ, սարսուռ մը՝ որ մարդուն մէջ կը յառաջացնէ գերագոյն դիմադրութեան, արդար ըմբոստութեան մը գաղափարը: Ձ՚ուզեց հաւատալ թէ՝ իր առջեւը գտնուող, այդ խօսքերը արտասանողը իր հայրն է, որուն բերնէն՝ յաճախ՝ ուրիշներու ներկայութեան լսած էր չափազանց հայրենասիրական խօսքեր, ու հիմա, գործնական հայրենասիրութեան մը պահուն, ի՜նչ կը լսէր անկէ...: Հայրենիքի գաղափարը եւ անոր պաշտպանութիւնը յիմարակա՛ն...:

Ասիկա ծանր ու մահացու հարուած մըն էր ուղղուած Մեսրոպի սրտին, որուն մէջ հայրենասիրական մաքուր զգացումները

լայն տեղ գրաւած էին շնորհիւ Սօցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան ընկերներու, ու ան հայրենիքին ծառայելը պարտականութիւններէն մեծագոյնը հասկցած էր: Այս ահաւոր հարուածի ուժգնութեան տակ կքեցաւ ան, ջախջախուած զգաց բովանդակ էութիւնով, ու այնպէս թուեցաւ որ գետինը ոտքերուն տակէն կը սահի...:

— «Ա՛խ, այդ անիծեալ, գետինը անցնելիք Հնչակեանները ազգին տունը քանդեցին հերիք չէր, հիմա ալ իմ տունս քանդել կը ջանան յիմարական գաղափարի մը համար... Անաստուածնե՛ր... մեծ դժուարութեամբ անիկա արտասանեց այս բառերը ու նայեցաւ շուրջը, բան մը փնտռելու երեւոյթով:

Մեսրոպ գերագոյն ճիգ մ՚ըրաւ, տիրապետեց զգացումներուն, չեչտակի նայեցաւ հօրը արիւնակալած աչքերուն, ու խոր դառնութեամբ եւ սակայն պաղարիւնօրէն պատասխանեց.

«— Հայրենիքի սէրը եւ անոր համար զոհաբերուիլը յիմարական չէ, հա՛յր, այլ նուիրական ու սրբազնասուրբ է: Ո՛վ որ իր հայրենիքի փրկութեան համար իր կրցածը չ՚ըներ, մանաւանդ անոր ճգնաժամային օրերուն, այդպիսին անպարտաճանաչ եւ ապերախտ կը կոչուի մարդկային ընկերութեան մէջ: Եւ դուն, հա՛յր, պիտի ուզէի՞ր որ ես այդպիսի մէկն ըլլայի...

Լռեց Մեսրոպ, չուզեց շարունակել վասնզի, կարծես, նախազգացում մը զինքը կ՚արգիլէր երկար խօսելէ, հօր ակնյայտնի անտարբերութիւնն ու քար սրտութիւնը մի գուցէ անպատեհութիւններ, անբաղձալի հետեւանքներ յառաջացնէին տան մէջ, որուն քաւութեան նոխազը, անպայման, մայրը պիտի ըլլար: Ու անիկա բնա՛ւ չէր բաղձար, մանաւանդ իր մեկնումէն յետոյ որ, մայրը նշաւակ ըլլար հօրը անարգանաց ու զայրոյթին, մայրը՝ որուն վրայ այնքա՛ն կը գուրգուրար, կը սիրէր պաշտելու աստիճան, իր կեանքն իսկ անոր զոհաբերելու պատրաստակամ:

— Բայց դո՞ւ ես մնացեր այդ Հայրենիքին համար մտածողը: Մի՞թէ ուրիշներ չկան: Ո՞ւր են այդ չըլլալիք Հնչակեանները, որոնք միշտ կռիւ կը պոռան Հայրենիքի ազատագրութեան համար: Թո՛ղ երթան, հիմա ժամանակն է, ալ ո՞ր օրուայ կը սպասեն... պատասխանեց Թորոսենց Կարապետը քիչ մը հանդարտած երեւոյթով եւ գրասեղանին վրայի հաշուետոմարը փակելով:

Մեսրոպ խռովայոյզ ովկիանոսի մը մէջ կարծես կը լողար,

անոր կուրծքին տակ թփրտացող փոթորիկը հետզհետէ կը սաստկանար ու դէմքին վրայ սկսած էին նշմարուիլ հոգեկան աշխարհին մէջ յաջորդականօրէն կատարուող դէպքերու նշանները, բայց յայտնի չընելու ճիգով մը պատասխանեց միեւնոյն թօնով:

— Մինակ ես չեմ Հայրենիքին համար մտածողը, հա՛յր, շա՛տ, շատեր կան: Այդ Հնչակեանները, որոնց դուն կը հայհոյես հիմա, ինչպէս միշտ՝ այժմ ալ Կովկասեան ճակատին վրայ իրենց կեանքը կը զոհաբերեն Հայրենիքի ազատութեան, եւ բարբարոս Թուրքի ճիրաններէն հայութեան բեկորները ստոյգ մահէն փրկելու համար: Անոնք իրենց պարտականութիւնը կը կատարեն, հա՛յր, մենք ալ մերը կատարելու ենք: Ենթադրենք որ ամէն մարդ քեզ նման մտածէ, այն ատեն ի՞նչ պիտի ըլլայ հայորդիներու վիճակը հուրին եւ սուրին միջեւ...: Մի՞թէ ճըշմարիտ է այլոց այն մտածումը, թէ՝ քո հոգին ու սիրտը դրամէն անբաժան է, քեզի համար դրամը ամէն ինչ է, սրբութիւն սրբոց...

Տիրեց լռութիւն, լռութիւն մը՝ որ ճնշող էր ու չարատանջ՝ երկուքին համար ալ հաւասարապէս:

Թորոսենց Կարապետը կը մտածէր, կը զգար հայութեան արտասովոր վիճակը, կը տեսնէր որ ան հասած է գերեզմանին եզրը ու զայն փրկողը պիտի ըլլայ առաւելապէս արտասահմանի մէջ ապրող բարեկեցիկ հայութիւնը իր նիւթական զոհողութիւններով, բայց ինքզինքը բացառութիւն կը նկատէր, որովհետեւ ինք այլեւս նոր հայրենիք մը ունէր, Ամերիկեան քաղաքացի դարձած էր, ու հետեւաբար պարտաւորութենէ ազատած: Այսօր իր նոր Հայրենիքին մէջ ազատ, ապահով կը մտածէր միայն իր վերելքին մասին, որ բաղդը ժպտած էր, գործի յաջողութիւնը զինքը նետած էր ուժեղ մրցման մէջ, ու ան կը փորձէր, գերագոյն ճիգ կը թափէր իր յամառ մրցակիցները տապալելու համար: Ի՞նչ շահ, կը մտածէր ան, եթէ Հայաստան ազատագրուէր, կամ ի՞նչ կը կորսնցնէր եթէ հայութիւնը կրկին Թրքական տիրապետութեան տակ մնար, չէ՛ որ դարեր մնացեր էր ու դարձեալ իր գոյութիւնը պահած, մինչդեռ ուրիշ շատ մը ազգեր պատմութեան էջերուն մէջ միայն տեղ բռնած էին: Այս նիւթական աշխարհին մէջ ամէն մարդ իտէալ մ'ունի, իմ ալ իտէալը նիւթապէս մեծ ըլլալ է, մանաւանդ երբ բաղդս կը ժպտի,

կ'առաջնորդէ զիս դէպի՛ վեր, շա՛տ վերերը... Այս ոսկեղէն պատեհութիւնը ո՞ր յիմարն է որ կ'ուզէ ձեռքէ հանել:

Բայց այդ «յիմարը» գոյութիւն ունէր, իր առջեւն էր, որուն վրայ դրած էր՝ տարիներէ ի վեր՝ իր բովանդակ յոյսը, հաւատքը: Գործարանը ընդարձակեր էր: Ինք միայնակ այլեւս անկարող էր բոլոր գործերուն հասնիլ, ճարպիկ ու խելահաս երիտասարդի մը պէտք ունէր: Այդ ույժը արդէն պատրաստ էր — Մեսրոպը — իր հարազատը, այդ նպատակաւ առեւտրական դպրոց դրած ու երջանիկ էր որ փայլուն յաջողութիւնով լրացուցած էր դասընթացքը: Ու երբ կը պատրաստուէր տարիներու ամբողջ մտածումին մարմին տալ, յանկարծ անոր փլուզումին, անվերականգնելիօրէն խորտակման ականատես կ'ըլլար...: Այս ծանր ու մահացու հարուածի կոտտանքին տակ անիկա տժգունեցաւ, դողաց ու սկսաւ ծանր շնչել...:

Մեսրոպ նկատեց այս բոլորը, սակայն ձայն չհանեց, չուզեց խօսիլ փոթորիկին սաստկութիւնը կռահելով, մինչեւ որ հայրը՝ բարկութեան հոսանքէն հալածուած՝ շունչ քաշեց.

— Ո՛չ, թոյլ չպիտի տամ որ երթաս, չինած համբաւս եւ ապագաս չես կարող փճացնել հեշտութեամբ:

— Այդ կերպ մտածումդ ուղիղ չէ, հա՛յր, մեղմօրէն պատասխանեց Մեսրոպ: Ընդհակառակը Հայրենիքիս հանդէպ ունեցած պարտականութեանս կատարումով քու համբաւդ աւելի պիտի տարածուի, իսկ եթէ հակառակը տեղի ունենայ՝ խոշոր կորուստ մը չէ բաղդատմամբ այն հարիւր հազարաւորներու, որոնց ապագան ընդմիշտ փճացեր է այսօր, նոյնիսկ բովանդակ հայութեան վաղուան կեանքը անստոյգ է:— Ի՛նչ արժէք ունի ուրեմն անհատինը, մերը...:

Վերջին խօսքերը, որոնց վրայ Մեսրոպ շեշտ մը դրաւ, սարսափահար ըրին հայրը, որ բարկութենէն եւ սրտին անբնական բաբախումէն սկսաւ դալարուիլ յեղակարծ ջղաձգութեամբ մը: Այս որքա՛ն շփացում, որպիսի՛ անորակելի վարմունք, ապերախտութիւն իր հարազատին կողմէ՝ իր ապագային նկատմամբ: Ա՛խ, այս նզովից արմատ Հնչակեանները, իր մէկ հատիկը ձեռքէն առնելէ զատ՝ այսօր իր տունը, ապագան կը քանդեն...:

— Ապերա՛խտ, գոռաց ոտքի ելնելով Թորոսենց Կարապետը, որդիական պարտականութիւնդ այդպէ՞ս կը կատարես, հա՞... գլխուդ կը փչեմ եթէ տունէն դուրս ելնես...

— Ես ապերախտ չեմ, հա՛յր, եւ որդիական պարտականութեանս ալ լրիւ գիտակ եմ, սակայն մահամերձ Հայրենիքիս օգնութեան կանչին չեմ կարող ականջս խցել ու հանգիստ սրտով վաղուան ապագայիս մասին մտածել: Ես կ'երթամ եւ ո՛չ ոք կարող է զիս արգիլել...

Ու դեռ խօսքը բերանը, հայրը անսահմանօրէն վիրաւորուած եւ կատաղութենէն գինով՝ երկու բազուկները օդին մէջ բարձրացուց իջեցնելու համար Մեսրոպի գլխին, բայց տիկին Վերժին, որ այս ողբերգական գործողութեան ներկայ էր, անմիջապէս հասաւ ու բռնեց անոր թեւերէն.

— Ի՞նչ կ'ընես, մա՛րդ, խենթեցա՞ր...:

Թորոսենց Կարապետը, որ բարկութենէն հազիւ հազ կը շընչէր, կատաղի հայեացք մը ձգելով կնոջ վրայ, մռլտաց.

— Այս շանորդին իմ յոյսս ու հաւատքս հիմէն կործանեց, կընի՛կ... եւ ձայնը բարձրացնելով՝ Թող որ սատկեցնեմ... ու ցնորական շարժուձեւերով դուրս նետեց ինքզինքը հեղձուցիչ սենեակէն...

Մեսրոպ արտասովոր կերպով յուզուեցաւ, դողաց, աչքերը մթնեցին, պայծառացան, կրկին մթնեցին ու տաք ջերմ արտասուքի կաթիլները խոր ակօսեցին բոցավառ այտերուն վրայ:

Տիկին Վերժին Մեսրոպի սիրուն գլուխը կրծքին վրայ հանգչեցուց, փայփայեց եւ յետոյ համբուրեց անոր այտերէն, աչքերէն, ճակատէն եւ յուսադրելով տարաւ ննջասենեակը:

Մեսրոպ բովանդակ էութիւնով ջլատուած, յոգնաբեկ եւ մտավախ ինկաւ մահճակալին վրայ ու բոլորովին ակամայ փակեց աչքերը: Մայրը առանց ձայն տալու կրկին համբուրեց, յետոյ անկողինը վրան քաշեց եւ՝ հոգեսանջ ու արտասուքը աչքերուն մէջ խեղդած՝ դուրս ելաւ սենեակէն...:

ԱՆԽԻՂՃ ՄԱՐԴԻԿԸ

Գրեց՝ Գ. Յ. Ճ.

Ահա կը շողայ ոսկեշող արեւ,
Անծիր եթերին՝ մեր գըլխուն վերեւ,
Տայ մեզ անխըտիր լոյս ու ջերմութիւն
Եւ կեանք կենդանեաց, բոյս ծաղկանց սիրուն:

Գարունն ալ ունի ծաղկաւէտ մայիս,
Անուշ կը բուրեն որ կողմ որ նայիս,
Զըքնաղ ծաղիկներ բոյրով հիաըսքանչ
Բալասաններ են մարդոց ալետանջ:

Մինչդեռ կան անդին վատ մարդեր անգութ,
Կը դառնան ըստէպ խոչընդոտներ խութ,
Դըժբախտ մարդերու ոսոխներ դաժան,
Տենչան ըմբոշխնել վայելքն բընութեան:

Կը ճընշեն տըկար անօքներ չըւառ,
Խըլելով անոնց չոր հացին պատառ,
Կուտան լոկ յագուրդ իրենց գարշ տենչին,
Այդ ժահրոտ իժերն ըստորին չընչին...:

Այդ անխիղճ մարդեր կ'ուզեն խըլել յար
Վարդ մայիսն չըքնաղ՝ արեւն ալ պայծառ,
Որպէսզի թշուառ էակներ անօք,
Տըւայտին ըստէպ խաւարով ատօք...:

Վանա

ՓՈԹՈՐԻԿԸ

(ՔԷՔՍՊԻՐԻՑ)

Թարգմ․ ՊՕՂ ՇԷՔԷՐՋԵԱՆ

ԸՆԿ․ Պ․ ՇԷՔԷՐՋԵԱՆ

Ծովում կար մի ինչ որ կղզի, որի միակ բնակչութիւնը մի ծերունի մարդ էր Պրոսպէրօ անունով, եւ նրա դուստր Միրանդան, որը մի շատ գեղանի աղջիկ էր:

Նա եկել էր այս կղզին այնքան փոքր հասակում, որ չէր յիշում թէ բացի իր հօրից, ուրիշ մարդկային դէմք տեսած լինէր: Նրանք ապրում էին մի քարայրում, կամ խորշում, որ կերտուած էր մի ժայռից եւ որը բաժանուել էր մի քանի մասերի, որոնցից մէկում Պրոսպէրօն իր ուսումնասիրութեան համար էր յատկացրել: Նա այնտեղ պահում էր իր գրքերը, որոնք գլխաւորապէս գրուած էին մոգական գիտութեանց մասին, մի ուսում՝ որ այդ ժամանակներում բոլոր ուսումնասէր մարդկանց վրայ մեծ ազդեցութիւն էր թողնում: Եւ այս արուեստի հմտութիւնը իր համար շատ օգտակար եղաւ. որովհետեւ մի հաղուադէպ բաղդով նետուած լինելով այս կղզին, որը կախարդուել էր Սիգօրաքս կոչուող մի վհուկից, եւ որը իր այն տեղ հասնելուց մի կարճ ժամանակ յառաջ մեռել էր:

Պրոսպէրօն իր արուեստի շնորհիւ ազատեց բազմաթիւ բարի ոգիներ, որոնց Սիգօրաքս բանտարկել էր մի մեծ ծառի բունում, որովհետեւ նրանք մերժել էին կատարել նրա չար հրամանները:

Այն ազնիւ ոգիները նրանից յետոյ, ընդ միշտ հնազանդ էին Պրոսպէրօի կամքին: Նրանցից Արիէլը՝ գլխաւորն էր:

Փոքրիկ, աշխոյժ ոգի Արիէլը իր բնաւորութեան մէջ ոչինչ չար բան չունէր, բացի այն՝ որ նա աւելի քան մեծ հաճոյք էր զգում չարչարելու մի տգեղ հրէշի, որ կոչւում էր Գալիբան. որովհետեւ դէպի նա մի ատելութիւն ունէր, նրա համար, որ նա որդին էր իր վաղեմի թշնամի Սիգօրաքսին:

Պրոսպէրօն այս Գալիբանին գտաւ անտառում, որը մի տարօրինակ տձեւ արարած էր, եւ որ աւելի շատ կապիկի էր նմանում քան թէ՝ մարդու: Նա տանելով նրան տուն, իր քարայրում՝ խօսել սովորեցրեց: Պրոսպէրօն կարող էր շատ աւելի բարի լինել, բայց այն չար բնաւորութիւնը, որ Գալիբան ժառանգել էր իր մօր Սիգօրաքսից. թոյլ չէր տալիս նրան սովորելու որեւէ օգտակար եւ լաւ բան, հետեւապէս, նա գործածում էր նրան որպէս մի ստրկի, փայտ բերելու, ու անելու ամենադժուարին գործերը: Իսկ Արիէլ պաշտօն ունէր կատարել տալու այս ծառայութիւնները:

Երբոր Գալիբան ծուլանալով անփոյթ էր գտնւում դէպի իր գործերը, Արիէլը, (որը բացի Պրոսպէրօի՝ ուրիշների աչքին անտեսանելի էր) գալիս էր խորամանկութեամբ կծմթում էր նրան, ու երբեմն գլորում էր նրան տիղմի մէջ, եւ ապա, Արիէլը՝ մի կապիկի կերպարանքով դիմագծութիւններ անում դէպի նրան: Յետոյ, անմիջապէս փոխելով իր ձեւը ոզնիի կերպարանքով պառկում եւ թաւալում էր Գալիբանի առջեւ, որը վախենում էր թէ ոզնիի փուշերը խայթելու էին իր մերկ ոտները: Սոյնանման մի շարք զայրացուցիչ խաղերով Արիէլը յաճախ տանջում էր նրան, երբ որ Գալիբանը անփոյթ էր գտնւում դէպի իր գործը, որ Պրոսպէրօն հրամայել էր անելու:

Այս հզօր ոգիները ենթարկելով իր կամքին, Պրոսպէրօն կարող էր նրանց միջոցով հրամայել քամուն եւ ծովի ալիքներուն: Նրա հրամանով նրանք առաջացրին մի կատաղի փոթորիկ, որի միջոցում, նա իր դստեր ցոյց տուեց մի մեծ եւ գեղեցիկ նաւ, որին մէջ յայտնեց թէ իրանց նման լիքը մարդկային էակներ կան, եւ որոնք ամէն րոպէ սպառնում էին լափուելու ծովի կատաղի ալիքներից:

«Ո՜հ, իմ սիրելի հայրս, ասաց նա, եթէ քո արուեստի միջոցով առաջացրիր այս զարհուրելի փոթորիկը, գթութիւն ու-

նեցիր, նրանց տխուր տագնապի վրայ: Տե՛ս, նաւը խորտակուելով կտոր-կտոր է լինելու: Խե՛ղճ հոգինե՛ր: Նրանք բոլորը մեռնելու են: Եթէ ես ոյժ ունենայի, ծովը կ'ընկղմէի գետնի տակը, ու թոյլ չէի տալ, որ այդ գեղեցիկ նաւը իր բոլոր թանկագին էակնե՜րով կործանուէին»:

«Դուստր Միրանտա՛, մի այդքա՛ն զարմացիր, ասաց Պրոսպէրոն — ոեւէ վնաս տեղի ունեցած չէ, ես պատուիրել եմ, որ նաւում ոչ մի անձի վնաս չհասնի, ինչ որ արել եմ, իմ սիրելի զաւակս, արել եմ քո օգտին համար: Դու չես իմանում թէ դու ո՞վ ես, եւ կամ ո՞ր տեղից ես եկել, դու գիտես միայն այնքան իմ մասին, որ ես քո հայրն եմ, եւ որ ապրում եմ այս քարայրում: Նախ քան այս քարայրը գալդ, յիշո՞ւմ ես որեւէ բան, չեմ կարծում, որովհետեւ դու այն ժամանակ երեք տարեկանից աւելի չէիր կարող լինել»:

«Անշուշտ կարող եմ, հա՛յր, պատասխանեց Միրանտան:

«Ինչո՞վ,— հարցրեց Պրոսպէրոն.— ոեւէ մարդո՞վ, կամ տնով, իմ սիրելի զաւակս, ասա՛ ինձ ինչ որ յիշում ես»:

Միրանտան պատասխանեց:— «Վերյիշումը ինձ թւում է մի երազի նման. բայց մի՞թէ ես մի ժամանակ չորս-հինգ կանանցմով չէի խնամւում»:

Պրոսպէրոն պատասխանեց.— «Դու ունէիր ե՛ւ աւելին. ինչպէ՞ս է, որ այս ամէնը դեռ եւս քո յիշողութեան մէջ ապրում է: Դու յիշո՞ւմ ես, թէ ի՞նչպէս եկար այս տեղ»:

«Ոչ, հա՛յր իմ,— պատասխանեց Միրանտա: Ես աւելին չեմ յիշում»:

«Տասներկու տարի սրանից առաջ, Միրանտա՛, շարունակեց Պրոսպէրօ, ես Միլանի Դուքսն էի, իսկ դու՝ մի իշխանուհի էիր, եւ իմ միակ ժառանգս: Ես ունէի մի կրտսեր եղբայր, որի անունը Անդոնիօ էր, որին ես ամէն ինչ վստահանում էի: Ես որպէս սիրահար խորը ուսումնասիրութիւնների՝ առանձնանալով՝ բացարձակապէս իմ տէրութեան գործերը յանձնել էի քո հօրեղբօրը, իմ խարդախ եղբօրը: (Որն իսկապէս ապացուցեց): Ես անխնամ թողնելով բոլոր աշխարհային գործերը թաղուեցայ իմ գրքերիս մէջ, ու ամբողջ ժամանակս նուիրեցի կրթելու իմ միտքը: Իմ եղբայր Անդոնիօն իմ իշխանութեան ղեկը ընդմիշտ իր ձեռքը պահելու համար, սկսեց տարբեր մտածել: Այն պատեհութիւնը, որ ես ընծայել էի նրան ժողովրդականացնելու

համար իրան իմ նպատակների մէջ, զարթնեցրեց իր վատ բնաւորութեան մէջ, մի գոռոզ ցանկութիւն, զրկելու ինձ իմ Դքսութիւնից: Եւ նա այս բանը կատար ածեց մի թագաւորի օգնութեամբ, որ մի հզօր իշխան էր, եւ որը իմ թշնամին էր»:

«Ի՞նչու, ասաց Միրանտա,— նրանք այդ ժամում չ'ոչնչացրին մեզ»:

«Իմ զաւակս, պատասխանեց նրա հայրը,— նրանք չհամարձակեցան այդ անել, որովհետեւ իմ ժողովուրդի սէրը դէպի ինձ մեծ էր»:

«Անդոնիօն բերաւ մեզ մի նաւի վրայ, եւ երբ մենք մի քանի փարսախ հեռացել էինք ծովի վրայ, նա բռնի կերպով դրեց մեզ մի փոքրիկ մակոյկի մէջ, առանց սարքուած կայմի, կամ առագաստի, ապա, թողնեց մեզ այն տեղ մահանալու, որպէս ինքն էր մտածում: Բայց իմ պալատի բարի լորդերից մին, Գոնչալօն, որը սիրում էր ինձ, գաղտնապէս մակոյկում տեղաւորել էր ջուր, պաշար, հագուստեղէն, եւ մի քանի գրքեր, որոնց իմ դքսութիւնից աւելի գերադաս էի դասում»:

«Ո՜հ, իմ սիրելի հա՛յր,— ասաց Միրանտա, ի՛նչքան նեղութիւն պէտք է տուած լինեմ, քեզ այն ժամանակ»:

«Ոչ, իմ սիրելիս,— ասաց Պրոսպէրօ, դու մի փոքրիկ հրեշտակ էիր, որ ինձ պահեցիր: Քո անմեղ ժպիտները կարողացան կրել տալու, իմ դժբաղդութիւնը: Մեր պաշարը բաւականացաւ մինչեւ մեր այս անապատ կղզին հասնելնիս. Նրանից յետոյ, իմ գլխաւոր ցանկութիւնն էր եղել կրթել քեզ, Միրանտա՛, եւ դու իմ հրահանգներից խիստ լաւ կերպով օգտուեցար»:

«Երկինք թող քեզ շնորհակալ լինի, իմ սիրելի հայր,— պատասխանեց Միրանտա: Այժմ խնդրում եմ, ասա՛ ինձ քո այս փոթորիկը առաջացնելու պատճառը»:

«Ուրեմն, իմացիր, ասաց նրա հայրը. այս փոթորիկի պատճառաւ իմ թշնամիներս, Նափոլի թագաւորն ու անգութ եղբայրս այս կղզում ցամաքելու են»:

Այս ասելուց յետոյ, Պրոսպէրոն իր մոգական գաւազանով մեղմիւ դպաւ իր դստեր, որ իսկոյն խորը քնեց. որովհետեւ ոգի Արիէլը՝ ճիշդ այդ պահուն ներկայացաւ իր տիրոջ առջեւ, փոթորկի մասին տեղեկութիւն տալու, եւ թէ ի՛նչ կարգադրութիւն էր արել նաւաբեկեալների նկատմամբ:

«Ի դէպ, իմ քաջարի ոգի, ասաց Պրոսպէրօ, ինչպէ՞ս, կատարեցի՞ր քո դժուարին գործը»:

Արիէլը՝ պղտոր կերպով նկարագրեց փոթորիկը եւ նաւաստիների սարսափը, եւ թէ ինչպէս թագաւորի որդի Ֆէրտինանտը առաջին ծովը ցատկողը եղաւ, որ իր հօրը այնպէս թուեց թէ՝ ինք տեսաւ, որ իր սիրելի որդին ծովի ալիքներից կլանուելով կորաւ: «Բայց նա ապահով է, ասաց Արիէլը, կղզիի մէկ անկիւնում ձեռները ծալած նստած է տխրութեամբ, եւ ողբում է իր հօր թագաւորի կորուստը, որ կարծում է թէ խեղդուել է: Նրա ոչ մի մազը չէ վնասուել, թէպէտ նրա իշխանական հագուստները ծովի ալիքներից թրջուել են: Հիմա աւելի թարմ է երեւում քան թէ առաջ»:

«Այդ լաւ է, իմ քնքոյշ Արիէլ, ասաց Պրոսպէրօն, բեր նրան այս տեղ, իմ դուստրս պէտք է որ տեսնի այս երիտասարդ իշխանին: Ո՞ւր են թագաւորն ու եղբայրս»:

«Ես թողնեցի նրանց, պատասխանեց Արիէլ, որոնելու համար Ֆէրտինանտին, որի մասին շատ քիչ յոյս ունին թէ գտնելու են. կարծում են որ տեսան նրա մահանալը: Նաւի նաւաստիներից եւ ոչ մինը պակասում է, թէեւ նրանցից իւրաքանչիւրը այնպէս է մտածում, որ միայն ինքն է, որ զատուել է, այն ինչ նաւը, որ թէեւ նրանց աչքերին անտեսանելի է, նաւահանգստում ապահով կանգնած է»:

«Արիէլ, ասաց Պրոսպէրօ, քո պարտականութիւնը հաւատարմաբար կատարել ես, բայց դեռ աւելի գործ կայ անելիք»:

«Աւելի գո՞րծ կայ, ասաց Արիէլը, թոյլ տուէք ինձ յիշեցնելու ձեզ Տէ՛ր, որ դուք խոստացել էք շնորհելու իմ ազատութիւնը: Աղաչում եմ. յիշեցէք, որ ես ձեզ համար թանկագին ծառայութիւն եմ մատուցել, ձեզ սուտ չեմ խօսել, սխալներ չեմ արել, ծառայել եմ առանց տրտունջի եւ դժկամակութիւնների»:

«Եւ ինչպէս այժմ,— ասաց Պրոսպէրօն, դու չես յիշում, թէ ես քեզ ի՛նչ չարչարանքներից եմ ազատել: Մոռացե՞լ ես, չար վհուկ Սիկօրագօին, որը ծերութիւնից եւ նախանձից համարեա կորաքամակ էր եղել: Ո՞ւր տեղ էր նա ծնուել: Խօսի՛ր, ասա՛, ինձ»:

«Ալժէրում, տէր իմ», պատասխանեց Արիէլ:

«Օ՛, այդպէս էր, ուրեմն, ասաց Պրոսպէրօ.— Ես պէտք է կրկնեմ թէ դու ի՞նչ էիր, որովհետեւ տեսնում եմ, որ դու չես

յիշում: Այս չար վհուկ Սիկօրագօնը, որի կախարդութիւնը, մարդկային լսողութեան համար խիստ սոսկալի էր, Ալժէրից արտաքսուեց եւ նաւաստիների կողմից թողուեց այս տեղ: Եւ որովհետեւ դու մի շատ քնքոյշ ոգի էիր գործադրելու, իր անգութ հրամանները, նա քեզ բանտարկեց մի ծառի մէջ, ուր տեղ ճչում էիր, երբ ես գտայ քեզ: Յիշի՛ր, որ ազատեցի քեզ այս չարչարանքներից»:

«Ներեցէ՛ք ինձ, սիրելի Տէր, ասաց Արիէլ, ամօթահար, երախտամոռ լինելուց: Ես հնազանդելու եմ ձեր հրամաններին»:

«Արա, այդպէս, ասաց Պրոսպէրօ, եւ ես քեզ ազատ եմ թողնելու»:

Նա, ապա, պատուիրեց թէ դեռ եւս ինք ի՞նչ է ցանկանում, որ անէ, որից յետոյ, Արիէլը մեկնեց, նախ այն տեղ, ուր տեղ թողել էր Ֆէրտինանտին, եւ որը նստել էր մարգագետնի վրայ, միեւնոյն մելամաղձոտ դիրքում

«Ո՛հ, իմ երիտասարդ պարոն» ասաց Արիէլ, երբ տեսաւ նրան:

«Ես ձեզ շուտով փոխադրելու եմ այստեղից, ձեզ պէտք է տանիմ, որովհետեւ օրիորդ Միրանտա անհրաժեշտ է, որ տեսնէ ձեր գեղեցիկ անձնաւորութիւնը: Ուրեմն հետեւեցէք ինձ պարոն:

Ապա նա սկսեց երգել:

«Իր կեանքի չափով քո հայրն է հանգչում.
Բուստով կերտուած են նրա ոսկորներ,
Մարգարիտներ են աչքերի խորշում
Նեխանք կորզած չէ նրա անդամներ:
Այլ ծովի խաղով կրած չարչարանք
Տուել է նրան մի ճոխ, օտար կերպարանք.
Նրա ծնկերն են միշտ հարում ջրահարսուն,
Լսի՛ր, ինձ հասնում են ձայներ՝ զանգաղինք զունք»:

Այս տարօրինակ լուրը իր կորցրած հօր մասին զարթնեցրեց իշխանին, իր անզգայ վիճակից, որի մէջ ընկել էր: Նա զարմանքով հետեւեց Արիէլի ձայնի հնչումներին, մինչեւ Պրոսպէրօի եւ Միրանտայի մօտ հասնելը, որոնք նստեցին մի խոշոր ծառի ըստուերների ներքոյ:

Միրանդան՝ բացի իր հօրից՝ ուրիշ մարդ երբեք տեսած չէր:

«Միրանդա՛, ասաց Պրոսպէրո, ասա՛ ինձ, ինչո՞ւ այդպէս նայում ես այն տեղ»:

«Ո՛հ, հայր իմ, ասաց Միրանդա, մի անսովոր զարմանքով, անշուշտ դա մի ոգի է, Աստուած իմ, ինչպէ՞ս է նայում իր շուրջը: Հանգստացէք հայր, դա մի գեղեցիկ արարած է: Մի ոգի չէ՞»:

«Ոչ, աղջիկս, պատասխանեց իր հայրը, նա ուտում, խմում է, ու զգայարանքներ ունի այնպէս, ինչպէս մենք: Այս երիտասարդ մարդը, որ տեսնում ես, նաւումն էր. նա վշտից մի կերպ փոխուել է, այլապէս դու կարող ես անուանել նրան մի գեղեցիկ անձնաւորութիւն: Նա կորցրել է իր ընկերներին եւ թափառում է աստ-անդ գտնելու նրանց»:

Միրանդան, որ կարծում էր թէ բոլոր մարդիկ իր հօր նման ունին լուրջ դէմքեր ու սպիտակ մօրուքներ, հրճուել էր, այս գեղեցիկ երիտասարդ իշխանի երեւումից: Իսկ Ֆէրտինանտ, տեսնելով մի այսպիսի հրապուրիչ օրիորդին այս ամայի տեղում, ու լսելով այն տարօրինակ ձայները, բացի հրաշալիքներից ուրիշ բան չէր ակնկալում: Նրան թւում էր թէ ինք գտնւում է մի կախարդական կղզում, եւ որ Միրանդա, այն տեղի Աստուածուհին էր, ուստի, որպէս այդպիսին, նա սկսեց ուղղել իր խօսքերը:

Նա երկչոտութեամբ պատասխանելով ասաց, որ ինք աստուածուհի չէ, այլ մի պարզ աղջիկ է: Եւ այն ինչ նա իր մասին ուզում էր տեղեկութիւն տալ, երբ Պրոսպէրօն ընդմիջեց նրան:

Նա մեծապէս գոհ էր այն բանից, որ նրանք երկուստեք միմեանցով հիացել էին. որովհետեւ նա պարզապէս նշմարել էր, նրանք (ինչպէս մենք ենք ասում) հէնց առաջին ակնարկից սիրահարուել էին: Բայց որպէսզի փորձէր Ֆէրտինանտի հաստատամտութիւնը, նա ուզեց մի քիչ դժուարութիւններ յարուցանել նրանց առջեւ, հետեւապէս, դէպի առաջ գնալով մի խիստ տոնով ասաց իշխանին, որ նա եկել էր կղզին, որպէս մի լրտես, խլելու այն իր ձեռքից, որի տէրը ինքն է:

«Հետեւի՛ր ինձ,— ասաց նա,— ես կապելու եմ. քո ոտերն ու վիզը միասին, դու խմելու ես ծովի ջուր. իսկ ձկան կեղեւն ու ուռենու արմատը եւ վայրի կաղնիի կեղեւը լինելու են քո կերակուրը»:

«Ոչ, ասաց Ֆէրտինանտ. ես դիմադրելու եմ մի այդպիսի հիւրընկալութեանը, մինչեւ որ տեսնեմ մի աւելի զօրաւոր թշնամու»: Եւ քաշեց իր սուրը, բայց Պրոսպէրօն շարժելով իր մոգական գաւազանը, գամեց նրան իր կեցած միեւնոյն տեղում, այնպէս որ նա ոյժ չունէր շարժուելու:

Միրանդա իր հօրը փաթաթուելով ասաց, «ինչո՞ւ համար այդքա՛ն անբարեսէր էք: Գթութիւն ունեցէք, հայր իմ: Ես նրան երաշխաւոր կը լինեմ: Այս երկրորդ մարդն է, որ երբեւիցէ տեսել եմ, եւ ըստ իս՝ նա ինձ երեւում է մի ճշմարիտ մարդ»:

«Լռի՛ր, ասաց հայրը, մի աւելի խօսք էլ ասես, ինձ ստիպել կը տաս չէխել քեզ: Ի՞նչ, մի խաբեբայի փաստաբա՞ն ես հանդիսանում: Դու կարծո՞ւմ ես, որ սրա նման ուրիշ գեղեցիկ մարդիկ չկան. որովհետեւ միայն սրան եւ Գալիբանին ես տեսել: Ասում եմ քեզ, յիմար աղջիկ, մարդկանց մեծագոյն մասը այնքան գերազանցում են նրան, որքան նա Գալիբանին»: Նա այս ասաց փորձելու իր դստեր հաստատակամութիւնը. իսկ աղջիկը պատասխանեց.

«Իմ սէրս խոնարհագոյնն է: Ես ցանկութիւն չունեմ մի աւելի վայելչադէմ մարդ տեսնելու:

«Հետեւիր ինձ, երիտասարդ տղամարդ, դու ոյժ չունես ինձ չհնազանդելու»:

«Արդարեւ, չունեմ», պատասխանեց Ֆէրտինանտը եւ չիմանալով, որ դիւթանքով նա զրկուել էր իր բոլոր դիմադրելու զօրութիւնից, նա զարմանքով գտնում էր ինքն իրան մի այնպիսի տարօրինակ դրութեան մէջ, որ ստիպուած՝ հետեւում էր Պրոսպէրօին, ու քամակից նայում էր Միրանդային այնքան ժամանակ, որքան կարող էր տեսնել նրան: Նա Պրոսպէրօի ետեւից քարայր գնալու ժամանակ ասաց. «Իմ հոգին ամբողջութեամբ կաշկանդուել է, որպէս թէ մի երազում եղած լինեմ, բայց այս մարդու սպառնալիքը, եւ թուլութիւնը, որ զգում եմ, ինձ թըւում է թէ թեթեւ են լինելու, եթէ իմ բանտից մի քանի անգամ կարողանամ տեսնել այս գեղանի աղջկան»:

Պրոսպէրօն, Ֆէրտինանտին շատ երկար չփակեց իր խուցում. նա շուտով դուրս բերեց իր բանտարկեալին, ու սահմանեց նրան մի խիստ դժուարին գործ կատարելու: Նա աշխատեց իր աղջկան հասկացնելու այն տաժանելի աշխատանքը, որին ենթարկել էր նրան, եւ ապա, այնպէս ձեւացնելով, որ գնում է

իր ուսումնատեղին, գաղտնապէս նրանց երկուսի վրայ էլ հըսկեց: Պրոսպէրօն, Ֆէրտինանտին հրամայել էր փայտի ծանր կոճղեր իրարու վրայ դիզելու: Թագաւորի որդին ֆիզիքական աշխատութիւնից քիչ վարժ լինելով, Միրանտան, քիչ յետոյ, գըտաւ, որ իր սիրահարը յոգնածութիւնից գրեթէ մեռնում է: «Աւա՜ղ, ասաց նա, մի՛ այդքա՜ն ծանր աշխատէք, հայրս իր ուսումնատեղումն է, եւ նա այս երեք ժամուայ համար անվնաս է, խնդրում եմ, դուք ձեզ հանգստացրէք»:

«Ով իմ սիրելի օրիորդս, ասաց Ֆէրտինանտ, չեմ համարձակւում: Ես պէտք է որ լրացնեմ իմ դժուարին գործս, նախ քան հանգստութիւն առնելս»:

«Եթէ դուք նստէք,— ասաց Միրանտա, այդ ժամանակամիջոցում ես կը կրեմ ձեր կոճղերը»:

Բայց Ֆէրտինանտը ոչ մի կերպով չհամաձայնեց, փոխանակ օգնութեան՝ Միրանտա խոչընդոտ հանդիսացաւ, որովհետեւ նրանք սկսեցին մի երկար խօսակցութեան, այնպէս որ կոճղերը կրելու գործը շատ դանդաղ կերպով առաջ էր գնում:

Պրոսպէրօն, որ հրամայել էր Ֆէրտինանտին կատարելու այս գործը, պարզապէս մի փորձ էր հասկնալու համար իր սէրը, եւ նա, իր գրքերի հետ չէր, որպէս իր դուստրն էր կարծում, այլ իրանց մօտ, անտեսանելի կերպով կանգնած՝ լսում էր նրանց, ինչ որ խօսում էին:

Ֆէրտինանտը, հարցրեց օրիորդի անունը, որը յայտնելուց յետոյ, ասաց, որ ինք այդ անում է իր հօր տուած մասնաւոր պատուէրի հակառակ: Պրոսպէրօն միայն ժպտաց իր դստեր այս առաջին անհնազանդութեան վրայ. որովհետեւ նա իր մոգական արուեստով պատճառ էր դարձել որ իր դուստրը, այդքան յանկարծակի սիրահարուի. դրա համար էլ չէր բարկացել, որ իր սէրը ցոյց տալով մոռացել էր հնազանդելու իր տուած հրամանին:

Եւ նա շատ գոհունակութեամբ լսեց Ֆէրտինանտի մէկ ճառը, որով նա խոստանում էր սիրել իրան իր բոլոր տեսած աղջկերանցից աւելի, որ երբեւէ կարող է տեսնել:

Պատասխանելով իր գեղեցկութեան մասին տուած ներբողանքներին, որով նա յայտնում էր թէ՝ ինք աշխարհի վրայ բոլոր կանանցից գերազանցն է, Միրանտա աւելացրեց:

«Ես չեմ յիշում ոեւէ կնոջ դէմք. եւ ոչ էլ տեսել եմ ոեւէ

այլ տղամարդկանց, բացի իմ բարի բարեկամից ու իմ սիրելի հօրից: Ինչպէ՞ս են դէմքերն դրսում, այդ չգիտեմ, բայց հաւատացէք ինձ տէր իմ, որ ես չէի ցանկանար աշխարհում ունենալու ոեւէ մէկին, որպէս ընկերոջ, քան ձեզ: Եւ ոչ էլ իմ երեւակայութիւնս կարող է ձեւակերպել մի որեւէ յօրինուածք, քան ձերինը, որին կարողանամ սիրել: Սակայն, տէր իմ, երկիւղ եմ կրում, որ ձեզ հետ շատ ազատօրէն խօսելով, մոռանում եմ հօրս պատուէրները»:

Սրա վրայ, Պրոսպէրօն ժպտաց ու գլուխը շարժելով ասաց. «Այս բոլորը գնում են այնպէս ինչպէս ես էի ցանկանում, իմ դուստրը Նապօլի Թագուհին է լինելու»:

Ապա, Ֆէրտինանտը մէկ ուրիշ երկար գեղեցիկ ճառով (երիտասարդ իշխանը խօսում էր արքայական դարձուածքով) ասաց անմեղ Միրանտային որ ինք Նապօլի Թագաժառանգն է, եւ որ նա պէտք է լինի իր Թագուհին:

«Ո՜հ, տէր իմ, ասաց նա, թերեւս զիս յիմար մը նկատէք, եթէ ես լսեմ ձեզ, պարզ ու սուրբ անմեղութեամբ, որ կը լինեմ ձեր կինը, եթէ կամենաք ամուսնանալ ինձ հետ»:

Պրոսպէրօ, տեսանելի դառնալով նրանց աչքերի առջեւ, արգիլեց Ֆէրտինանտին յայտնելու իր շնորհակալութիւնները:

«Ոչինչից երկիւղ մի կրէք, իմ զաւակներս: Ես բոլորը լսեցի, եւ հաւանութիւն եմ տալիս, այն ինչ որ ասացիք: Ֆէրտինանտ, եթէ ես քեզ հետ խիստ կերպով վարուեցի, դրա փոխարէն անելու եմ քեզ հարուստ հատուցում, տալով իմ դուստրը քեզ:
Քո բոլոր նեղութիւնները փորձեր էին հասկնալու համար քո սէրը եւ դու ազնուաբար տոկացիր այդ փորձերին: Ապա, ինչ վերաբերում է իմ պարգեւին, որ քո ճշմարիտ սէրը արժանաւորապէս գնել է, իմ դուստրն է, վերցրու նրան, եւ մի՛ ժպտիր, որ եթէ պարծանքով ասեմ թէ, նա ամէն գովեստից վեր է»:

Յետոյ, նա ասաց նրանց թէ ինք կատարելիք գործեր ունի, որոնց համար իր ներկայութիւնը անհրաժեշտ է. ուստի, փափաք յայտնեց, որ նստին ու խօսին մինչեւ իր վերադառնալը: Այս հրամանը Միրանտային ըստ երեւոյթին բնաւ անտրամադիր չդարձրեց չհնազանդուելու:

Երբ որ Պրոսպէրօ թողնեց նրանց նա կանչեց իր ոգի Արիէլին, որը իսկոյն երեւելով իր առջեւ, անձկանօք ուզում էր յայտնել

թէ՝ ինք ի՛նչ է արած Պրոսպէրոյի եղբօր եւ Նապոլլի թագաւորի հետ։

Արիէլը ասաց թէ նա թողել էր նրանց համարեա անզգայ վիճակում, եւ ահաբեկելով նրանց՝ պատճառ էր դարձել տեսնել եւ լսել տարօրինակ բաներ։ Երբ այս տեղ այն տեղ թափառելով յոգնած՝ ուտելու պակասի պահանջից սովամահ էին լինում. նա յանկարծ նրանց առջեւ մի քաղցրահամ սեղան էր դարսում, եւ ապա, հէնց որ նրանք պատրաստւում էին ուտել, նա տեսանելի էր դարձել նրանց առջեւ, մի գիշատիչ թեւեր ունեցող վիշապի կերպարանքով ու խնճոյքը անհետացրել նրանց աչքերից։ Ապա, ի մեծ ապշութիւն նրանց, այս երեւութական վիշապը, խօսելով նրանց հետ յիշեցրել էր նրանց իրանց անգթութիւնը Պրոսպէրոյի նկատմամբ, որ զրկելով նրան Դքսութիւնից, թողնել էր ծովում իր մանուկ դստեր հետ մահանալու։ Եւ ահա այս պատճառով նրանք ենթարկուել էին այս սարսափներին ու տանջանքներին։

Նապոլլի թագաւորն ու խարդախ եղբայր Անտոնիոն զղջալով՝ ապաշխարհեցան այն անարդարութեան համար, որ նրանք արել էին Պրոսպէրոյին, իսկ Արիէլ, ասաց իր տիրոջը, որ ինք վստահ է թէ, նրանց զղջումը անկեղծ է, եւ ինք, թէեւ մի ոգի, անկարող է չկարեկցել նրանց։

«Ուրեմն, բեր նրանց այս տեղ, ասաց Պրոսպէրօ. Եթէ դու, որ միայն մի ոգի ես, ցաւ ես զգում, նրանց դժբաղդութեանց համար, միթէ՞ ես, որ նրանց նման մի մարդկային էակ եմ, կարող եմ գթութիւն չունենալ նրանց վրայ։ Իսկոյն, բեր նրանց, իմ քնքոյշ Արիէլ»։

Արիէլ փութով վերադարձաւ, թագաւորի, Անտոնիոնի, եւ ծերունի Գոնզոլոյի հետ, իրանց հետեւախմբով, որոնք հետեւում էին նրան։ Նա օդում նուագում էր մի այլանդակ երաժշտութիւն, որ զարմացնելով՝ առաջնորդում էր նրանց իր տիրոջ ներկայութեանը։

Այս Գոնզոլոն միեւնոյն մարդն էր, որը այնքան բարեսրտութեամբ Պրոսպէրոյին նախապէս հայթայթել էր գրքեր, ու պաշար, երբ նրա անզգամ եղբայրը թողեց նրան մի բաց մակոյկում, կորսուելու ծովում, ինչպէս ինքն էր կարծում։

Վիշտն ու սարսափը նրանց զգայարանքները այնքան անզգայ էին դարձրել, որ նրանք չճանաչեցին Պրոսպէրոյին։

Նա, նախ՝ ծանօթացրեց ինքն իրան բարի Գոնզոլոյին, կոչելով նրան, որպէս իր ազատարարին, որից յետոյ, իր եղբայրն ու թագաւորը իրազեկ եղան, որ նա անիրաւուած Պրոսպէրոն է։

Անտոնիոն, արցունքով եւ ճշմարիտ զղջումի ցաւակցութեան տխուր խօսքերով՝ իր եղբօրից ներողութիւն աղերսեց, իսկ թագաւորը իր անկեղծ խղճահարութիւնը յայտնեց, որ նա Անտոնիոյին օգնել էր, դահընկեց անելու իր եղբօրը։ Պրոսպէրոն ներեց նրանց, եւ այն ինչ, նրանք յանձն էին առնում վերականգնելու իր դքսութիւնը, նա ասաց Նապոլլի թագաւորին։

«Ես ձեզ համար էլ մի նուէր ունեմ պահած», եւ բանալով մի դուռ, ցոյց տուաւ նրան իր որդու Ֆէրտինանտին, որը Միրանտայի հետ ճատրակ էր խաղում։

Ոչինչ կարող էր գերազանցել հօր եւ որդու ուրախութեանը, այս անակնկալ հանդիպումին առթիւ. որովհետեւ իւրաքանչիւրը մտածում էր թէ՝ նրանցից մէկը փոթորկից խեղդուել էր։

«Օ՛, հրաշք»,— ասաց Միրանտա,— ի՛նչ ազնիւ արարածներ են սոքա, անշուշտ աշխարհը մի հոյակապ տեղ է լինելու, որ այսպիսի մարդիկ է պարունակում իր մէջ»։

Նապոլլի թագաւորը գրեթէ այնքան հիացել էր Միրանտայի գեղեցկութեան եւ գերազանց շնորհքներուն վրայ, որքան իր որդին էր հիացել։

«Ո՞վ է այս աղջիկը, ասաց նա.— Ինձ թւում է թէ նա աստուածուհի է, որ մեզ բաժանել էր, եւ բերելով մեզ այստեղ, միացրեց»։

«Ոչ, տէր իմ», պատասխանեց Ֆէրտինանտ, ժպտալով հասկըցաւ, որ իր հայրն էլ միեւնոյն սխալանքի մէջ էր ընկել, ինչպէս ինքը, երբ առաջին անգամ տեսել էր Միրանտային։ «Նա մի մահկանացու է, բայց Նախախնամութեան յաւերժականութեամբ նա իմս է։ Ես ընտրեցի նրան հայր, երբ չէի կարող խնդրել ձեր հաւանութիւնը, որովհետեւ չէի կարծում, որ դուք ողջ էք։ Նա Պրոսպէրոյի դուստրն է, որը Միլանի հռչակաւոր դուքսն է, եւ որի համբաւը ես այնքան լսել էի, բայց մինչ ցարդ տեսել չէի նրան։ Նրանից ես մի նոր կեանք ստացայ. եւ նա տալով ինձ այս սիրելի օրիորդին, նա ինձ համար եղաւ մի երկրորդ հայր»։

«Այն ժամանակ ես պէտք է լինեմ նրա հայրը, ասաց թագաւորը, բայց ի՛նչքան ծիծաղելի է հնչելու, որ ես պէտք է իմ զաւակից ներողութիւն խնդրեմ»։

«Էլ բաւական է, ասաց Պրոսպէրօն: Այլեւս թող չյիշենք մեր անցեալ նեղութիւնները, քանի որ նրանք այնքա՜ն երջանկութեամբ վերջացան»:

Ապա, Պրոսպէրօն գրկեց իր եղբօրը եւ նորից վստահացնելով՝ իր ներողամտութիւնը, աւելացրեց, որ Նախախնամութեան մէկ իմաստուն կարգադրութեամբ, թոյլատրուած էր, որ ինք հեռացուի իր Միլանի աղքատ դքսութիւնից, որպէսզի իր դուստրը կարենար ժառանգելու Նապոլի թագը: Եւ նրանց հանդիպումով այս ամայի կղզում այնպէս պատահեց, որ թագաւորի որդին սիրահարուէր Միրանտայի վրայ:

Այս բարի խօսքերը, որոնք Պրոսպէրօն արտասանեց իր եղբօր մխիթարելու նպատակով, Անտօնիոնին ամօթի եւ խղճահարութեան զգացումներով համակեց, որ լաց լինելով ոչինչ չկարողացաւ խօսել: Իսկ բարեսիրտ Գոնզալոն լացով տեսաւ այս բերկրալի հաշտութիւնը եւ աղօթելով օրհնեց երիտասարդ զոյգերը:

Յետոյ, Պրոսպէրօն յայտնեց նրանց, որ իրանց նաւը անվըտանգ նաւահանգստումն է ու բոլոր նաւաստիները նաւին վրայ են, եւ որ ինքն ու իր դուստրը յաջորդ առաւօտ ընկերակցելու են դէպի տուն:

«Մինչ այդ, ասաց նա, մասնակից եղէք իմ կերակուրներին, այն ինչ որ իմ աղքատիկ նկուղը կարող է տրամադրել, իսկ երեկոյին ձեզ հրճուեցնելու համար, ես պատմելու եմ իմ կեանքի պատմութիւնը, սկսած առաջին օրից երբ ոտք կոխեցի այս ամայի կղզին»:

Նա, ապա, կանչեց Գալիբանին, որ կերակուր պատրաստելով քարայրը կարգի դնէր: Հիւրերը ապուշ կտրուել էին տեսնելով այս օտարոտի վայրենի դէմքով տգեղ հրէշին, որը (Պրոսպէրօի ասելով) միակ սպասաւորն էր, որ ունէր իրան ծառայելու:

Պրոսպէրօն նախ քան կղզին թողնելը Արիէլին իր ծառայութիւնից ազատ արձակեց, ի մեծ ուրախութիւն այն աշխոյժ փոքրիկ ոգիին, որը թէեւ ինք մի հաւատարիմ ծառայ էր եղել տիրոջ համար, սակայն եւ այնպէս, միշտ կարօտով սպասում էր վայելելու իր ազատութիւնը, անսանձ կերպով թախառելու օդում, մի վայրենի թռչնակի նման, կանանչ ծառերի ներքոյ, հաճելի մրգերի ու անուշահոտ ծաղիկների մէջեւ:

«Իմ սիրուն Արիէլ, ասաց Պրոսպէրօ, երբ նա նրան ազատ արձակեց: Ես քեզանից զրկուելու եմ, բայց այդու ամենայնիւ, ունենալու ես քո ազատութիւնը»:

«Շնորհակալ եմ ձեզ, իմ սիրելի Տէր, ասաց Արիէլ· բայց նախ քան ձեր օգնական հաւատարիմ ոգիին հրաժեշտի ողջոյնը տալերնիդ, թոյլ տուէք, որ այս բարեյաջող փոթորկից յետոյ, ընկերանամ ձեզ հետ դէպի տուն: Եւ ապա, տէր իմ, երբ ես ազատ լինեմ որպիսի՜ զուարթութեամբ պիտի ապրեմ»:

Եւ Արիէլը երգեց այսպէս:

Ուր մեղուն, այնտեղ ես էլ եմ ծծում,
Հանգչում եմ կովի դնջի զանգոցում·
Այնտեղ եմ պահւում, ուր բուն է վայում,
Ջղջիկի մէջքին թռչում եմ սահում·
Ամրան վերջը զուարթուն,
Զուարթուն, զուարթ կ՚ապրեմ իսկ հիմա·
Ծաղկի տակն որից որ կախ է ահա:

Ապա, Պրոսպէրօն գետնի խորքում թաղեց իր մոգական գըրքերը եւ գաւազանը· որովհետեւ որոշեց, որ այլեւս բնաւ չգործածէ իր մոգական արուեստը: Եւ նա իր թշնամիներին յաղթահարելուց ու իր եղբօր եւ Նապոլի թագաւորի հետ հաշտուելուց յետոյ, ոչինչ չէր մնացել իր երջանկութիւնը կատարեալ անելու, ու վերադառնալու իր հայրենիքը ականատես լինելու իր դստեր եւ Ֆէրտինանտի հարսանեկան երջանկութեան, որի համար թագաւորը յայտնեց թէ՝ Նապոլ հասնելուց անմիջապէս յետոյ ,մեծ շքեղութեամբ տօնուելու է:

Նրանք, ոգի Արիէլի ապահով ուղեկցութեամբ, մի հաճելի ծովային ճամբորդութիւնից յետոյ, հասան տուն:

ԳՈՐԾԱՒՈՐ ԵՄ ԱՌԱՆՑ ԳՈՐԾԻ

Գրեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՏԻՐԱՏ

Խանգարում կայ Աշխարհի մէջ:
Արեան ցօղ է իջած մարդկութեան վրայ:
Այս ի՜նչ ախտաւոր աշխարհ է...
Մոլեգնած մթնոլորտ,
Ու եղեռնի ահաւորութիւն:
Մութ ու մշուշ է շրջապատս,
Ակնկոյր եմ — ակն յանդիման,
Դժխեմ թշուառութեան մատնուած,
Անքուն ու յոգնաբեկ,
Անօթի ու ծարաւ
Կը թափառիմ փողոցէ՝ փողոց:
ԳՈՐԾ, ԳՈՐԾ է ուզածս,
Կտոր մը հացի,— ապրուստի համար:

Անօթութենէ սիրտս կը մարի,
Ծունկերս կը ծալլուին,
Մարմինս կը դողայ...
Սարսուռ մը կ'զգամ
Հոգւոյս խորը...
Սարսուռ մը ահաւոր
Խիզախ ու ըմբոստ՝
Երբ գործ է իմ ուզածը,
ԳՈՐԾ մը ապրելու համար:
Սակայն այլ է պատկերը:
Երբ գործարան կ'երթամ —
«Գործ չկայ», «գործ չկայ»,
Ապտակը երեսիս կուգայ:
Ինչո՞ւ, ի՞նչ է մեղքս,
Ի՞նչ է գործած յանցանքս:
Մի՞թէ յանցանք է
ԳՈՐԾ ՈՒԶԵԼԸ...:
Եւ ապրիլը:
Յանցանքէ աւելի *ոճիր* է,
Ոճիր, գործաւորին գործ չտալը:
Հեռու չէ այն օրը սակայն,
Որ գործաւորն ըլլայ
Արժան իր իրաւունքին,
Օրուայ հալալ հացին:
Հեռու չէ այն օր,
Երբ մի օր,
Նա ոտքի կանգնած,
Զինք ծաղրող — կեղեքողին
Ոտքի տակ առած...
Ազատ երգը շրթներուն.—
— «*Այժմ գործաւոր եմ*,
Գործաւոր, առանց կեղեքիչի,
Գործող ու արտադրող,
Եւ միանգամայն վայելող»:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՅՈՒՇԵՐ

Գրեց՝ ԱՏՈՄ ԿԻՒԼԵԱՆ

ԸՆԿ. Ա. ԿԻՒԼԵԱՆ

Կուսակցական եռուզեռ կեանք մը երկրի մէջ ու ահա կ'ստիպուինք դէպի Նոր Երկիր ուղեւորելու:

Անմոռանալի ճամբորդութի՜ւն...:

Մալաթիան, Սեբաստիան, Եւդոկիան, Ամասիան, Սամսոնը լի՜քն են Հնչակեան շարքերով: Կը ղիմաւորուինք, կը հիւրասիրուինք ու կը հպարտանանք:

Օր մ'ալ Պոլսոյ ափերուն վրայ կ'անցնենք: Տաճկաստանի Հնչակեան Առաջին Պատգամաւորական Ժողովը կը յուզէ մայրաքաղաքի կեանքը այդ իսկ օրերուն: Պատգամաւոր ընկերներէ կը բոլորուինք ու միւս օրը կը բաժնուինք:

Ամերիկան մեր վերջին կայարանը եղած է:

1909-ի վերջացող ամիսներուն էր:

Ի զո՜ւր երկրի կուսակցական կեանքը կը փնտռեմ:

Ներքին ցաւեր անհամար...:

Վշտաւիթ կը մօտենամ ընկերներու, վէրքը, ցաւը, դարմանը փնտռելու մարմաջով: Ամէն ընկեր միեւնոյն սրտի մորմոքը, կուսակցական անմեռ նախանձախնդրութիւնը ունի, բայց պատասխանատուութիւնը ճշդելու մէջ իրենց ուրոյն համոզումը, հասկացողութիւնը ունին...:

* * *

1910-ին Պոստոնի մէջ Պատգամաւորական Ժողով կը գումարուի:

Ընտրուած Աժամեայ Գործադիր Յանձնախմբի անդամներէն մէկն ալ գլխ ընտրած են: Յետոյ՝ անոր քարտուղարը:

Կը հաննենք կոչեր, շրջաբերականներ, բայց վիճակը բարելաւել անկարելի կ'ըլլայ:

Կուգայ Տօքթ. Պէննէն, նա իսկ անկարող կ'ըլլայ նոր կեանք մը ստեղծել Մասնաճիւղերու մէջ: (Տօքթօրը իր անհատական հանգամանքով եկած էր արդէն ու կարճ ժամանակի մէջ վերադարձաւ Պոլիս):

Երկու, երեք տարիներու ամուլ, անարդիւնք աշխատանք:

Օր մ'ալ թերթը Նիւ Եօրքէն Փրավիտէնս փոխադրուած է: Մեր երիտասարդ ընկերներէն՝ ընկեր Սիրվարդ յամառ ու խանդավառ կորովով մը լծուած է անոր:

1913-ի ամառնային վազանցի մը առթիւ, կուսակցական նախանձախնդրութեամբ կ'ուզեմ այցելել հոն:

Ոլորապտոյտ, երեքյարկանի սանդուխներէ վեր կը բարձրանամ գտնելու խմբագրատունը, Pine St.-ի վրայ: Աստիճաններուն գլուխը՝ դէմս իսկ կանգնած կը գտնեմ երիտասարդ մը, ձեռքը սրբագրուած ձեռագիրներու տրցակով մը: Ընկեր Սիրվարդն է, որուն հետ առաջին անգամ կը ծանօթանանք այնքան մտերմիկ զգացումներով:

Կը ցուցնէ ամբողջ ունեցածնին..., փոքր օֆիսը, գրասեղան մը, երկու աթոռ, Հնչակեան մի քանի թերթերու թերի հաւաքածոներ ու միւս կողմը, գրաշարին գործած սենեակը, ափ մը հին գրերով եւ դարակները, ու Հնչակեան հողեզաւակը, անբաժան գրաշար Յովակիմը:

Երկու հոգի են, որ անձնուիրաբար կը գրեն, կը սրբագրեն, կը շարեն ու կը տպեն թերթը անխոնջօրէն:

— Գործին պէտք է փարիլ, ընկե՛ր, նոր ուժերով, նոր ընկերներով ու յառաջ տանելու է այս նուիրական բեռը, կը յարէ ընկեր Սիրվարդ, երբ անկէ հրաժեշտ կ'առնեմ բաժնուելու:

Խոստումը տուած էի, պիտի աշխատէի, պիտի գրէի եւ պիտի կազմակերպէինք շրջանիս Մասնաճիւղերը:

Թեւակոխած էինք յաջողութեան մէջ:

«Երիտասարդ Հայաստան»ը սկսած էր տեւել անխափան: Յօդուածները դարձած էին շահեկան ու տարածումը բազմապատկուած:

Անվերապահօրէն պէտք է խոստովանիլ թէ՝ Կուսակցութիւնը

ղտած էր իր յարմարագոյն մարդը՝ ընկեր Սիրվարդը, իր է՛ն քրի-
թիքական րոպէներուն մէջ: Ոչ միայն թերթը իր անսայթաք
ճամբուն մէջ դրած էր, այլ նաեւ նա քաղաքէ քաղաք կը վազէր
հեւ ի հեւ մասնաճիւղերը վերակազմելու, ուր որ չէր կրցած հաս-
նիլ, ՚ղտած էր մէկը ղրկելու հոն, գործը ի կատար հանելու:
Ամերիկայի մէջ Հնչակեանութիւնը նոր թափ, նոր ուժ մը
առած էր այդ թուականին: Պահ մը՝ ըսի ըսաւները, խծբծանքը
թաղուած էին: Հիները լռեցուած, անլսելի դարձած էին:
Կարգը նոր ուժերունն էր: Ու անոնք կ՚ապացուցանէին գործ-
քով:

Բլիվլէնտէն յետոյ կը գումարուէր Նիակարաֆօլսի Պատգա-
մաւորական ժողովը:
Կ՚իմանամ անկէ պաշտօնական նամակով մը, իմ ալ ընտրու-
թիւնը Գործադիր Յանձնախումբի որպէս անդամ:
Առաջին իսկ նիստին ոգեւորուած կը լծուէինք գործին նոր
եռանդով ու նոր աւիւնով:
Ընկեր Սիրվարդ, ընկ. Բարդէնի հետ վաւերացնել կուտան
իրենց ծրագիրը, որով ամէն մէկ ձեռնհաս ու կարող ընկերի վի-
ճակուած է այցելել տարբեր քաղաքներ ու առնմախօսել մասնա-
ճիւղերու հրապարակային ժողովներուն եւ նորեր կազմել:
Ամէնքս ալ հաւատարմօրէն փարած ենք մեր պարտականու-
թեանց: Բայց ընկ. Լ. Մարտիրոսեան կը դեգեւի, կը թուլնայ
ու կ՚ուզէ խուսափիլ, հակառակ անոր որ նա, որպէս նորեկ, է՛ն
փնտռուածն էր Մասնաճիւղերէն: Մտերմօրէն կը յայտնէ իր յօյ-
զը, իր յուսահատութիւնը տիրող աշխատաւորական պայմաննե-
րէն եւ կ՚ուզէ առանձինն ձգուիլ ինք իր ցաւերուն ու օրուայ տըն-
տեսական պայքարներուն մէջ:
Միւս ընկերներս ընկրկիլ չէին գիտեր, գիշերը ցորեկին խառ-
նած՝ լծուած էին անխոնջ աշխատանքի:
Տարին չ՚անցած Մասնաճիւղերը կրկնապատկուած էին: Ամե-
րիկայի ամէն հայ գաղութի մէջ ունէինք մեր արանց ու կանանց
մասնաճիւղերը: Թերթը սկսաւ հրատարակուիլ շաբաթը երկու
անգամ: Տպագրական նոր մեքենաները փոխարինեցին հիներուն
ու գրաշարները շատցան, տպագրական գործը ընդարձակուեցաւ:
Իսկ մտաւորական ուժերը, շղթայուած վերին մարմինին,
ամենուրեք գործի վրայ էին:
Հրապարակային, դասախօսական, համակրական ժողովնե-

րը բազմաթիւ էին: Բոլորին ալ համար ունէինք յարմար առէնա-
խօսները, դասախօսները եւ գործիչները:
Ընկեր Սաֆօն ալ հասած էր Փարիզէն, համալսարանական,
կրթուած, դրչի վարժ երիտասարդ մը:

ԸՆԿԵՐ ՍԱՖՕ

Անոր տրուած էր խմբագրութիւնը, որու բեղմնաւոր աշխա-
տանքը այս թռուցիկ յուշերով անկարելի է ամփոփել:
Ունէինք մեր խանդավառ օրերը, ունէինք նաեւ մեր ճգնա-
ժամային պահերը:
Ղեկավար մարմինին նշանաբանն էր գործ, դրական գործ եւ
մեր ծրագրին իրագործումը Տաճկաստանի մէջ:
1915-ի աշխարհաւեր պատերազմը արդէն սկսած էր: Դըր-
ուած էինք նոր ու պատասխանատու դերի մէջ: Սոսկ մամուլով,
հրապ. ժողովներով չէինք կրնար օրօրել շարքերը: Օրը օրին նոր
հարցերու առջեւ, ստիպուած էինք գումարել Գործադիրի ժո-
ղովներ:
Քանի՜, քանի՜ գիշերներ անքուն՝ խմբագրատան չոր ու ցուրտ
պատերուն մէջ անցուցած էինք, վիճած, խորհրդակցած ու գոր-
ծերուն ուղղութիւն տուած:
Որպիսի՜ պահեր...: Ուսանողական շրջանիս վերջին տարի-
ներն էին: Մէկ կողմէն կուսակցական դերագոյն շահը ու մեզ
պարտադրած պարտականութիւնը, միւս կողմէ դպրոցի դասե-

րուս ծանրութիւնը ու աշխատանքը: Օրական 3–4 ժամերու քունը միակ բաժինս էր ամբողջ տարի մը:

— Այսպիսի քրիթիքական րոպէներուն թողու՛լ, դասալքութիւն է, կը յարէր չարունակ ընկեր Սաֆօն:

Ի՜նչ օրեր էին յաճախ, որ ահաւոր լեռան մը ծանրութեան չափ կը ճնշէին մեր հոգիները, մեր էութիւնները: Դէմքերնիս հողգոյն, դալկացած ու մարմնով չշմուած կը մնայինք երկրէն դաղտնի մեզ հասնող սահմռկեցնող լուրերու հանդէպ:

— Տաճկաստանի ընկերները բանտ կ՚առաջնորդուին, կը չարչարուին, անոնք օգնութիւն կ՚ուզեն, կը տեղեկացնէ ընկեր Սագօն:

— Պոլսոյ ընկերները խմբովին բանտ նետուած ու մահուան դատավճիռին կ՚սպասեն, կը գրէ ընկեր Արծրունի ու կը պնդէ դրամ հասցնել տարբեր խողովակով:

Դրամները Պոլսոյ Bible House–ի միջոցով կը փութացուին, տրուելու Իթթիհատի ժանիքէն դուրս մնացած ընկերներու, փախցնելու կալանաւորներու:

Աւա՜ղ, թափուած աշխատանքը անօգուտ կ՚ըլլայ... ու օր մ՚ալ... Քսան կախաղաններու չանթահարիչ բօթը կը հասնի...:

Սարսափած էինք... ամբողջ Թրքահայութեան մորթոտումի եւ տարագրումին նախանշանն էր այդ...:

Կ՚որոշենք կամաւորական շարժման աւելի ուժ տալ: Ծրագիրնիս կ՚ընդլայնենք: Ղրկուելիք նոր խումբեր պատրաստելու նոր հրահանգ կուտանք ամբողջ շրջանին:

Ի՜նչ վրէժխնդրական եռանդ...: Նամակ, հեռագիր իրարու կը յաջորդեն ամէն կողմէ: Ընկերներ, չէզոքներ թունդ ելած, բոլորն ալ, ամուսնացող, ամուրի, աշխատաւոր, գործի տէր՝ հրահանգի կ՚սպասեն անմիջապէս մեկնելու դէպի՜ Կովկաս, դէպի՜ ռազմաճակատ:

Պանդուխտի կամաւորական խումբը առաջինն էր Ամերիկայէն՝ որ հասած էր հոն ու արեան մկրտութիւնը առած: Նորեր հետզհետէ սկսան հետեւիլ անոնց:

Անմոռա՜ց յիշատակներ...:

Ու երբ հայեացքով այս նօթերը կ՚արձանագրեմ, շարժապատկերի մը պէս աչքերէս կուգան կ՚անցնին իւրաքանչիւր քաղաք իր Հնչակեան մասնաճիւղերով ու անոնց մէջ ցոլացող ընկերներու դէմքերով ու անուններով:

Կը տեսնեմ խանդոտ գործիչները, գրողները, զոհող ընկերները՝ իրենց թանկագին զոհողութիւններովը ու յատկութիւններովը:

Յարգա՜նք բոլորիդ ալ վաղեմի թանկագին ընկերներ:

Կորուսինք, այո՛, շատ կորուսինք, զրկուեցանք մեր սիրելիներէն որոնք ինկան մարտիրոսագրութեան ճամբուն վրայ, բայց շահեցանք մէկ բան, որ թանկագին է ու նուիրական եւ մեր ծրագրին հիմնակէտը,

— ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ:

ԱՆԱՐԳ ՈՍՏԻԿԱՆԸ

Գրեց՝ ՏՔԹ. Ա. ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

ՏՔԹ. Ա. ՏԷՐ ՄԱՐԿՈՍԵԱՆ

Տասնեւհինգ ամեայ պատանի մ'էի դեռ, երբ ամրան գեղեցիկ օրուան մը մութին ու լոյսին, փափաքն ունեցայ տունէն դուրս նետելու ինքզինքս, վայելելու համար բնութեան ընծայած գեղն ու շնորհը այդ տարուան: Մայրիկս սակայն, այդ օրը չէր ուզեր հեռացնել զիս տունէն, որովհետեւ չկար մէկը որ ընկերանար ինծի: Ու ես մինակ, իր սիրասուն մէկ հատիկ զաւակը, թերեւս փորձանքի մը պահուն, չի կարենայի պաշտպանուիլ: Գիւղական կեանքին մէջ շատ էին փորձանքները, ու աղէտները աներեւակայելի, բարոյական կամ ֆիզիքական աղէտներ, որոնց ենթակայ էին ուրիշ պատանիներ, եւ որոնց պատմութիւնը ամէն օր կուգար խռովելու մայրական սիրտը: Անոր համար մայրիկս միշտ ալ կը մերժէր յամառօրէն, բաց դաշտին մէջ անպաշտպան ու անընկեր պտոյտներս:

Այդ օրը սակայն, ես ալ կարծես անզուսպ մղումով մը կը բաղձայի տունէն հեռանալ: Ես որ մայրիկիս միշտ հնազանդ մնալու խոստումը տուած էի, եւ այդ խոստմնապահութեան գովքովը կ'ուռենային իմ թիկունքներս ուրիշ պատանի ընկերներու քով, վայրկեան մը շփոթութեան մատնուած, որոշեցի նետել ինքզինքս բնութեան ազատ ծոցին մէջ, ազատ ու անկախ մայրական կաշկանդումներէն, որոնց միշտ ենթարկուելս ինծի մեծ համբաւ մը շինած էր իբրեւ պատանի:

Կարծես մօրս երեւակայութեան մէջ ապրող աղէտներուն ու պատահելիք փորձութիւններու դէմ, մարդու մը՝ երիտասարդ կամ չափահաս մարդու մը բովանդակ առնականութեամբը կըռուելու քաջութիւնը կը զգայի մէջս...:

Ու այս քաջութեան զգացումովը տոգորուն, «կ'երթամ մայրիկ» մրմնջելով՝ նետեցի ինքզինքս, արշալոյսին ճաճանչներովը առաւել եւս դեղնաւորուած ցորենի արտին մէջ, որ գրեթէ մեր տան ետեւ, ու քիչ մը անդին, համատարած լճակի մը հանգոյն, առաւօտեան մեղմ ու անուշ զեփիւռներու հպումներէն կը վէտվէտար, հանդարտ ու խաղաղիկ նազանքով մը:

Պատանեկան կեանքիս առաջին խիզախումն էր ասիկա, որ վստահաբար խռովեց մայրիկիս սիրտը, որ յաւէտ իր զաւկին ապահովութեան համար կը տրոփէր...

Ես՝ որ ուրիշներու պաշտպանութեան միշտ վստահուած, ու անոնց ընկերակցութեամբ անհոգ ու անտարբեր կը դիտէի բնութեան զանազան երեւոյթները՝ իրենց բոյրովն ու երանգներովը հոգեպարար, այս անգամ սակայն, մատնուած գիտակից զգուշաւորութեան մը բնական հակումներուն, ներքին վախ մը ունէի, որ բնութեան գեղեցկութեան անվրդով վայելումը կ'արգիլէր: Չէի գիտեր թէ ի՛նչ էր վտանգը, եւ ուսկից պիտի պատահէր ինծի համար, բայց անոր ուրուականը իրաւամբ իմ երեւակայութեան մէջ կ'ապրէր, ու անկէ հեռանալու կամ զայն չի տեսնել չէի կրնար երեւակայել:

Բայց պէտք էր այգին երթալ, այդ օրը հանդիպիլ ուրիշ պատանի ընկերներու, որոնք սովորաբար առտուն կանուխ, իրենց հօր կամ տան ուրիշ մէկ անդամին հետ ընկերակցաբար կ'երթային այգիները՝ անվախ ու անխորհուրդ: Այգին գիւղական կեանքին մէջ, իր առանձինն հրապոյրն ունէր, որ կը գերէր բոլոր պատանիներու սրտերը:

Ու ես մէկն էի այդ պատանիներէն, որ հմայուած այգիին
մատուցած սիրագեղ կախարդանքէն, ու անոր բնական երեւոյթ-
ներու անուշ ու ներդաշնակ գեղեցկութենէն գինովցած, կ՚ուզէի,
կը սիրէի փարիլ այգիներու որթին, ճիւղին, պլրիլ ծառերուն
շուքին տակ ու զովացնել մարմինս, որ ամրան տաք ու կիզիչ օ-
րերու հեղձուցիչ ճնշումին տակ, նուաղելու աստիճան կը տկա-
րանար երբեմն: Այս պատճառաւ կ՚ուզէի շուտով մը ձգել տունը,
եւ հեռանալ, հակառակ մայրիկիս Թախանձագին պնդումներուն,
որոնց խուրաքանչիւրին մէջ վաղահաս վտանգի մը վախը կար
Թաքնուած, անպաշտպան տղու մը համար, որ երկա՜ր ու շատ
երկա՜ր ճամբորդութիւն մը ունէր կատարելիք: Բայց ճամբայ ե-
լած էի, հարկ էր շարունակել ճամբորդութիւնը դէպի այգին,
որ սարսափի ու վախի այդ երեւակայութիւններուս վերջ տալու,
յոյսը ներշնչող միակ ՈՅԺՆ ԷՐ ինծի համար: Այգի՛ն երթալ,
խորհուրդ մըն էր, որ պիտի յաղթահարէր ամէն դժուարութիւն,
բաղձանք մըն էր, որ իրականացնելու համար կը սպեղծէր մէջս,
բարոյական ամէն ոյժ ու կորով...

Ու մինչ այս խոհերը շալկած՝ կը յառաջանայի իմ ճամբոր-
դութեանս մէջ, հեռո՛ւն, շատ հեռո՛ւն, նշմարեցի ստուեր մը՝
որ մարդ մը ըլլալու վախն արթնցուց մէջս, Թերեւս վտանգաւոր
մարդ մը, որ մայրիկիս երեւակայութիւններուն մէջ ապրող ան-
բաղձալի հրէշն ըլլար:

Զուգեցի սակայն նահանջել, որովհետեւ նահանջը կ՚զգայի
որ վատութիւն մըն էր: Ընդհակառակը աւելի ոգեւորուած՝ տա-
նական մարդու մը քաջութեամբը, շարունակեցի ճամբաս, Թէեւ
կամաց, բայց յարաճուն քայլերով:

Այդ օրը դաշտին մէջ ամայութիւն կար կարծես, գիւղական
առօրեայ եռուզեռը կը բացակայէր, եւ բովանդակ լռութեան մէջ
դաշտին, ստուեր մը միայն կը տեսնէի աչքերուս առջեւ, որ
հետզհետէ ձեւաւորուելով՝ կ ըստանար մարդու մը արտաքին բո-
լոր երեւոյթները:

Ցանկարծ վերջին ճիչ մը, բարձրաձայն աղաղակ մը՝ որ ներ-
քին տագնապի մը բուռն ու արտայայտիչ մէկ նշանն էր, եկաւ
համոզելու զիս, որ ՎՏԱՆԳԱՒՈՐ մարդու մը ձեռքով կը կատար-
ուէր բարոյական մեծ ոճիր մը, որուն զոհը ստացած հոգեկան
ու մարմնական ցաւերէն տառապելով, կը ճչէ՛ր, ու իր բարձ-
րաձայն աղաղակովը, որ դաշտին անաղմուկ լռութիւնը խռովե-

լու չափ զօրաւոր էր, օգնութեան հրաւէր կուտար, վերը երկնից
մէջ հանդարտօրէն քնացող ԱՍՏՈՒԾՈՅ՝ ու վարը երկրին վրայ,
անտարբեր մարդկութեան մը խղճին, որ փութար փրկելու ցնցո-
տիներու մէջ փաթթուած, պատուախնդիր հայ կին մը՝ ԱՆԱՐԳ
ՈՍՏԻԿԱՆԻ մը ճանկերէն, որ այդ օրը Թոյն ներարկելու, բարո-
յական ու ֆիզիքական ոճիր մը գործելու, աղտոտ փորձը կ՚ընէր,
մաքուր ու անմեղ հայ կնոջ մը վրայ...:

Այդ ճիչը, այդ սրտապատառ աղաղակը սակայն, ո՛չ լսելի
եղաւ վերը՝ երկնից մէջ իր կեանքը, իր Թագաւորութիւնը յա-
ւերժացնել ուզողէն, ո՛չ ալ վարը՝ երկրին վրայ շնչող մարդկու-
Թենէն:

ԱՆԱՐԳ ՈՍՏԻԿԱՆԸ գործեց ոճիր մը՝ որ պատանի հոգւոյս
մէջ ծնեցուց ատելութեան վսեմ զգացում մը՝ անոնց հանդէպ,
որոնք յանձին հայ կնոջ մը՝ կատարուած մեծ ոճրագործութեամբ
մը կ՚անպատուէին ցեղիս բոլոր մայրերը, որոնց շուրջ մայրիկս
ՎՏԱՆԳԱՒՈՐ պատմութիւններ ունէր ծրարուած իր բովանդակ
կութեան մէջ:

Ու այն օրէն ի վեր, ես ուխտեցի ըլլալ հայ յեղափոխութեան
մէկ զինուորը, որ պիտի գիտնար պաշտպանել իր ցեղին, իր
ՄԱՅՐԻԿԻՆ պատիւը, իր ՔՈՅՐԻԿԻՆ, իր ԿՆՈՋԸ, մինչեւ
Անարգ Ոստիկաններու անհետացումը ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԵՐԷՆ:

Ու մինչ խաղընկեր պատանիներ այգիներուն մէջ՝ անխռով
կը վայելէին բնութեան գեղն ու շնորհը, ես յուսալքուած ու դող-
դոջ քայլերով, դարձայ տուն, մտածումներու մէջ առանձնացած,
տալու համար մայրիկիս պատմութիւնը ԶԱՐԻՔԻՆ, որ գործուե-
ցաւ Անարդ Ոստիկանի մը կողմէ: Որովհետեւ Հայ կինը, որ
մայրն էր ուրիշ անզօր ու անպաշտպան պատանիի մը Թերեւս,
վտանգաւոր չարիքներու դէմ, կը կարօտէր պաշտպանութեան:
Ու իմ մայրս այդ օրէն ի վեր կը վայելէր պաշտպանութիւնը իր
պատանի տղեկին, որ եղաւ ՀԱՒԱՏԱՒՈՐ ԶԻՆՈՒՈՐԸ Հայ Վրէ-
ժին ու Հայ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ:

ԵԿՈ՛ՒՐ ԵՂԲԱՅՐ ԻՄ

Գրեց՝ Գ. Յ. ՇԱՄԱԼԵԱՆ

Եկուր եղբայր իմ, միանանք սրտով,
Հիմը դընենք մեր ապագայ կեանքին,
Տըքնինք, աշխատինք մեր բազկաց ուժով,
Վանենք մեր ուսից տաժանքը ուժգին:

Ա՛լ բաւ է, եղբա՛յր, մեր բաժին չոր հաց
Փըշրեց մեր ատամ, սպառեց արիւն,
Անպակաս եղաւ աչքերնուս կոծ-լաց,
Տառապեցանք յար տիւ գիշեր անքուն...:

Միթէ ո՞վ դրաւ բեռը տաժանքի
Մեր խոնջած ճակտին եւ ըստրկութեան
Բաժին լոկ հանեց ըստոր, փանաքի,
Որ զոհաբերուինք մինչեւ դուռն մահուան...

Է՞ր դառն խիթերով նօթի, անսըւաղ
Գալարուիս նամէտ ցուրտ հողին վըրայ
Եւ անդին կինդ ալ հառաչանք, աւա՛ղ
Սըրտին ալքերէն հեղեղէ ու լայ...:

Դողայ ցուրտին դէմ մարմնով հոլանի,
Սառ կուրծքին սեղմէ ձագուկներն վըտիտ
Որ նիչ ու կական կ'արձակեն նօթի,
Փարին սառ հողին, նիրհեն անքըթիթ...:

Ո՛չ ոք եղբայր իմ, մենք ենք հնոցին
Վառ կըրակ տըւեր, որպէսզի դարբնենք
Մեզ յատուկ ցաւեր, տաժանք վըշտագին
Որպէսզի ապրին մարդ խոշոշներ ննզ...

Թո՛ղ տգիտութեան մըռայլը ցըրուի
Մեր լայն ճակատէն, թո՛ղ փայլի արեւ
Ոսկի շառայլով երկինքին ծաւի.
Աշխատինք ազատ մենք այսուհետեւ:

ԳՐԻԳՈՐ Ե. ԵՂԻԿԵԱՆ

(Պ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ, Վ. ԹՈՒՐԵԱՆ, Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ, Վ. ՎԱՍԱԿՈՒՆԻ, Գ. ԱՍՏՂՈՒՆԻ)

Գրեց՝ Մ. Մ.

Ընկեր Գրիգոր Ե. Եղիկեանը ծնուել է փետրուարի 14—26ին, Սիղնաղ նահանգի, Տիֆլիսի գաւառի, Կրասոն գիւղում: Եօթը տարեկան հասակում նրան տուել են գիւղի դպրոցը յայտնի Հընչակեան ուսուցիչ ընկեր Անտօնի հսկողութեան տակ եւ այդ այն օրերին, երբ ընկ. Միրայր Վասակունին (Մարտիրոս Պօյաճեան) տեսուչ էր այդ շրջանի դպրոցներում: Աշակերտները դէպի ընկեր Միրայրը ընդհանրապէս եւ մասնաւորապէս դէպի ընկեր Անտօնը ունեցել են ջերմ համակրութիւն եւ ահա այդ համակրանքն է որ մնացել է ընկ. Եղիկեանի մէջ եւ այնքան ճարտարօրէն անմահացրել է ընկ. Մարտիրոս Պօյաճեանին իր «Սաբիրէ» գեղեցիկ վէպի մէջ, որ կազմում է բոլոր Հնչակեանների սեղանի եւ դպրադարանի զարդը: 1890 թուին, հազիւ 10 տարին լրացած՝ ընկ. Եղիկեանին փոխադրում են Պօլիս, իր հօր մօտ: Ընկ. Եղիկեանը Պօլսում ականատես է լինում Գում-Գաբուի, Բաբ-Ալիի եւ Բանկի ցոյցերին, նա տեսնում է հազարաւոր դիակներ փողոցներում թափուած, հազարաւոր մարդկանց բանտարկութիւնը եւ աքսորը, որից եւ վրդովւում եւ ըմբոստանում է համիտական բռնապետութեան դէմ, որի պատճառով եւ ենթարկւում է կար-

(*) Այս ընդհանուր խորագրին տակ հետզհետէ պիտի տանք Հնչակեան վեթերան ընկերներու լուսանկարներն ու կենսագրականները: Կը խնդրենք մեր վեթերան ընկերներէն, որ իրենց նըկարները եւ անոնց կցուած կենսագրական ծանօթութիւններն ու յիշողութիւնները՝ ժամանակագրական կարգով՝ գրի առնեն ու ղրկեն մեզ:

ԽՄԲ.

ճառեւ բանտարկութեան, որից յետոյ նա թողնում է Թուրքիան եւ անցնում Կովկաս 1896 թ. Դեկ. ամսին:

1895–96 թուին Հայկական կոտորածների որպէս հետեւանք մօտ 300,000 աճկահայ գաղթականութիւն էր ապաւինած Կովկաս: Ղարսից, Արտահանից, Իգտիրից եւ Սարի-Ղամիշից սկսած մինչեւ հեռաւոր Եկատերինօդարը, Արմաւիրը, Նոր-Նախիջեւանը լիքն էին հայ գաղթականներով, որոնք մեծ թիւով կենտրոնացած էին Բաթումում, Թիֆլիզում եւ Բաքւում: Ընկ. Եղիկեանը անձամբ նրանց թշուառութիւնը տեսաւ այդ քաղաքներում, որով նրա մէջ աւելի մեծ ատելութիւն ներշնչուեց դէպի Համիտեան բռնապետական կարգերը:

Թէ Պօլսում եւ թէ առաջին տարիներում՝ Կովկասում ընկ. Եղիկեանը ո՛չ մի կուսակցութեան չէր պատկանում, նրա վրդովմունքը Թրքական բռնութեան դէմ, նրան ստիպում են հաւասար համակրանքով նայել բոլոր այն հայ կազմակերպութեանց վրայ, որոնք կռւում էին նոյն բռնապետութեան դէմ: Եւ այդ օրերին ո՞ր Հայ կուսակցութիւնը ուրիշ նպատակ ունէր, ո՞րը հայը ուրիշ բանի էր ձգտում:

Ընկ. Եղիկեանը դեռ դպրոցում եղած ժամանակ լաւ շարադրելու ընդունակութիւն էր երեւան բերել: Նրա առաջին յօդուածը տպուեց Թիֆլիզի «Տարազ» շաբաթաթերթում 1897 թ., որից յետոյ նա շարունակեց երբեմն աշխատակցել նոյն շաբաթաթերթում: Նրա նիւթերը մեծ մասամբ Թուրք գրականութեան էին նուիրուած եւ պէտք է ասած, որ ընկ. Եղիկեանը լինելով հանդերձ անողոք հակառակորդ Թուրք կառավարութեան, միեւնոյն ժամանակ ջերմ կողմնակից էր Հայ եւ Թուրք մերձեցման: Հէնց դրա համար էլ նա ջանք էր գործ դնում հայերին ծանօթացընել Թուրք գրականութեան եւ բարքերի հետ: Ի հարկէ նրա աշխատանքը, որպէս մի սկսնակ գրողի աշխատանք, առանձին ազդեցութիւն չունեցաւ այլ միմիայն բաւարարեց Թուրք գրականութեամբ հետաքրքրուողներին:

1898 թ. Բաքւում ընկ. Եղիկեանը ծանօթացաւ յայտնի Թուրք գրող Նարիման-բէկ-Նարիմանովի հետ, որ յետոյ դարձաւ Սովետական Ադրբէյջանի կառավարութեան ղեկավարը եւ Ս. Խ. Հանրապետութիւնների միութեան Կենտ. Գործ. Կոմիտէի նախագահներից մէկը: Նարիմանովն էլ երիտասարդ էր եւ ջերմ կողմնակից Հայ եւ Թաթարական մերձեցման. այդ բանը պատ-

ճառ դարձաւ որ պատանի Եղիկեանի եւ երիտասարդ Նարիմանովի մէջ սերտ բարեկամութիւն ստեղծուի, որ մինչեւ Նարիմանովի մահը տեւեց՝ չնայելով որ նրանք երկու հակառակ կուսակցութեանց էին պատկանում: Ընկ. Եղիկեանը ճանապարհորդեց մի շարք քաղաքներում. եղաւ Սեւ Ծովի ափերին, Ռոստովում, Եկատերինոտարում, եւայլն, ծանօթանալու համար այդտեղերի հայկական գաղութների հետ եւ շնորհիւ այդ ճանապարհորդութեանց լայնացրեց իր տեսողութեան հորիզոնները եւ նա սկսեց հետաքրքրուել նաեւ սոցիալական եւ բանուորական հարցերով: Սակայն նրա աշխարհահայեացքի մէջ հիմնական փոփոխութիւն մտցրեց Բաքւում 1902 թ. Մայիս 26-ին կիրակի օր Պարապետի հրապարակի վրայ կատարուած առաջին բանուորական ցոյցը Ցարական բռնութեան եւ միջազգային ու ռուսական բուրժուազիայի դէմ: Այդ փոփոխութիւնը կոնկրէտ ձեւ ստացաւ ընկերոջ Պարսկաստան փախչելուց յետոյ, ուր նա ծանօթացաւ Հնչակեան
գործիչ յայտնի հիպնոտիստ բժիշկ պրոֆ. Յարութիւն Տէքէր-
ջեանի հետ, որի շնորհիւ ընկերը Մարքսիզմը ուսումնասիրել
սկսեց եւ վերջնականապէս անդամագրուեց Ս. Դ. Հնչակեան
Կուսակցութեան (1903 թ.) եւ կազմեց Ռաշտ քաղաքում առաջին
Հնչակեան խումբը 1904 թ.:
աշխատակցում էր «Մշակ» օրա-
Ռաշտից ընկ. Եղիկեանը
թերթին Գ. Մարգարեան, «Նոր-Դար» օրաթերթին Վ. Թուրեան,
«Տարազ» շաբաթաթերթին Գ. Եղիկեան, եւ «Երիտասարդ Հա-
յաստան» շաբաթաթերթին Վ. Վասակունի ստորագրութիւննե-
րով: Այդ թուերին տպուեցին նրա սիրուն պատմուածքները
(Սառա, Մարիա Պավլովնա, Աշխէն, Թոյն, Համր) «Նոր-Դար»-
ում. վերջին երկուսը առանձին գրքոյկով՝ Բաքւում: Այդ թուե-
րին նա գրեց եւ «Հրդեհ» դրաման որ յետոյ արժանացաւ յանուն
տիկին Մակարեանի մրցանակին, բայց չարանախանձ մարդիկ թէ
դրաման (ձեռագիրը) անյայտացրին եւ թէ երկար ժամանակ
մրցանակը չտուին հեղինակին եւ դրանով պատճառ դարձան, որ
երիտասարդ հեղինակը յուսահատուի առժամաւորապէս եւ փորձ
չանի որեւէ բեմական նոր բան գրելու: (Դրաման կորաւ փաստա-
բան Տիգրան Յովհաննիսեանի տանը, նրա սեղանի վրայից: Մըր-
ցանակն էլ չվճարուեց, այն պատճառաբանութեամբ թէ դրուած-
քը կորել է):

Մրցանակը վճարուեց շատ յետոյ, 1916 թուին, այն է մրցա-

նակի արժանանալուց ուղիղ 10 տարի յետոյ, երբ Յովհաննիսեաններ եւ Յակոբ Բարայեաններ այլեւս չկային դրամատիկական վարչութեան մէջ: Եւ այդ երկու չարակամ մարդկանց շնորհիւ հայերէն առաջին անգամ մրցանակի արժանացած դրաման կորաւ. եւ հեղինակը՝ հազիւ 25–26 տարեկան մանուկ, անտարբերութեան եւ այդ միմիայն նրա համար, որ կուսակցական հակառակութիւն կար հեղինակի դէմ:

Հայ. եկեղեցական կալուածների խնդիրը, Ճապոնա–Ռուսական պատերազմը եւ Ռուսաստանում սկսուող յեղափոխական շարժումները արդէն՝ Հնչակեան եղած ընկ. Եղիկեանին քշեցին Կովկաս 1904 թ. ամառը: Նա ամբողջ մի տարի մնաց Կովկասում, մասնաւորապէս Բաթումում, մասնակցեց կուսակցական աշխատանքների եւ կրկին կուսակցական աշխատանք կատարելու համար վերադարձաւ Պարսկաստան, որտեղից եւ հրաւիրուեց Ամերիկա, որպէս գործիչ եւ «Երիտասարդ Հայաստան»ի խմբագիր:

Այդ թուին ընկեր Եղիկեանը գրեց — «Արեան Ճանապարհով», «Հարազատներ», «Ինչ ժառանգեցին Որդիները Իրենց Հայրերից» — երեք գործողութեամբ դրաման, որ մեծ յաջողութեամբ ներկայացուեց Բաթումում. բայց շնորհիւ նոյն Յովհաննիսեանների եւ Բարայեանների հայ դրամատիքական ընկերութեան աջակցութեան չարժանացաւ, թէեւ յայտնի դերասանուհի տ. Սիրանոյշը շատ էր հաւանել այդ դրաման:

Ամերիկայում մի տարի մնալուց յետոյ 1907 թ. ընկ. Եղիկեանը վերադարձաւ Փարիզ եւ ապա Պարսկաստան, ուր կարճ ժամանակ մնալուց յետոյ, որպէս Կովկասեան շրջանի Գործ. Յանձնախմբի լիազօր ներկայացուցիչ կանչուեց Բաքու, ուր եւ ստանձնեց Բագուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան օրգանների՝ «Զանգ»ի եւ «Պատանեկական Գրադարան» թերթերի խմբագրութիւնը եւ նոյն միութեան հրատարակչական հատուածի գործավարութիւնը: Ռէակցիոնի ամենամութ օրերն էին. քաղաքական գործիչների դէմ սկսուել էին անլուր հալածանք. յեղափոխականները բանտերումն էին եւ մի շարք բաղդախնդիրներ յեղափոխութեան անունն էին չահագործում:

Այդ ծանր օրերին ընկ. Եղիկեանը մնաց Բագւում եւ աշխատեց այնտեղ: 1908 թ. նա ամուսնացաւ Երեւանում օրիորդ Աստղիկ Սարգսեանի հետ, որը մինչեւ օրս էլ իր ամուսնու հետ տա–

նում է զրկանքի, հալածանքի եւ յեղափոխական աշխատանքների բոլոր ծանրութիւնները:

Բագուից ընկ. Եղիկեանը աշխատակցում էր «Երիտասարդ Հայաստան»–ին: Այդ–թուին նա հարթեց Միրզոեւի հանքերի յայտնի գործադուլը, յաջող լուծում տալով նրան, որի համար քիչ մնաց զոհ գնար դաւաճանի գնդակին:

Օսմանեան սահմանադրութիւնը յայտարարելուց յետոյ, անդի տալով ընկ. Մուրատի կոչերին եւ միւս ընկերների խորհուրդներին, ընկ. Եղիկեանը թողնում է Բագուն, իր լաւ վարձատրուող պաշտօնը, ամուր դիրքը եւ երիտասարդ ամուսինը գնում է նորից Պոլիս. 1909 թուի սկզբներին, Շէրիաթչիների շարժման օրերին ընկ. Եղիկեանը ուղարկւում է Բրուսա պրօպագանդայի, ուր նա կազմակերպում է շրջանը եւ սերտ յարաբերութիւն ստեղծում ընդդիմադիր տարրերի մէջ: Վերադառնալով Պոլիս նա հիմնում է «Կոհակ» անունով շաբաթաթերթը Հմայեակ Արամեանի հետ, մասնակցում է Զ. Ընդհանուր Պատգամաւորական ժողովին, ուր նա ղեկավարում է ժողովի մի թեւը, ապա կրկին գնում է Բրուսա, ուր վերջնականապէս կազմակերպում է մետաքսի մանարանների բանուորուհիների արհեստակցական միութիւնը աջակցութեամբ ընկ. Սեդրակ Գալայճեանի, որից յետոյ Թուրքիայի կենտ. Վարիչ Մարմնի կողմից Մարզվան, Փոքր Հայքի բողոքող Մասնաճիւղերի Պատգամաւորական ժողովին, որտեղ նրան յաջողւում է հանդուցեալ ընկերներ՝ Գաբիկ Օզանեանի, Խաչատուր Ադամեանի եւ այլոց աջակցութեամբ ստեղծել միութիւն Ս. Դ. Հնչակեան եւ բողոքող մասնաճիւղերի մէջ: Այդ յաջող աշխատանքը կատարելու յետոյ ընկ. Եղիկեանը առանց նիւթական միջոցների, վերադառնում է իր կնոջ մօտ, որը արդէն տնտեսական միջոցների պակասութեան շնորհիւ, ծախել էր ամէն ինչ եւ վերադարձել իր ծնողների մօտ Պարսկաստան:

Ընկեր Եղիկեանը սակայն շատ քիչ է մնում իր ընտանիքի մօտ (այդ կարճ ժամանակամիջոցին նա աշխատակցում է կուսակցական օրգաններին): Դարձեալ թողնում է իր կնոջը առանց նիւթական միջոցների Պարսկաստանում իր ծնողների մօտ եւ ճանապարհւում է Պոլիս մասնակցելու Տաճկաստանի Հնչակեան շրջանի Ա. Պատգամաւորական ժողովին, որտեղից պիտի անցնէր Էրզրում, այդ շրջանի գործերը ղեկավարելու: Պատգամաւորական ժողովի ընթացքում Բրուսայում առաջին անգամ գործադուլ

է յայտարարւում բանուորուհիների կողմից ղեկավարութեամբ ընկ. Գալայճեանի եւ Պատգամաւորական ժողովի որոշմամբ ընկեր Եղիկեանը գնում է Բրուսա գործադուլը ղեկավարելու եւ հասցնելու իր նպատակին, որ շատ կարճ ժամանակում յաջողւում է նրան եւ նա կրկին վերադառնում է Պոլիս Պատգամաւորական ժողովի աշխատանքներին մասնակցելու:

Նորընտիր Կենտ. Վարիչ Մարմնի անդամների հետ չկամենալով աշխատել ընկ. Եղիկեանը հրաժարւում է երկրում գնալուց եւ որպէս Կենտր. Վարչութեան անդամ — ուղարկւում է Պարսկաստան, ուր յեղափոխական շարժումները դեռ շարունակւում էին 1910 թ. աշնանը: Այստեղ նա կազմակերպում է «Պարսկաստանի Սոցիալիստ Դեմոկրատ» կուսակցութիւնը. գրում է պարսկերէն լեզուով առաջին Մարքսիստական գիրքը. «Ի՞նչ են ասում սոցիալիստ դեմոկրատները» վերնագրով, ապա հետզհետէ հրատարակում է Պարսկերէն լեզուով կուսակցութեանս ծրագիրը. «Ս. Դեմոկրատների տեսակէտները Պարսկաստանի քաղաքական դրութեան մասին» գրքոյկը պարսկերէն, եւ «Արեան ճանապարհով» դրամայի պարսկերէն թարգմանութիւնը, որ ներկայացուեց Թէհրանում մեծ յաջողութեամբ: Բացի այդ նա առաջին անգամ սկսում է Պարսկերէն լեզուով Մարքսիզմ քարոզել Պարսկաստանի քաղաքներում (Ռաշտ, Էնզելի, Ղազվին, Թէհրան). օգնում է պարսիկ դեմոկրատներին իրենց պայքարի մէջ ընդդէմ նոր ստեղծուած բռնութեան, միեւնոյն ժամանակ աշխատակցում էր Հնչակեան բոլոր օրգաններին:

1911 թ. աշնանը Պոլսից ընկ. Եղիկեանը Պարսկաստան վերադարձին պահւում է Էնզելիում որպէս Պարսից միջնակարգ դպրոցի տեսուչ, խնդրելով նրան գոնէ մի տարի չհեռանալ Պարսկաստանից, թէեւ այդ մի տարին 5 տարի է տեւում: Այդ տեղ ընկ. Եղիկեանը գրում է «Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումները» ընդարձակ պատմութիւնը, որը ուղարկւում է Պոլիս տպագրուելու, որ եւ կորչում է պատերազմի ընթացքում: Այդտեղ է գրում նաեւ «Բէթղեհէմի մանկանց կոտորածը» եւ «Արիւն, հեղեղ արիւն, ծով արիւն» վէպերը, «Մանիա», «Իզանիա» վէպիկները, բազմաթիւ յօդուածներ «Երիտասարդ Հայաստանում», Յկոհակ»ում, «Դայլայլիկ»ում եւայլն: Նա աշխատակցում է Թէհրանի «Րէդ» օրաթերթին որի կողմից եւ հրաւիրւում է խմբագիր, բայց մերժում է գնալ:

Լինելով հակառակորդ կամաւորական շարժման՝ պատերազմի առաջին երկու տարիներում մնում է Էնզելիում:

1916 թուին նա գնում է Թիֆլիզ, ուր արդէն կամաւորական շարժումները հիասթափում էին առաջ բերել. 1917 թ. նա նորից եկաւ Թիֆլիզ մասնակցելու Կովկասի, Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի Հնչակեան Մասնաճիւղերի կօնֆերանսին, որին եւ նախագահում է: Կօնֆերանսում նա ընտրւում է Թիֆլիզում հրատարակուելիք Հնչակեան օրգանի խմբագիրներից մէկը: Վերադառնում է Պարսկաստան իր գործերը կարգի դնելու եւ իր ընտանիքով Թիֆլիզ փոխադրուելու համար, բայց այդ չի յաջողւում շնորհիւ բոլշեւիկեան շարժումների, Կովկասը անիշխանութեան է մատնւում եւ Թիֆլիսի ու Բաքուի մէջ հաղորդակցութիւնը կտրւում է:

Վերջին երկու տարուայ ընթացքում Էնզելի եղած ժամանակ ընկ. Եղիկեանը աշխատակցում է Թէհրանի պարսիկ թերթերին, ղեկավարում է Էնզելիի պարսիկ հասարակական գործը, ընդհարւում է ցարական հիւպատոսարանի հետ:

Գրում է «Պատերազմ» դրաման, որ հրատարակւում է «Երիտասարդ Հայաստան»ում եւայլն:

Ճանապարհների հաղորդակցութիւնը ընդհատուելուց յետոյ ընկ. Եղիկեանը ստիպուած մնում է Պարսկաստանում եւ շարունակում է իր անխոնջ եւ բեղմնաւոր աշխատանքը: Այդ օրերին Գիլանի անտառներում ապաւինած պարսիկ յայտնի ազգայնական–յեղափոխական Միրզա Քուչիկ խանը դառնում է ամբողջ Գիլանի նահանգի տէրը, շնորհիւ, ի հարկէ, Ռուս յեղափոխականների աջակցութեան

Նրա բանակը ղեկավարւում է Տաճիկ եւ Գերման սպաների կողմից, որոնք եւ ղեկավարում էին մասամբ նրա քաղաքական գործը. Բաքւում էլ տեղի էին ունենում մարտի կռիւները: Թուրքերը փախչում էին Գիլան, որտեղ տեղացիներին դրդում էին հայերի դէմ: Միւս կողմից էլ տաճկական գնդերը մօտենում էին Արտաբիլին, Խալխալին եւ Գիլանին, որտեղի հայութեան եւ պաշարուած յեղափոխական Բաքուին սպառնում էր լուրջ վտանգ: Ընկ. Եղիկեանը այդ օրերին օր ու գիշեր դադար չունէր նա իր ունեցած ազդեցութիւնը եւ անձնական բարեկամութիւնը, որ ունէր Միրզա Քուչիկ խանի, Շահումեանի եւ այլոց հետ, ամբողջովին գործ էր դնում, որ մի կողմից Բաքուին չխրեն Տա-

ճիկները եւ միւս կողմից Գիլանը ազատ մնայ նրանց արշաւանքից։

Նրա վերջին ցանկութիւնը յաջողեց բայց առաջինը ո՛չ։ Բաքուն ընկաւ 10–12 հազար հայ փախստականներ ապաստան գտան Գիլանում անվտանգ։

Ընկ. Եղիկեանը նրանց թշուառութիւնը թեթեւցնելու խնդրում աննկարագրելի զոհողութիւններ արեց։ Ռաշտի մեր ընկերներից մէկը ճշտօրէն ասում է.— «Այն ժամանակ երբ մենք բոլորս ահ ու սարսափից տներից նոյնիսկ փողոց չէինք համարձակւում դուրս գալ, ընկ. Եղիկեանը իր կեանքը վտանգի դնելով՝ անտառ էր գնում Միրզա Քուչիկի մօտ նրա բարեհայեցողութիւնը գրաւում դէպի գաղթական թշուառ հայը»։

Դրանից առաջ Շահումեանի տիրապետութեան օրով ընկեր Եղիկեանը հրաւէր է ստանում Բաքու գնալ կուսակցական «Մեր Օրեր» թերթը խմբագրելու, այլեւ ընկ. Շահումեանից առաջարկութիւն է ստանում Բաքուի Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչը լինել Գիլանում, սակայն ընկ. Եղիկեանը երկու առաջարկներն էլ մերժում է։ Այդ թուին նա աշխատակցում է Պոլսոյ «Մեր Երկիր» թերթին եւ «Երիտասարդ Հայաստան»ին։

Բոլշեւիկների 17 ամսուայ Գիլանին տիրապետելու օրերում ընկ. Եղիկեանի բնակարանը դառնում է մի սրբատեղի, ուր մխիթարանք, խորհուրդ եւ օգնութիւնը ստանալու են գնում քաղաքի ազգաբնակութիւնը ամէն դասակարգից։ Շնորհիւ այն սերտ բարեկամութեանը, որ ընկ. Եղիկեանը ունէր յեղափոխական (Պարսիկ) կառավարութեան ղեկավարներ Քուչիկ խանի, Էսսանօլլա-խանի, Րիզա Խօջեւի եւ այլոց հետ, նրան յաջողւում է ամենալայն օգնութիւն հասցնել բոլոր հալածուածներին։ Այդ 17 ամսուայ ընթացքում նա մօտ 10 ամիս վարում է Լուսաւորութեան Կոմիսարիատի կենտ. Խորհրդի նախագահի պաշտօնը եւ միմիայն Ռաշտ քաղաքում դպրոցների թիւը հասցնում է 51-ի, մի թիւ որ կարելի է առասպելական համարել։

Բոլշեւիկների Գիլանից հեռանալուց յետոյ ընկ. Եղիկեանը գնում է Թէհրան, ուր աշխատակցում է «Սէթարէ Իրան» պարսկական թերթին, ուր եւ սկսում է հրատարակել Գիլանի յեղափոխութեան պատմութիւնը «17 ամիս յեղափոխութիւն Գիլանում» վերնագրով, բայց շուտով ներքին գործերի նախարարութեան կարգադրութեամբ դադարեցւում է նրա պատմութեան հրատա-

րակութիւնը եւ ընկ. Եղիկեանը ստիպուած է լինում Թէհրանից հեռանալ եւ կրկին հաստատուել Ռաշտում, ուր հիմնում է «Հասարակական գիտութիւնների» դասընթացքներ- բայց շուտով զինուորական իշխանութեան կարգադրութեամբ փակւում են այդ դասընթացքները, խուզարկւում է նրա բնակարանը եւ առաջարկւում է նրան Ռաշտից հեռանալ։ Ընկ. Եղիկեանը ահագին դժուարութեամբ կարողանում է մնալ Ռաշտում, ուր մատնւում է հալածանքի եւ նիւթական զրկանքների։ Նա ստիպուած է լինում ժամանակաւորապէս քաղաքական գործերից հրաժարուել եւ նուիրուել միայն գեղարուեստական գրականութեան։ Գրում է պարսկերէն լեզուով «Դարեհ Գ.», «Սարսափներ», «Արտաշիր Բաբական եւ Արտաւան Արշակունի», «Յուդիթ», «Կին» եւայլն դրամաները, որից «Սարսափները», «Նոր Մարգարէն» եւ «Յուդիթ»ը հայերէն թարգմանութեամբ եւս հրատարակւում են։ Սակայն միայն գեղարուեստական գրականութիւնը չի բաւականացնում ընկ. Եղիկեանին եւ կրկին քաղաքական ասպարէզ է դուրս գալիս, այս անգամ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան վերականգման համար։ Միեւնոյն ժամանակ, ընկ. Եղիկեանը սկսում է կրկին պարսկական քաղաքական կեանքին մասնակցիլ հինգ լրագրերի աշխատակցելով եւ քաղաքական խորհրդակցութեանց մասնակցելով։ Նա շարունակում է նաեւ մեծ եռանդով իր աջակցութիւնը բերել «Նոր Երկիր» եւ «Երիտ. Հայաստան» մեր կուսակցական թերթերին։

Այս տարի 25 տարի է ուղիղ, որ ընկ. Եղիկեանը իր աշխատանքը, գիտութիւնը եւ փորձառութիւնը տալիս է Հնչակեան Կուսակցութեանը եւ 31 տարի է, որ նա Հայկական Գրականութեան եւ 18 տարի է որ նա Պարսկական Գրականութեան է նուիրուած։ Նրա եռանդը այդքան տարիների չարաչար աշխատանքից եւ հալածանքներից յետոյ էլ դեռ մեծ է եւ այսօր էլ նոյնպիսի եռանդով եւ աշխոյժով աշխատում է, ինչպէս առաջ։ Նրա աշխատանքի օրը 14–15 ժամ է առանց կիրակի կամ տօն օրերի։

Նա ունի երկու արու զաւակ։

Ռաշտ (Պարսկաստան)

ՕՀԱՆ ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

ԸՆԿ. Օ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ

1910 Թուականին էր:

Տարին դեռ լրացած չէր՝ Հնչակեանի Ուխտս պաշտօնապէս կատարելուս, երբ ընկեր Փոլ Միրաքեանի հետ Ուստրէն կը մեկնինք Նիւ Եորք՝ մասնակցելու համար Հնչակեան Ամերիկայի Շրջանի Ընդհանուր Պատգամաւորական Ժողովին, որպէս պատգամաւոր Ուստրի մասնաճիւղին:

Առաջին անգամն էր, որ Հընչակեան Գերագոյն Ժողովի մը սեմէն ներս պիտի մտնէի:

Սիրտս կը տրոփէր, դող մը, սարսուռ մը սկսած էր շրջան ընել երակներուս մէջ...:

Արմաշական ուսուցիչս, պրն. Յակոբ, պատմութեան դասի մը մէջ, յեղափոխութիւնը ներկայացուցած էր սրբութեան խորան մը, որուն պէտք է մօտենան արժանաւորները, անձնուրացները միայն...:

Այս բացատրութեան տպաւորութիւնը շատ ուժեղ եղած էր իմ վրայ:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը Հայ Յեղափոխութիւնն էր,— այդ սրբազան խորանը, որուն ուխտաւորներէն մէկն ալ ես եղած էի, բայց արժանաւոր մը ըլլալուս կատարեալ վստահութիւնը դեռ չունէի, ու այս պարագան էր որ սրտադող մը յառաջացուցած էր իմ ներսի դին:

Քիչ մը ուշ կը մտնենք ընդարձակ ու փառաւոր սրահը, ուր յիսունէ աւելի պատգամաւոր ընկերներ լուռ կ'ունկնդրեն բաց-

ման խօսքը, որ ինձ անծանօթ ընկեր մը կը խօսի ոգեւորուած:

Այդ բոլորին մէջ ինձ միակ ծանօթը ընկեր Պանդուխտն էր, որուն քով կը տեղաւորուիմ իր փափաքին համաձայն: Կը դիտեմ չորս կողմս. անմիջապէս ուշադրութիւնս կը գրաւէ բեմին մօտ տեղաւորուած մէկ մը, դնչամօրուք եւ հրէական դիմագծով, որ մտախոհ երեւոյթ մ'ունի: Օտար մը կը կարծեմ ու անիկա զարմանք կ'առթէ ինձ, հետաքրքրութիւն մը կը ծնի իմ մէջ հասկնալու համար անոր ինքնութիւնը:

— Այդ հրէան ի՞նչ գործ ունի հոս, կը հարցնեմ կամացուկ մը ընկեր Պանդուխտին:

Ընկերը հազիւ կը յաջողի զսպել իր ծիծաղը, ու կը պատասխանէ:

— Ընկեր Օհան Գասպարեանն է, Հնչակեանութեան Անսասան Կայնին:

Նախապատրաստական նիստը կը փակուի: Կը մօտենանք իրարու, կը ծանօթանանք միմեանց ու ամբողջ ժողովի ընթացքին յառաջացած հարցերու մասին մեր կարծիքներու եւ մտածումներու համանմանութիւնը կ'օղակէ մեզ եւ կը դարձնէ անբաժան ընկերներ:

Պատգմ. Ժողովը չափազանց փոթորկալից կ'ըլլայ Արամեանցի եւ Կեդրոնի հարցերուն պատճառաւ: Այս հարցերու պահուն էր, որ ընկեր Գասպարեանի կուսակցասիրութիւնը, գաղափարի նուիրուածութիւնը եւ հայրենասիրական անբիծ ոգին երեւան եկաւ ուժգնօրէն: Ու ես հիացայ անոր կորովի ժեստին վրայ, որ՝ ընկեր Պանդուխտի հետ, յաջողեցաւ արգիլել Շրջանի իրաւասութեան սահմանին մէջ չիյնող այդ հարցերով շրջանը ծանրաբեռնել եւ անոր յառաջդիմութեան արգելք հանդիսանալ:

Այդ պատմական ժողովի թուականէն կ'սկսի ծանօթութիւնս ընկեր Օհան Գասպարեանի հետ:

* * *

Ընկեր Օհան Գասպարեան ծնած է 1867 Մայիս 10-ին, Բալու Հավաւ գիւղի մէջ:

Հազիւ նախնական կրթութիւն մը ստացած՝ 1885-ին կը մեկնի Պոլիս, որովհետեւ հօրը վաղահաս մահովը իրենները ապրեցնելու հոգը իր վրայ կը ծանրանայ:

Իր մեծ եղբայրը՝ որ իրմէ առաջ արդէն Պոլիս կը գտնուէր, զայն կ'առնէ իր հսկողութեան տակ, ու ընկ. Գասպարեան, հիւ-

նութեան մէջ ցոյց տուած ընդունակութեամբը՝ ազատ մուտք կ'ունենայ, իր եղբօր հետ, հայակեր Համիտի պալատն իսկ, որպէս կայսերական հիւսներէն մէկը:

1889 Թուականներուն Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր գոյութիւնը ուժեղօրէն զգալի ըրած էր Պոլսոյ մէջ: Ընկեր Գասպարեան խառնուածքով յեղափոխական ու անարդարութեանց դէմ ըմբոստ, կը մտնէ Հնչակեանութեան մէջ՝ կարճ ժամանակէն ցոյց տալով իր անվեհերութիւնը յեղափոխական ձեռնարկներու մէջ, մինչեւ իսկ բանտերը յեղափոխական թերթեր — ՀՆՉԱԿ եւայլն — տանելով:

Պալը Ալլի ցոյցէն յետոյ, ընկերոջ կը վիճակուի կուսակցական միախայով անցնիլ Եգիպտոս: Այդ շրջաններու մէջ Հնչակեան գործիչներու հետ ունեցած ծանօթութիւնն ու մշակած յարաբերութիւնը՝ կուսակցական գործունէութեանց շուրջ՝ կ'ընդլայնին անոր մտային կարողութեանց սահմանները ու անիկա կեանքի դպրոցին մէջ՝ ինքնաշխատութեամբ՝ ի վիճակի կ'ըլլայ պրօպականտիստի դերեր եւս կատարել վարչական գործերէ զատ:

1891 Յունիսին կուգայ Ամերիկա ու կը հաստատուի Նիւ Եորք: Որպէս գործունեայ եւ գաղափարուած Հնչակեան, հիմը կը դնէ Նիւ Եորքի մէջ Հնչակեան Մասնաճիւղի մը, ընկ. ընկ. Շիրվանեանի եւ Գնդունիի հետ:

1893–ին ընկերը կը մեկնի հայրենիք ու կ'ամուսնանայ օրիորդ Զարուհի Ալոյեանի հետ: Երկար չի մնար հոն սակայն, գործելու բուռն եռանդը զինքը կը նետեն Հնչակեանութեան կեդրոնը՝ Լոնտոն, 1897 Թուին: Կեդրոնի հրահանգով կ'անցնի Պէյրութ, հայակեր Նազըմ փաշայի կեանքին վերջակէտը դնելու համար, դժբաղդաբար մատնութեան մը հետեւանքով չի յաջողիր, ու ճարահատ կ'անցնի կրկին Ամերիկա:

Չորս տարի Ամերիկեան նաւային զինուոր կ'ըլլայ, պտտելով գրեթէ աշխարհի չորս կողմերը:

1909–ին ընկեր Գասպարեան Պոլիս է, Հնչակեանութեան 6րդ Ընդհ. Պատգմ. Ժողովին, որպէս պատգամաւոր Ամերիկայի շրջանին:

1912–ին դարձեալ Ամերիկա է ան, ու գործի, կուսակցական աշխատանքի լծուած անսպառ եռանդով մը:

1916–ին համաշխարհային պատերազմի բուռն շրջանին, Կովկաս կը մեկնի լիազօրի հանգամանքով, ու իրեն յանձնուած միսիան յաջողութեամբ կը վերջացնէ:

1918–ին նորէն Ամերիկայի Հնչակեան կեանքին մէջ կ'երեւի նոյն խանդով եւ նոյն նուիրումով:

* * *

Ընկեր Գասպարեանի ժամանակակիցներէն շատեր այսօր յոգնիր ու մէկ կողմ քաշուեր են «հանգստանալու», ոմանք գաղափարականօրէն նահանջեր են, ուրիշ հոսանքի մէջ գլորուեր, բայց ինք կը մնայ նոյն հողին վրայ տնկուած հինաւուրց կաղնի մը անսասան, ժայռ մը՝ որ ամէնի փոթորիկներու հերոսաբար կուրծք տուած է անայլայլ հաւատքով մը, թէ՝ Հնչակեան գաղափարի իրագործումով է միայն որ համուր աշխատաւորութիւնը ընդհանրապէս՝ իսկ հայ աշխատաւորութիւնը մասնաւորապէս քաղաքականապէս եւ տնտեսապէս կարող է ազատագրուիլ, պատմա–անհատական գոյութիւնը երաշխաւորել:

Ընկեր Օհան Գասպարեան ջերմօրէն կը սիրուի ու կը յարգուի զինք ճանաչող ընկերներէն, մասնաւորապէս Փրավիտէնսի ընկերները հպարտ կ'զգան միշտ իրենց մէջ ունենալով, իսկ ինքն ալ, փոխադարձաբար, անոնց բոլորին վրայ կը գուրգուրայ հաւասարապէս, երբ անոնք հաւատարիմ ու պարտաճանաչ զինուորները կը մնան իր սիրած կուսակցութեան — Հնչակեանութեան:

Ընկեր Օհան Գասպարեանի անունը վաղո՛ւց անմահացած է Հնչակեան ոչ միայն այս Շրջանի Պատմութեան մէջ, այլ եւ Հնչակեան Ընդհանուր Պատմութեան՝ իր մաքուր եւ օրինակելի նկարագրով, անհաշիւ զոհողութիւններով, արդարութեան եւ իրաւունքի համար իր մղած աննահանջ պայքարովը:

Եւ անիկա պզտիկ յաղթանակ մը չէ, որ ապահոված է մեր վեթերան ընկերը:

ՆՇԱՆ ՄԻՐԱՔԵԱՆ

Գրեց՝ Վ. Տ.

ԽՄԲ. Ն. ՄԻՐԱՔԵԱՆ

Խմբապետ Նշան Միրաքեան, որ այժմ կը գտնուի մեզ մօտ, — Ամերիկայի մէջ, մէկն է մեր ժողովրդական այն համեստ զինուորներէն, որոնց կեանքը չարքաշութեան, զըրկանքի ու անձնուիրութեան մարմնացումն է եղած:

Ծնած՝ հալածանքի ու թըշուառութեան մատնուած ժողովուրդին մէջ, ապրած՝ անոր նեղութիւններով ու ցաւերով, խմբապետը իր պատանի հասակէն իսկ ըմբոստ մը դարձած է Թուրք բռնակալութեան դէմ: Անիկա հասկցած էր թէ՝ հայութեան տառապանքն ու թշուառութեան աղբիւրը Թուրք րէժիմն էր, այդ ստոր րէժիմն էր որ հեղինակը կը հանդիսանար բոլոր չարիքներուն ու ոճիրներուն եւ, հետեւաբար աշխատաւոր ժողովուրդներուն ազատութիւն ու երջանկութիւն պարգեւելու համար, անհրաժեշտ էր կործանել, քանդել այդ րէժիմը: Այս գիտակցութեամբ ներշնչուած Խմբապետը յեղափոխական դարձաւ եւ այդ օրէն ի վեր, ուխտեց իր կեանքը զոհել ճնշուածներու ու տանջուածներու փրկութեան համար:

Իր ծագումը.— Կարգ մը հեքիաթներու հերոսն է՝ քրդաձեւ անունով Մէրկէ–Միր–Ջալաք: Եթէ նկատի առնենք որ Տէրսիմի, այսինքն մեր ժողովրդական Վէպին Սասմանց Տունի հայրենիքին՝ Խոյթ–Սասունք–Սիմ Լերան՝ անմատչելի անկախութիւնը դարերու յորձանքներուն մէջ պահած պահպանած առիւծ ցեղի մը վերջին շառաւիղները կը կոչուին Միրագեան,— Հայ Միրագ-

ներու քաջատոհմիկ Տունը,— դժուար չէ մշուշը մէկդի վանել ու տակէն տեսնել ազգային դիմագիծը բուն խորքին մէջ:

Խմբապետ Միրաքեան, իր 29-րդ տարեկանին զինուորագըրուած է Հնչակեան դրօշին, Հնչակեան սերմի առաջին պտուղներէն է եղած: Հազիւ 15 տարեկանին իր հայրը՝ Համբարձում Միրաքեան Նիքսարի մէջ Չէրքէզներու վայրագութեան զոհ կ'երթայ. այս վրէժխնդրական ակտը աւելի կը հրահրէ իր որդւոյն, Նշանին յեղափոխական ոգին, եւ նա որպէս փէտայի լեռ կը բարձրանայ իր հօրը վրէժը լուծելու համար:

Բայց՝ երբ 1887-ին կը ծնի Հնչակեան Կուսակցութիւնը, ու ընկ. Գաբրիէլ Գաֆեան (Ծմաւոն) Մարզուան կ'անցնի մասնաճիւղը կազմակերպելու համար, հոն տեղ ընկ. Խմբապետ արձագանգ տալով ազատութեան մարտահրաւէրին, կը մնայ տեղւոյն մէջ կազմակերպուած Հնչակեան մասնաճիւղին:

Խմբապետը Մասնաճիւղին մէջ, առաջին օրէն իսկ ցոյց կուտայ պարտաճանաչ զինուորի մը բոլոր յատկութիւնները: Իր անկեղծութիւնն ու եռանդը, անվախ բնաւորութիւնն ու կամքի վճռականութիւնը ինքզինքը սիրելի կը դարձնեն ընկերներուն, որոնք իրեն կը յանձնեն յեղափոխական սուրհանդակի պաշտօնը:

Նա օր մը Սեբաստիա կ'անցնի, ուրկէ օր մը Թօգատ, Սամսոն եւ մինչեւ Կեսարիա իր կուսակցութեան հրահանգներու գործադրման միտումով: Վերջին անգամ սակայն, երբ նոյն առաքելութեամբ կը մեկնի Թօգատ, ատոր մատնութեան մը հետեւանքով կը ձերբակալուի եւ կը նետուի Թրքական խոնաւ ու մութ զնտանը: Հակառակ իր վրայ գործ դրուած անլուր տանջանքներուն, խմբապետը անդրդուելի կը մնայ եւ բերնէն բառ մը իսկ չի փախցներ: Յետոյ Ալպիստանի մէջ կը ձերբակալուի 1888-ին երբ Ծմաւոնը ձերբակալուեր էր Արաբկիրի մէջ: Զայն կը փոխադրեն Սեբաստիա, ուր երեք տարի եւս բանտ կը մնայ, բայց Աշըգեան Պատրիարքի ժամանակ՝ Սեբաստիոյ Պետրոս Առաջնորդը ջանք կը թափէ Խմբապետին ազատելու, սակայն նա որպէս 101 տարուայ բանտարկեալ՝ թափուած բոլոր ջանքերը ի զուր կ'անցնին:

Բանտին մէջ՝ իրեն կ'այցելեն իր մայրը՝ Մարիցան, եղբայրը՝ Հաճի Միքայէլ, անոնք եւս կը ձերբակալուին խմբապետին հետ յարաբերութիւն մշակելնուն պատճառաւ եւ կ'աքսորուին դէպի հեռու վայրեր: Մայրը, իր բաժանման ատեն կ'ըսէ. «Տը-

ղաս ; երբէք մի մտահոգուիր, գնա, քո աղջին համար մեռնելու.
—... կաթս քեզի հալալ...»:
Այսպէս, մայրը, եղբայրը աքսորանքի մէջ, իսկ Խմբապետը
բանտարկեալ... Ահա, յեղափոխական ըլլալու ճանապարհը, ա-
հա ըմբոստ ըլլալու ուղին:
Շատ չանցած, Սեբաստիացի Խրխլիկեան անունով հարուստ
մը 1000 ոսկիի երաշխաւորութեամբ Համիտի կողմէ ափվ ը շա-
հանէ կ՚ըլլայ եւ Խմբապետը կ՚ազատի բանտէն ու կ՚անցնի Կե-
սարիա, ուր կ՚ընկերանայ Կիւլպէնկի, Փանոսի, Թորոսի եւ Տէլի
Արթինի եւ կարճ ատենէն կը մտնեն Մարզուան, այնտեղ Ժիրայ-
րի հովանաւորութեամբ կը կազմակերպուի ՉԷԼԼՕԻ խումբը:
Այս խումբը կը վարէ իր յեղափոխական գործունէութիւնը Եօզ-
ղատի, Մարզուանի, Կեսարիոյ, Զորումի, Սեբաստիոյ եւ Թո-
գատի շրջանները:
Դժբախտաբար, Չէլլօի խումբէն մի քանիներ կը ձերբակալ-
ուին, որոնցմէն Ժիրայր, Եօզղատի մէջ, իսկ Թորոս, Կիւլպէնկ,
հինգ ընկերներով Էնկիւրիի մէջ կը կախուին, բայց Խմբապետ՝
կ՚անցնի Զէյթուն: Հոն մէկ տարի գործելէ յետոյ, կը մտադրէ
մեկնիլ դէպի Պոլիս, այսպէս գիշերները ճամբորդելով իսկ ցե-
րեկ ատենն ալ լեռներուն մէջ անցնելով, վերջապէս Պալը Ալիի
դէպքին նա կը հասնի Պոլիս, ուր նա եւս կը բերէ իր մեկին մաս-
նակցութիւնը Պալը Ալիի ցոյցին: Պոլսոյ կոտորածին նա 13 ըն-
կերներով 48 օր Պէյ Օղլիի՝ Երրորդութեան Եկեղեցիին մէջ
պահուած կը մնայ, բայց յետոյ Վահէ Արզուեանի միջոցաւ ա-
նոնք կ՚անցնին Յունաստան, յետոյ Եգիպտոս ուր ընկեր Խմբա-
պետ Նշան Աղէքսանդրիոյ մէջ Թուրք կառավարութեան լրտեսը
կ՚սպաննէ եւ գաղտնի կ՚անցնի Ամերիկա:
Խմբապետը Ամերիկայի մէջ մօտ երկու ամիս մնալով կը
ձանձրանայ օտար մթնոլորտի տափակ կեանքէն եւ կը վերադառ-
նայ Լոնտոն, Փարիզ եւ 1897–ի Յոյն–Թրքական պատերազմին նա
իր 600 կամաւոր–գունդով կը մասնակցի կռուին եւ հայ կամաւոր-
ները կը գերեվարեն 40 Թուրք պաշտօնեաներ, 1700 Թուրք զին-
ուորներ, չորս Թնդանօթ, 150 ձի, այս բոլորը կը տարուին յոյն
ընդհանուր գէնէրալ Վասոսին, որ այս վերջինը կանչելով Ընկ.
Խմբապետին — «Կեցցէ Հայ երիտասարդը» կ՚ըսէ եւ փարլամէն-
թի տան առջեւ երեք անգամ «Կեցցէ Հայը» կը բացականչուի,
ուր Ընկ. Խմբապետ իւր քաջագործութեանց համար կը ստանայ

պատուոյ նշան, մէկ սուր եւ 50 ոսկի որպէս նուէր. ուրկից մաս-
նաւոր զինուորական վկայականով կ՚անցնի Ռուսաստան եւ ռուս-
ճարոնական պատերազմի ատեն նա աւելի գործօն շրջանակի մը
մէջ կը գտնէ ինքզինքը:
Այդ պատերազմի միջոցին՝ Մանչուրիոյ մէջ Ռուս հրամա-
նատար Նիգոլայէվ կ՚սպաննուի, Ռուս զինուորը կը նահանջէ,
բայց Հայ խումբը ամբողջ գիշեր կը դիմադրէ թշնամւոյն եւ յա-
ջորդ առաւօտ ռուսական Խազախները օգնութեան հասնելով յաղ-
թութիւնը կը ապահովուի: Հայ խումբի այս քաջագործութեան
համար գէնէրալ Քրոփադքին մէկ հերոսական եւ երկու Ս. Գէ-
որգեան պատուանշաններ կուտայ ընկ. Խմբապետին եւ պատե-
րազմէն յետոյ նա կ՚անցնի Պաքու:
Ալէքսանտր-Խուրըշօվսքի քաղաքին մէջ առաջին անգամ ըլլա-
լով Ընկ. Խմբապետ կը հանդիպի Հնչակեան գործիչ եւ յայտնի
հռետոր ընկ. Սիւնիքին, որուն կը յանձնէ ճարոնական հրացան-
ներ կամաւորական շարժման ծառայեցնելու նպատակով:
Երբ կը ծագի հայ-Թրքական ընդհարումները, Խմբապետը
դարձեալ չի թերանար իր պարտականութեան մէջ: Իր զինուոր-
ներով անիկա կ՚սկսի շրջիլ Պաթումի, Արտուինի շրջանակները եւ
կը պաշտպանէ հայ բնակչութիւնը:
Ռուս-Թրքական պատերազմի յայտարարութեան ժամանակ,
Անդրանիկը ընկ. Խմբապետին կ՚առաջարկէ մեկնիլ ռազմադաշտ:
Խմբապետը իր խումբով կը համաձայնի, բայց երբ կը տեսնէ
«Ազգային Բիւրոյի» խտրական վերաբերմունքը հանդէպ Հնչակ-
եան Կուսակցութեան, Խմբապետը ցաւով կ՚իմացնէ Անդրանիկին
թէ՝ ինք չպիտի կրնայ «Ազգային Բիւրօ»ին ծառայել: Ու այնու-
հետեւ նա Թիֆլիզի մէջ կը տեսակցի եւ կը խորհրդակցի Արտե-
միոս Գասպարեանի եւ ընկ. Սիւնիքին հետ, անոնք եւս խոր-
հուրդ կուտան որ չ՚անսայ «Բիւրօ»ի հրահանգներուն, այլ պէտք
իրենք կազմեն Հնչակեան անջատ գունդը, եւ անոնք կը լիազօրեն
Խմբապետը, որ շուտով անցնի Բաքու եւ բերէ կամաւորական
գնդեր: Հնչակեան պարագլուխներէն Մելքոն Աղապէկով, Փարա-
մազի եղբայրը՝ Սարգիս, եւ Հուրշուտ կը խոստանան որպէսզի
ամէն գնով նեցուկ ըլլան Խմբապետի խումբին եւ օգնել հետա-
պնդուած մեծ նպատակին:
Խմբապետը Բագուէն կ՚անցնի Պալը-Խանէ, ուր 800 հոգիով
կը կազմակերպէ նոր խումբ մը եւ փոխան 1000-ի, մօտ 3000 զին-

ւորներ կը դիմեն մասնակցելու Հնչակեան գունդին: Այդ օրերուն է, որ «Մշակ» թերթի խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելեան լսելով Խմբապետ Միրաքեանի յեղափոխական գործունէութիւնը, իր թերթով կը յայտարարէ, թէ «Խմբապետ Միրաքեան իր խումբով պիտի անցնի պատերազմի դաշտ, նախ Խարս ու յետոյ Աղբը-Ղալէ», ուր արդէն մղուեցաւ 6-րդ գունդի առաջին յաղթական կռիւը:

Ահա թէ ինչպէս կազմուեցաւ Կովկասի ճակատը յեղափոխական կռիւներով համբաւ առացած Ս. Դ. Հնչակեան 6-րդ կամաւորական գունդը, որուն նախաշխատանքները յառաջացնողներէն մէկը եղած է Ընկ. Խմբապետ Նշան Միրաքեանը, որը այսօր թէեւ ծերունի, բայց հերոսական դրուագներ ձգած է մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ: Փա՜ռք իր ջանքերուն եւ մաքառումներուն:

ՍԱՀԱԿ ՏԷՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Գրեց՝ Յ. ԳՐՁԵՆՑ

ԸՆԿ. Ս. ՏԷՐ ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ

Ընկեր Սահակ Տէր Գալուստեան ծնած է 1865-ին, Բագարիճ գիւղին մէջ, Թերճան:

Իր հայրը — Տէր Գալուստ քհնյ. Սահակեան, գիւղին երէցը՝ բնաւորութեամբ ազնիւ, ճըշմարտախօս եւ կարգապահ եւ պարտաճանաչ պաշտօնեայ մը — կարագրով մաքուր՝ կը յարգուէր բոլորէն ու կը սիրուէր: Աւետարանի պաշտօնեայ մը ըլլալը արգելք չէր նկատեր Բագարիճցիներին սորվեցնելու յեղափոխական ճըշմարիտ ուղին:

Ահա՛ այս մեծ մարդու զաւակն է ընկ. Սահակ Տէր Գալուստեան, որ իր հօր նման կ'ըլլայ քաջ եւ աներկիւղ պատանեկութեան շրջանին իսկ, այնպէս որ գիւղին Թուրք լաճերը տեսակ մը յարգանք կ'ունենան անոր հանդէպ, յարգանք մը՝ որ վախէ ծնած էր:

Ընկեր Սահակը կանուխէն կը սիրահարի յեղափոխական գործերու: Իր հօր տունը յաճախ գիշերող ֆէտայիները անոր մէջ կ'արթնցնեն հայրենասիրական ոգին, կռուելու եւ յաղթելու անզուսպ սէր մը, որ օր մը, 1892-ին, մոռանալով իր սիրոյ խոստումն իսկ օր. Կիւլպէյաղին, կը մեկնի Պոլիս եւ հոն Հնչակեանութեան կը զինուորագրուի:

Չորս տարի կը մնայ Պոլիս: Առաջին տարին իսկ պաշտօնապէս Հնչակեան մկրտուելով կը կարգուի տասնապետ: Ընկեր Սահակը Պոլսոյ մէջ հաւատարիմ եւ անձնազոհ Հնչակեան զինուորի մը բոլոր յատկութիւնները երեւան կը բերէ: Մասնաւորապէս

Պոլը–Ալլի ցոյցին իր տասնապետի հանդամանքովն ու անվեհերութեամբը նկատելի կը դառնայ։

1896–ի սկիզբը կ՚անցնի Պուլկարիա ընկեր Սահակ ու կ՚սկսի կուսակցական աշխատանքի։ Պառակտումի օրերուն, որ ընկերներու մէջ յուսալքում յառաջացած էր, ընկեր Սահակ քաջի նման կուրծք կուտայ Վերակազմեալներու դաւերուն ու ընկերներու մէջ յոյսի եւ եռանդի կայծերը կը ցանէ։ 1902–ին կ՚անցնի Ռումանիա, հոն եւս կ՚սկսի նոյն անձնուէր կուսակցական աշխատանքը, իսկ 1903–ի սկիզբը կը մեկնի Ամերիկա, նախ կը հանդիպի Լին քաղաքը եւ յետոյ կ՚անցնի Վէստ–Վօքէկըն քաղաքը, հոն տարեն մը մնալէ, Միութենական Մասնաճիւղին անդամագրուելէ վերջ կը մեկնի Սեյլմ, Օհայօ։ Ներքին պառակտումի շշուկները կը սկսին հրապարակուիլ շատ չանցած, Հնչակեան կեանքը նորէն կը սկսի ալեկոծուիլ։ Ծերոնեանի դաւերը չէզոքացնելու համար ընկեր Սահակը կը վերադառնայ կրկին Վօքէկըն ու ղտարիւն Հընչակեաններբը հաւաքելով իր շուրջը գործի կը սկսի։

Գործունէութեան այս տաք շրջանին, երբ ընկ. Սապահ–Գիւլեան Վէստ կ՚երթայ, ընկեր Սահակ անոր կ՚ընկերանայ եւ միասին կ՚այցելեն մասնաճիւղերը ու պայքար կը մղեն Վերակազմեալ դաւադիրներու դէմ, որոնց նպատակն էր Հնչակեանութիւնը քայքայել։

Ընկեր Սահակ մաքուր ու անձնուէր Հնչակեան ընկեր մը ըլլալուն ապացոյցներ շատ տուած է իր գործունէութեան ընթացքին, որոնցմէն ամենէն կարեւորն է 1916–ի կամաւորական շրջանին, որպէս պարզ կռուող զինուոր, մեկնիլը կովկասեան ճակատը։ Ան կը մասնակցի շարք մը կռիւներու ու յետոյ, երբ այդ ճակատը կը քայքայուի, բոլորովին ակամայ, կը վերադառնայ կըրկին Ամերիկա, իր հետը բերելով կեանքի ընկեր մը, համեստ հայուհի մը — Զարուհի անունով։

Ընկեր Սահակ հաստատուելով դարձեալ Վօքէկըն, կը կազմէ ախպար ընտանիք մը։ Կ՚ունենայ երկու զաւակ — Վանիկ եւ Ազատ անունով, բայց դժբաղդաբար Վանիկը կը մեռնի խոր սուգի մէջ թողելով ծնողքը։

Ընկեր Սահակ 1920–ին, արկածի մը կ՚ենթարկուի Նէյլին գործած օրերուն ու ամիսներով անկողնոյ կը ծառայէ։ Թէեւ առաջուայ ֆիզիքական առողջութիւնը չունի այժմ, բայց բարոյական կորովը շատ մեծ է եւ բարձր, ու ան միշտ կը կրկնէ — «Մինչեւ վերջին շունչս պիտի գործեմ այս կուսակցութեան համար»․․․։

Բոլոր ընկերները կը սիրեն զայն, ինքն ալ ընկերները կը սիրէ, կը գուրգուրայ անոնց վրայ՝ որպէս հայր։

ԳՐԻԳՈՐ ԵՐԵՄԵԱՆ

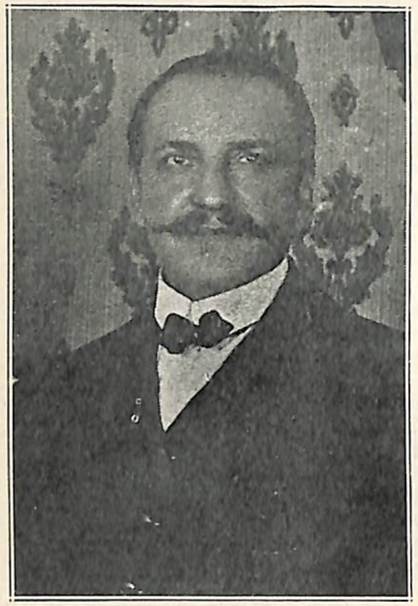

ԸՆԿ. Գ. ԵՐԵՄԵԱՆ

Մեր կուսակցութեան այս շրջանի 1912–1914 թուականներու գործունէութեան անդրադարձող մը անպայման պիտի հանդիպի կարգ մը գոհաբերող ընկերներու, որոնց գլուխը կանգնած պիտի գտնէ՝ նիւթական զոհողութեան տեսակէտով՝ ընկ. Գրիգոր Երեմեանի անունը, որ այսօր, դժբաղդաբար, շատ քիչերու ծանօթ է, գրեթէ մոռցուած անոր թանկագին զոհողութիւնները:

Այդ թուականները, մեր այս շրջանի պատմութեան մէջ, ինծ համար կը մնան անմոռանալի թուականներ, եւ այս ոչ թէ վերելքի՝ այլ, դժբաղդաբար, քայքայող ուժերու ապերասան գործունէութեան տեսակէտով:

* * *

Արամեանցի հարցը, աւելի ճիշդը՝ սարքուած սքանտալը, այս շրջանն ալ յուզած էր:

Կեդրոնի անդամոց դէմ անհատական քինախնդրութիւնով լեցուած կարգ մը անհատներու համար լաւագոյն պատեհութիւնն էր որ կը ստեղծուէր աստ, պատեհութիւն մը՝ որ եթէ չյաջողեցան լրիւ օգտագործել, այնու ամենայնիւ ժամանակաւոր «յաղթանակ» մը տարին այս շրջանի մէջ:

Այդ «յաղթանակը» եղաւ շրջանի քայքայումը, պարտքի տակ ընկճուիլը ու պաշտօնաթերթի — «Երիտասարդ Հայաստան»ի դադարումը: Տասնեակ մը Մասնաճիւղերէն հազիւ քանի մը հատը

կ գգա նէյին իրենց գոյութիւնը:

Այսպիսի յուսահատական դրութեան մը ներքեւ էր, որ երեւան եկաւ ընկ. Գրիգոր Երեմեան զոհողութեան անդերազանցելի ոգիով մը, որ շատեր ապշեցան,— ոմանց չար մտադրութիւնները փշրուեցան, գերեզմանուեցան ընդմիշտ:

Ընկեր Գ. Երեմեան իր ամբողջ նիւթականը տրամադրեց եւ կարգ մը ծանր յանձնառութիւններու տակ մտաւ շրջանի վերակարգ մը ծանր յանձնառութիւններու տակ մտաւ շրջանի վերակազմման համար, ու իր փորձառու, անշահախնդիր եւ մտաւորական պաշտօնակիցներու աջակցութեամբն ու գործակցութիւնովը՝ կարճ ժամանակի մէջ՝ շրջանը ոչ միայն վերակենդանացաւ, պարտքերը՝ վճարուեցան, «Երիտ. Հայաստանը» սկսաւ վերահրատարակուիլ, այլ եւ Հնչակեան կեանքը տիրապետող հանգիտացաւ Ամերիկահայ գաղութին մէջ — առաջնորդողի դերը ստանձնեց:

Ընկեր Երեմեանի նիւթական զոհողութիւնը առեղծ չատ ընկեր Երեմեանի նիւթական զոհողութիւնը առաւելն շատ ընկեր Երեմեանի...

Ընկեր Երեմեանի նիւթական զոհողութիւնը առնեն չատ ընկերներ իմացան, սեղմ շրջանի մէջ միայն շրջան ըրաւ: Պաշտօնաքիչեր իմացան, սեղմ շրջանի մէջ միայն շրջան ըրաւ:

ղրկել Չէյթուն, բայց հօրեղբայրը արգելք կ'ըլլայ, կը համոզէ ու հետը երկիր կը տանի։

Ընկեր Երեմեան գաղափարուած Հնչակեան, գիւղին մէջ անգործ չի նստիր, կը կազմակերպէ խումբ մը եւ կ'սկսի զինավարժութեան։ Շնորհիւ քանի մը անխոհեմ երիտասարդներու սակայն, տեղական Թուրքեր ամէն ինչ կ'իմանան, բայց ընկ. Երեմեան հեռատես ու շրջահայեաց, դեռ անոնք գործի չանցած, կը մեկնի Պոլիս, ուր քանի մը տարի հոն մնալէ վերջ կ'անցնի Ամերիկա։ Պոլսոյ մէջ Հնչակեան գործիչներու հետ ունեցած յարաբերութիւնը եւ Հնչակեան գրականութեան որոշ չափով ծանօթութիւնը կ'ընդլայնեն իր մտքի հորիզոնը, այնպէս որ Փրավիտէնսի մէջ երբ բաժանման խլրտումները կ'սկսին ծայր տալ, Սոցիալիզմը չկրցող մարսող կարգ մը դաւաճաններու շնորհիւ, ընկեր Երեմեան անմիջապէս դիրք բռնողներէն կ'ըլլայ։

Էքսչէյնճ Փլէյսի սրահներէն միոյն մէջ, Պրն. Մինաս Ջերազի բանախօսութենէն քանի մը շաբաթ վերջ երբ տեղի կ'ունենայ ընկեր Ռուբէն Խանազատի հռչակաւոր բանախօսութիւնը Սոցիալիզմի մասին, կռիւը կ'սկսի, որու կը յաջորդէ բուռն Հնչակեաններու եւ Թափթփուկներու ժամանակաւոր պայքարը։ Հնչակեան Մայր Կուսակցութեան կողքին կանգնողներու առաջնորդներէն մէկը կը հանդիսանայ ընկ. Գ. Երեմեան, որ պառակտումէն յառաջացած դժուարին կացութիւն մը կը դիմագրեն ամիսներ եւ տարիներ։

Ընկեր Երեմեան իր անձնուէր ընկերներու հետ անվհատ կը շարունակէ աշխատանքը կուսակցական, Հնչակեան դրօշին հաւատարիմ զինուոր մը ըլլալու բոլոր յատկութիւնները ցուցաբերելով։ Այդ դժուարին աշխատանքին իր մասնակցութիւնը կը բերէ նաեւ ընկեր Ս. Սապահ-Գիւլեան շարք մը կուռ բանախօսութիւններով, մինչեւ որ Հնչակեան ոյժն ու ազդեցութիւնը տիրապետող կը հանդիսանայ գաղութին մէջ...։

* * *

Ընկեր Գրիգոր Երեմեան այսօր թէեւ հասուն տարիքի մէջ թեւակոխած է, բայց անոր հաւատքը բնաւ խախտած չէր Հնչակեանութեան մեծութեան, վաղուան յաղթանակի մասին։ Անոր այժմեան մեծագոյն ցաւը այն է, որ նախկին նիւթական ու ֆիզիքական կորովը, ոյժը չունի որ կարենայ նոյնքան եւ աւելով

օգտակար ըլլալ իր սիրած Կուսակցութեան — Հնչակեանութեան։

Ընկեր Երեմեան շատ համեստ է, անկեղծ, մաքուր եւ գուրգուր սիրտ մ'ունի իր կրծքին տակ, ու տարիներով ըրած զոհողութիւնները՝ այս շրջանի վերելքի մասին՝ հազիւ կը յիշէ, գրեթէ մոռցած է։

— Մեր ըրածը ոչի՛նչ է բաղդատմամբ անոնց, որոնք Հայ Ազատագրութեան համար կախաղաններու վրայ մեռան, զնտաններու մէջ մաշեցան, կամ տուշմանին սուրին զոհ եղան... կ'ըլլայ ընկերոջ պատասխանը, երբ մերթ խօսք կ'ըլլայ իր զոհողութեանց մասին։

Որքա՜ն ուսանելի դասեր կան նոր ընկերներու համար մեր վեթերան ընկերներու կեանքին ու գործունէութեանց մէջ...։

ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

ԸՆԿ. Գ. ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Ընկեր Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, վարդապետներու եւ քահանաներու սերունդէն, ծնած է Խարբերդ — Քաղաքի մէջ: Հնչակեան մկրտուած է երկրի մէջ 1890–ին, խմբապետական դրութեան տակ՝ յինապետներ ունենալով Կ. Օսկիանեան, Յ. Վարդիկեան եւ Տ. Մխճեան:

Եղած է հաւատարիմ ու պարտաճանաչ զինուոր մը՝ աննահանջօրէն կատարելով իրեն յանձնուած կուսակցական ծանր ու դժուարին աշխատանքներն իսկ:

1890 թուի վերջերը կը մեկնի երկրէն եւ 1891–ի սկիզբը կը հասնի Ամերիկա, առաջին անգամ հաստատուելով Ուստր քաղքը,— այն ատենուայ բուն Ամերիկան: Ուստրի Հնչ. կեանքի սկզբնական աշխատանքին մէջ կը զոհէ իր լաւագոյն ոյժը՝ ընկերներ ունենալով իր եղբայրը՝ Միքայէլ, Գ. Պիչախճեան, Դ. Արոյեան, Պ. Խաղողճեան, Բ. Բուլքէն եւ ուրիշներ:

Ընկեր Գ. Տէր Յովհաննէսեան 1895–ին կը մեկնի Լոնտոն, Հնչակեան կեդրոնը, ու անկէ կ՚անցնի Եգիպտոս, երկիր անցնելու համար, բայց կուս. բաժանումը վրայ հասնելով՝ կը յետաձգէ մեկնումը եւ որպէս հաւատարիմ Հնչակեան զինուոր, առանց ազդուելու իր շուրջը դարձողներու զանազան պատմութիւններէն, հիւսուած ընկեր Նազարբէկի եւ այլ ընկերներու շուրջ,— կ՚սպասէ կեդրոնէն հրահանգի:

1897–ի սկիզբը, Կեդրոնի հրահանգով կը վերադառնայ Ամերիկա, որովհետեւ անկարող կ՚ըլլայ երկիր անցնիլ՝ հակառակորդներու կողմէ մատնուած ըլլալով: Հասնելով Ամերիկա, ընկերը կը շրջի Լօվէլ, Լօրէնս, Չլսի, Վօթրթաուն եւայլն քաղաքները եւ կուսակցական աշխատանք կը կատարէ բացատրելով ընկերներու իրողութիւնը — Հնչակեանութիւնը քանդել ուզողներու դաւադրութիւնները:

Ընկեր Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, մաքուր ու զոհողութեանց առջեւ բնա՛ւ չընկրկող ընկեր. գաղափարուած Հնչակեան, տարիներով կը վարէ պատասխանատու պաշտօններ ամենայն հաւատարմութեամբ՝ գնահատուելով իր պաշտօնավարութեան ընթացքին գումարուող շրջանային բոլոր պատգամ. ժողովներէն:

Այսօր թէեւ գործօն մասնակցութիւնը չունի ընկերը իր յառաջացած տարիքին պատճառաւ, բայց հոգւով սրտով Հնչակեան է ու մինչեւ իր մահը հաւատարիմ մնալու իր ուխտէն մազի չափ իսկ շեղելու նշաններ չի ցուցադրեր:

Իր հաւատքը Հնչակեանութեան առաքելութեան եւ անոր մեծութեան մասին կը մնայ անսասան:

Պատի՛ւ իրեն:

ՊԵՏՐՈՍ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

ԸՆԿ. Պ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ

Դժբաղդաբար շատ քիչեր ծանօթ են մեր այս պատուական, համակ զոհողութիւն եղող ընկերոջ, որ շա՜տ հին ժամանակէ ի վեր Միլֆըրտի Հնչակեան Մասնաճիւղին սիւնը եղած է, եւ դեռ կը պահէ իր այդ ոյժը, արժէքը:

1912–ի ձմեռն էր, եթէ յիշողութիւնս զիս չի շեղեցներ, ընկ. Վահան Մամիկոնեանի հետ Միլֆըրտ կը մեկնինք կազմակերպչական գործով:

Կուսակցական մեքենան խանգարուած էր այդ թուականին. գրեթէ դադար առած էր Հընչակեան կեանքը: Ընկեր Վահան Մամիկոնեան, Կեդրոնական Վարչութեան լիազօր ներկայացուցիչը, Ֆրանսայէն եկած, կուսակցական խանգարուած մեքենան կանոնաւորելու, շարժման մէջ դնելու պաշտօնն ունէր:

Առաջին առթիւ Կեդրոնի այս կարգադրութիւնը — դժուարին աշխատանք մը տարիքոտ ընկերոջ մը յանձնելը՝ մեզ դիւր չի գար եւ կը սրդողինք, բայց շուտով կ'անդրադառնանք որ մեր այդ հապճեպ դատումը չարդարանար, որովհետեւ համակրելի ընկերը կը ցուցահանէ արտակարգ աշխոյժութիւն, եռանդ եւ կորով իրեն յանձնուած աշխատանքը հաւատարմօրէն ու յաջողութեամբ պսակելու համար: Հնչակեանութեան ապագայ փառքին, մեծութեան եւ անոր գաղափարական յաղթանակին համար ունեցած հաւատքը, մաքուր նուիրումը մեզ կը զօրեղնէ, շարժման մէջ կը դնէ իր դժուարին աշխատանքէն բաժին վերցնելու:

Միլֆըրտի ընկերներէն ոչ ոք կը ճանչնանք: Մեզ յանձնա-

րարուած էր ընկեր Պետրոս Պարսամեան, միայն անունով ծանօթ, տեղւոյն էն ազդեցիկներէն, անկեղծ ու նուիրուած Հնչակեանի մը բոլոր յատկութիւններով օժտուած: Այս եղած է զինքը ճանչցող բոլոր ընկերներու եւ ոչ-ընկերներու տպաւորութիւնը:

Իրաւ որ ընկերը, առաջին առթիւ իսկ՝ կը հաստատէ իր մասին կազմուած այդ գաղափարը:

Երախայի նման կը հրճուի, կ'ոգեւորի երբ Վ. Մամիկոնեան կը համառօտէ իր ընելիքը շրջանի վերակազմման համար:

Կէս գիշերը մօտ է, բայց ընկ. Պ. Պարսամեանի համար արգելիչ պատճառ մը չէ այս որ անմիջապէս չ'իրականացուի մեր մտադրութիւնը: Տունէ տուն կը պտտի, ընկերները կը հաւաքէ, մեզմէ աւելի ինքը կ'ոգեւորէ տեղւոյն ընկերները ու կը յաջողինք վերակազմել քայքայման եզրին հասնող պատմական այդ մասնաճիւղը, որ առաջին առթիւ իսկ իր դրական մասնակցութիւնը չգլանար սկսուած աշխատանքին, զոհողութեան առաջին ցցուն օրինակը տալով ինքը՝ մեր վեթերան ընկերը:

Ընկեր Պետրոս Պարսամեան շատ համեստ է, սակաւախօս եւ չափազանց զուրգուրոտ ու զգայուն սրտի տէր: Քանիցս իր լացը տեսած եմ ժողովներու մէջ, երբ շրջանի ներդաշնակութիւնը խանգարելու նշաններ տեսած է: Մանաւանդ Պօսթընի վերջին Պատգամաւորական Ժողովին մէջ — այդ տեսարանը երբեք չպիտի մոռնամ — երբ արդէն տկարացած շրջանը հարցի մը մասին անգամ մ'եւս տկարացնելու տրամադրութիւնը տեսաւ թեր եւ դէմ վիճաբանողներէն ոմանց մօտ, գունատուած ոտքի ելաւ ու խօսեցաւ իր հոգիին բովանդակ ոյժովը, կոչ ըրաւ բոլորի խըղճին, յուզուեցաւ, լացաւ եւ յուզեց բոլոր պատգամաւորները անխտիր: Ժողովի վերջաւորութեան չկրցաւ մնալ, վասնզի ուժասպառած էր, ջղային խանգարում մը կարծես կը ճնշէր զինքը: Մեկնեցաւ արցունքը աչքերուն մէջ սեղմած:

— Երջանիկ պիտի ըլլամ այն ատեն միայն, երբ լսեմ որ շըրջանի ներդաշնակութեան ու վերելքին համար բոլորդ ալ մէկ սիրտ, մէկ հոգի եղած էք ու լծուած աշխատանքի, այս եղաւ ատոր վերջին խօսքը, անկեղծ հոգիին խորէն պոռթկացող բաղձանքը:

* * *

Ընկեր Պետրոս Պարսամեան ծնած է Զմըշկածագ — Մուրնա գիւղին մէջ: Շատ երիտասարդ հասակին մեկնած է Պոլիս եւ ըղ-

բաղած է համեստագործութեամբ: Իր հայրենասիրական հոգին, հայրենիքին ծառայելու բուռն տենչը զինքը նետած են Հնչակեանութեան մէջ, որ անմիջապէս նկատելի եղած է իր անվեհերութիւնովը: Ամենէն վտանգաւոր գործերը, յանձնառութիւնները քաջութեամբ եւ հաւատարմութեամբ գլուխ հանած է Պոլսոյ մէջ՝ հիացում առթելով բոլորին:

Երբ ալ եւս իրեն համար անհնար եղած է մնալ Պոլսոյ մէջ, որպէս յեղափոխական, անցած է Ամերիկա 1900-ին: Լօրէնս եւ յետոյ Քէմպրիճ կարճ ժամանակ մը մնալէ վերջ հաստատուած է Միլֆըրտ՝ հիմը դնելով Հնչակեան Մասնաճիւղին:

Միլֆըրտ քաղաքը եղած է ընկերոջ տեւական բնակավայրը, իր նման համեստ քաղաք մը, որուն մէջ ապրող բոլոր ազգայինները ալ եղած են լաւագոյն եւ պարտաճանաչ Հայեր, ազգային կարօտութեանց սիրայօժար նպաստող ազնիւ հոգիներ:

* * *

Տարիներ առաջ անակնկալ հաճոյք մը ունեցայ, հոգեկան անխառն զգացումով մը համակուեցայ, երբ ընկ. Պարսամեան Միլֆըրտի Հնչակեան հրապարակային ժողովի բեմին վրայ տեսայ, որպէս ատենապետ:

Երիտասարդացեր էր ան կարծես, արտակարգ կորով մը կը ցուցադրէր: Երբեմնի մարմրած ձայնը աշխուժացեր էր ու ոգեւորուեր: Հնչակեան մեծութեան մասին խօսեցաւ ամենէն խանդավառ շեշտերով եւ լեցուն հաւատքով մը:

— Հնչակեան Կուսակցութեան գաղափարականը, շրջանի ներդաշնակ վերելքը եւ Խորհրդային Հայաստանի փառաւոր նըւաճումները զիս մահուան խաւարէն լոյս աշխարհ բերին, որպէսզի աւելի գօտեպնդուածօրէն ծառայեմ Հնչակեանութեան միջոցաւ հայրենիքիս, կը յարէ ընկերը ձեռքս սեղմած, առանց թոյլ տալու որ իմ հարցումը ընեմ իր առողջութեան մասին:

Ժայռանման հաւատք մը, մաքուր ու հերոսավայել նուիրում մը, որ շատ քիչեր Յեղափոխական արիւնոտ ուղիին մէջ կրնան ի յայտ բերել:

Միլֆըրտի մեր պատուական ընկերները խորապէս կը յարգեն ու կը սիրեն վեթերան ընկերը, կը գուրգուրան վրան, ու զայն միշտ իրենց մօտ եւ իրենց հետ ունենալու համար լաւագոյն կարգադրութիւն մը ըրած են, որ պատիւ կը բերէ իրենց:

Ապրի՛ն...:

ՍԱՐԳԻՍ ՇԱՄԻՐԵԱՆ

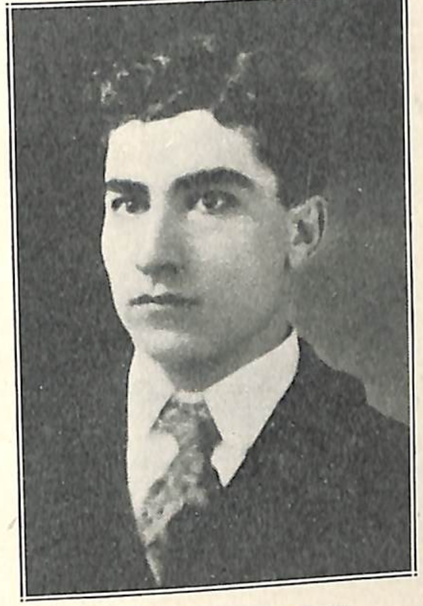

ԸՆԿ. Ս. ՇԱՄԻՐԵԱՆ

Փրավիտէնսի Հնչակեան վեթերան ընկերներէն, որ դեռ կը պահէ իր ուժը, գործելու եռանդը, ազդեցութիւնը Մասնաճիւղին մէջ:

Ընկեր Ս. Շամիրեան ծնած է 1877 թուին, Խարբերդի Էրթմընիկ գիւղը:

Հազիւ նախնական կրթութիւն մը ստացած գիւղի դըպրոցը, պանդխտութեան մախաղը կռնակը նետած՝ Աւետեաց երկիրը կանգ կ'առնէ: Այն ատենուայ հայաշատ քաղաքի՝ Ֆօլ-Րիվըրի մէջ տարիներ աշխատելէ, տեղւոյն Հնչակեան Մասնաճիւղի հիմնադիրը հանդիսանալէ եւ զայն նշանակելի բարձրութեան մը հասցնելէ վերջ կ'անցնի Փրավիտէնս՝ ճիշդ այն թուականին, երբ Հնչակեան կեանքը գրեթէ դադար առած էր պառակտիչներու շնորհիւ:

Ընկեր Շամիրեան, որպէս հաւատարիմ զինուոր Հնչակեան Մայր Կուսակցութեան, եւ գործելու, օգտակար ըլլալու անսպառ եռանդով լեցուած՝ գործի կ'սկսի ընկերներու հետ նիւթական, բարոյական ու ֆիզիքական մեծ զոհողութիւններով Հնչակեան Մասնաճիւղը ոտքի կանգնեցնելու:

Ընկերներու ջանքերը կ'արդիւնաւորին, Մասնաճիւղի շարքերը կը խտանան ու գաղութին մէջ ան կը դառնայ տիրող ուժերէն մէկը:

Ընկեր Ս. Ծամիրեան այսօր ո՛չ միայն Փրավիտէնսի Մասնաճիւղի գոհարերող հին ընկերներէն է, այլ եւ գաղութի հիներէն, որ շատ մը նոր ույժեր կը դէլ կ՚անցնի իր կուսակցական ու ազգային գործողութիւններովը:

Ընկեր Ծամիրեան կը սիրուի ու կը յարգուի զինք ճանչցող Հնչակեան ընկերներէ եւ ոչ-Հնչակեաններէ հաւասարապէս:

ՂՈՒԿԱՍ ՇԷՀԻՐԵԱՆ

ԸՆԿ. Ղ. ՇԷՀԻՐԵԱՆ

Վայթինսվիլի եւ Վօթրթաունի մասնաճիւղերու հիմնադիրը, մանաւորապէս առաջինի սկիզբ տարիներով.— ուժեղ աշխատողի, անխոնջ գործողի բարձր տրամադրութիւններով օժտուած հոգի մը եղած է ընկ. Ղուկաս Շէհիրեան:

1909 թուականի վերջերը ծանօթացայ ընկերոջ, Ուստրի մէջ:

«Երիտ. Հայաստան»ի այն ատենուայ խմբագիր ընկեր Բ. Վարազդատէ յանձնարարուած՝ երեկոյ մը եկած էր խնդրելու, Վայթինսվիլի Մասնաճիւղին կողմէ, որ օր մը դասախօսեմ իրենց «Սօցիալիզմի դիրքը հանդէպ ընտանիքի, կրօնքի եւ ազգութեանց» նիւթին շուրջ:

— «Մեր անազնիւ հակառակորդները մեզ կը ներկայացնեն ազգուրացներ, ընտանիք քանդողներ, եւայլն, եւայլն, պէտք է այդ զրպարտութեանց պատասխանել փաստերով», կը կրկնէր չարունակ:

Հակառակ ընկերոջ պնդումին, խնդրանքին, դժբաղդաբար, չխոստացայ, մերժեցի ընդունիլ հրաւէրը: Եւ ասիկա առանց պատճառի չէր, պատճառ մը՝ որ այն ատեն չհամարձակեցայ յայտնել եւ սակայն հիմա կ՚արձանագրեմ:

Այն ժամանակ Սոցիալիզմի մասին ունեցած ծանօթութիւնս շատ սահմանափակ էր: Հեղինակաւոր Մարքսիստ տեսաբաններու կարծիքներուն եւ տեսակէտներուն՝ այդ եւ նմանօրինակ հար-

ցերու շուրջ՝ անծանօթ էի, հետեւաբար չհամարձակեցայ յանձն առնել չգիտցածս նիւթերու մասին խօսիլ հրապարակաւ: Բայց ծածկելու համար իմ այդ տգիտութիւնը՝ «չափազանց զբաղուած» ըլլալս պատճառաբանելով՝ յանձնարարեցի ընկ. Բարկէնը, աւելի կարող եւ աւելի փորձառու:

Ընկեր Ղուկաս Շէհիրեան դժգոհ մնաց, մեկնեցաւ դրեթէ սրտնեղած, որ «մեր գործիչները իրենց ինկած բաժին պարտականութիւնը լրիւ չեն կատարեր»:

Այսպէս վերջացաւ մեր առաջին հանդիպումը, ու ես ունեցայ այն տպաւորութիւնը, որ ընկ. Շէհիրեան Հնչակեանութեան մեծութեան եւ անոր Ծրագրի անաղարտ տարածման նպաստող հոգիներէն է: Իմ այս տպաւորութիւնը աւելի խորացաւ հետագայ տարիներու ընթացքին, երբ մեր Կուսակցութեան այս շրջանի մէջ ինձ յանձնուած աշխատանքին բերումով՝ մօտէն ծանօթացայ անոր հազուագիւտ զոհողութեանց:

* * *

Ընկեր Ղուկաս Շէհիրեան ծնած է Սեբաստիոյ Ուլաշ գիւղը: Տարրական կրթութիւն մը հազիւ ստացած, կը մեկնի Պոլիս 1890-ին: Հոն, առաջին անգամն ըլլալով, Հնչակեան Կուսակցութեան կեդրոնական օրկան «ՀՆՉԱԿ»ը ձեռք կը ձգէ ու կը հետապնդէ յարաբերութեան մէջ մտնելու, ծանօթանալու Հնչակեան զինուորներու հետ:

Այն ժամանակ հեշտ չէր Հայ Յեղափոխութեան — Հնչակեանութեան զինուորագրուիլը: Դժուարութիւնները ակներեւ էին: Ընկեր Շէհիրեան չի յուսահատիր, քանի մը դէպքերով կ'ապացուցանէ որ ինք արժանաւորութիւնն ունի Հնչակեան զինուոր ըլլալու: 1894-ին պաշտօնապէս Հնչակեան կ'արձանագրուի ու զինուորի մը յատուկ պարտականութեանց մէջ նկատելի դեր կը դրաւէ:

1896 Թուականին կ'անցնի Յունաստան, մէկ տարիի չափ աշխատանք կատարելէ վերջ կը մեկնի Պուլկարիա եւ կը հաստատուի Վառնայի մէջ: Տասը տարուայ անոր աշխատանքը տեղւոյն Հնչակեան կեանքին մէջ բոլորի ուշադրութիւնը կը դրաւէ, ու ան կը յարգուի եւ կը սիրուի ամէնքէն հաւասարապէս:

1907 Թուին ընկեր Շէհիրեան կը փորձէ անցնիլ երկիր. երբ անյաջողութեան կը մատնուի, կը մեկնի Ամերիկա: Հազիւ լայն

շունչ մը քաշած, բոլորտիքը նայած՝ կ'սկսի կազմակերպական գործի, կը յաջողի հիմնել՝ քանի մը այլ ընկերներու հետ՝ Վօթըրթաունի Հնչակեան Մասնաճիւղը, որը իր ոյժն ու ազդեցութիւնը ցուցահանեց մասնաւորապէս 1911 եւ 1912 Թուականներուն, երբ Հնչակեանութեան այս շրջանը դրեթէ կազմալոյծ վիճակ մը կը ներկայացնէր:

Ընկեր Շէհիրեան երկար չի մնար Վօթըրթաուն, կը մեկնի Վայթինսվիլ, ուր կը բացուի իր առջեւ գաղափարական գործի նոր դաշտ մը՝ հերկելու եւ արդասաւորելու համար:

* * *

Դժուարին ու երկար աշխատանքէ մը վերջ ընկեր Շէհիրեան կը յաջողի քանի մը ընկերներով հիմնել Վայթինսվիլի Մասնաճիւղը, ու կը սկսի զօրացնելու, գաղութին մէջ Հնչակեան գաղափարը տարածելու աշխատանքին: Եւ իրաւ որ՝ Թափուած ուժեղ աշխատանքին շնորհիւ՝ Մասնաճիւղը կը դառնայ շրջանի լաւագոյն Մասնաճիւղերէն մէկը՝ իր թիւով, որակով եւ նիւթական անմրցելի զոհողութիւններով: Այսօր իսկ Վայթինսվիլի Մասնաճիւղը (թէեւ ընկեր Շէհիրեան վաղուց մեկնած է անկէ եւ հաստատուած Փրովիտէնս) դարձեալ կը մնայ իր գովելի եւ նախանձելի բարձրութեան վրայ:

Դժբաղդաբար քիչեր միայն ծանօթ են ընկ. Ղ. Շէհիրեանի նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական զոհողութեանց: Վայթինսվիլի Հնչակեան Մասնաճիւղին տարիներ հոգեւին նուիրումը, գաղութի հայրենանպաստ բոլոր ձեռնարկներուն առատօրէն մասնակցութիւնը եւ մօտակայ Հնչակեան Մասնաճիւղերու ձեռնարկներուն իսկ ցոյց տուած հետաքրքրութիւնն ու զոհողութիւնը անմոռանալի են:

Ընկեր Շէհիրեան եղած է ճշմարտախօս, օրինապահ եւ միշտ անոնց կողքին՝ որոնք մաքուր եւ անկեղծ նուիրումով Հնչակեան մեծութեան, տիրապետութեան ջանացած են: Այս իսկ պատճառաւ ան յարգուած ու սիրուած է զինք ճանչցող բոլոր ընկերներէն: Եղած է պատգամաւոր եւ ներկայացուցիչ շարք մը ժողովներու ու հաւատարմօրէն գործադրած իրեն տրուած հրահանգները:

Ընկեր Շէհիրեան իր հաճոյքը, հոգեկան գոհացումը գտած է Հնչակեանութեան աշխատանքին մէջ, եւ ասոր համար է որ այսօր, իր յառաջացած տարիքին մէջ իսկ, անիկա դեռ Փրովիտէն-

ու Հնչակեան կեանքին մէջ իր գործօն մասնակցութիւնը կը պա-
հէ երիտասարդական կորովով մը։

Գրեթէ 37 երկար տարիներ Հնչակեանութեան ծառայութեան ընթացքին, որ ճշմարիտ ծառայութիւնն է Հայ աշխատաւորու-թեան, երբեք նահանջի, ընկրկումի վայրկեաններ ապրած չէ ան։ Եւ ասիկա ընկերոջ ամենամեծ հպարտութիւնն է, մեծագոյն արժանիք մը՝ որ անխառն յարգանք կ'առեղծէ իր շուրջը։

Հնչակեանութեան համար ծնած եւ ապրած է, անոր գաղափարին համար ալ սիրայօժար մեռնելու պատրաստ...։

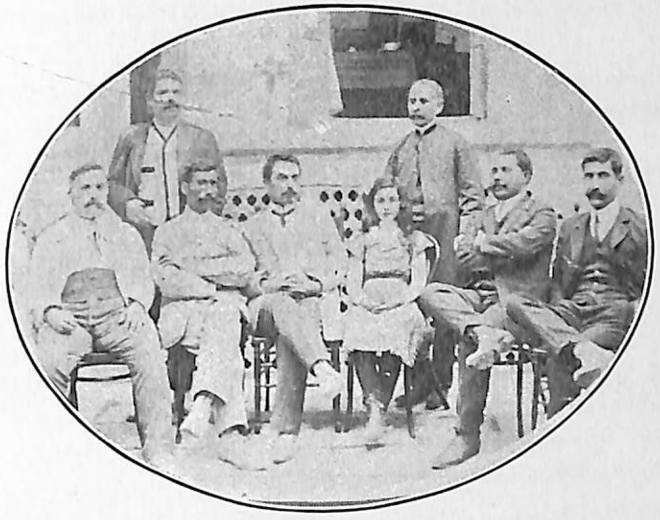

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆԿԱՐ ՄԸ

առնուած Պարսկաս-
Պատմական նկար մըն է վերի նկարը, երբ ընկ. Գ. Եղիկեան Հնչ.
տանի յեղափոխութեան օրերուն, Պարսկա-
Կուս. Կեդր. Վարչութեան լիազօրն էր Թէհրանի եւ Դար-
տանի մէջ (1911–12 թիւերուն) եւ կը դասախօսէր Թէհրանի
էլ–Ֆինունի մէջ։

Կեդրոնը նստողն է ընկ. Գ. Եղիկեան։ Անոր աջ կողմը ան-
մուանալի Մանուէլ Մօզեանն է, Սեբաստացի, Պոլսոյ Կեդրոնա-
կանի աշակերտներէն, որ մասնակցեր է Պոլսոյ Հնչակեան ցոյ-
ցերուն, բանտարկուեր, բանտէն փախեր եւ երկար թափառում-
ներէ վերջ Պարսկաստան անցեր։ Պարսկական Յեղափոխութեան
մէջ յայտնի դեր կատարած է։ Պարսիկ Դէմոկրատները զայն
«Քրիստոսի պէս մարդը» կը կոչէին իր անշահախնդրութեան հա-
մար։ Յեղափոխական շատ մը կռիւներու եւ ահբէկումներու մաս-
նակցած։ 1912 թուին Մամէտ-Ալի-Շահի եղբօր վրայ մահափորձ
կատարած ժամանակ կը ձերբակալուի Քերմանշահի մէջ եւ կը
գլխատուի 35-36 տարեկան հասակին։

Ընկ. Մանուէլ Մօզեան վճռական եղած է, իդէալիստ, մա-
քուր, անշահախնդիր, մէկը յեղափոխականի խոհական տիպե-

րէն, որ հաղուադիւտ է։ Անոր համեստութիւնը առասպելական եղած է։

Երկար տարիներով անխկա եղած է Թէհրանի եւ շրջակայքի կազմակերպութեանց հոգին։

Մանուէլ Մօղեանի աջ կողմը նստողն է ընկ. Կոստան Դաւիթխանեան, մէկը Թէհրանի Հնչակեան Մասնաճիւղի եռանդուն անդամներէն եւ Ղարադաղի մեր շրջանի հիմնադիրներէն եւ ղեկավարներէն։ Յեղափոխութեան օրերուն բաւական մեծ դեր կատարած է իր կնոջ, ընկերուհի Սրբուհի Դաւիթխանեանի հետ, որ երկար ժամանակ մեր Թէհրանի Մասնաճիւղի նախագահուհին եղած է, միակ Հնչակեան տիկինը, որ այդպիսի պատասխանատու դեր կատարած է Թէհրանի մէջ։

Ընկ. Կոստան Դաւիթխանեան սպաննուած է 1915 թուին, Մազանդարանի ճանապարհի վրայ։

Ընկ. Գ. Եղիկեանի ձախ կողմը նստողն է ընկ. Կ. Դաւիթխանեանի աղջիկը։ Անոր ձախ կողմը ընկ. Գուրգէն Ռշտունին, որ Հնչակեան պրոպականդիստ եղած է Բագուի բանուորական շրջանի մէջ եւ այդ տարին ընկ. Գ. Եղիկեան հետը տարած է Թէհրան՝ որպէս պրոպականդիստ։ Այժմ պոլշեւիկ է եւ Իրմէնիքէնտի մէջ (Բագու) պատասխանատու պաշտօն ունի։

Ընկեր Ռշտունիի ձախ կողմը նստողն է ընկ. Միքայէլ Փափազեան, Տաճկաստանցի, հաւանաբար Խարբերդի կողմերէն։ Երկար տարիներ Մ. Մօղեանի օգնական եղած է Թէհրանի մէջ։ Սպաննուած է 1915 թիւի վերջերը, կամաւորական շարժման օրերուն Պարսկաստանի մէջ գործող ռուսական բանակի մէջ, Սուլթանապատի հայերը տաճիկներու եւ լոռերու դէմ պաշտպանութեան ատեն։

Ընկ. Մ. Մօղեանի ետեւ կանգնողն է ընկ. Ջահրապ, իսկ Օր. Դաւիթխանեանի ետեւը՝ Միքայէլ խան Շամիրեան։ Առաջինը մեր հին ընկերներէն է, որ երկար ժամանակ տեղ տուած է ընկ. Մօղեանին, այժմ ողջ է։ Երկրորդը ընկ. Գ. Եղիկեանի «Արեան Ճանապարհով» պիէսի պարսկերէնի թարգմանիչն է։

Այս պատմական նկարը հանուած է Շամիրեանի տան առաջ, Մանուէլի Քիրմանշահ գնալէն մէկ ամիս առաջ։

Յ. ԳԱՐԱԳԱՇ

ԸՆԿ. Յ. ԳԱՐԱԳԱՇ

1912 թուականի վերջերը ճանչցայ Տիթրոյթի մէջ։

Ամերիկայի Հնչակեանութեան պաշտօնական մարմնի աշխատանքէ դրեթէ դադարումը ուժգնօրէն ազդած չէր Տիթրոյթի Մասնաճիւղին վրայ։ Թէեւ կարգ մը ընկերներ հեռացած, մէկ կողմ քաշուած էին, բայց մեծ մասը, առանց ազդուելու տիրող ընդհանուր կացութենէն, կը շարունակէին Հնչակեանութեան ոյժը ցուցադրել գաղութին մէջ։

Այս վերջին ընկերներու առաջնորդը կը ներկայանար ընկեր Յ. Գարագաշ իր պայքարողի, Հնչակեանութեան մեծութեան, բարձրացման նուիրուողի տոկուն ու հազուագիւտ յատկութիւնովը։

Ինծի անծանօթ պատճառաւ այդ թուականին կուսակցական միխայով այցս շարգլնաւորեցաւ գժբաղդաբար, չկամէութիւն մը տեսնուեցաւ, աւելի ճիշդը՝ վերապահութիւնով մը մօտեցան մը տեսնուեցաւ, որու հեղինակը, ընկերներէն ոմանք, գունաւորուած կերպով, ընկեր Յ. Գարագաշը ներկայացուցին։

Դեռ նորագիր Հնչակեան, անփորձ, անգիտակ շրջանի ներքին անցուդարձերուն, անծանօթ դէմքերուն ու դէպքերուն,— չուտով մեկնեցայ Ջիքակօ վիրաւորուած սրտով, թէեւ ընկերներ ջանացին մեղմել զգացած ցաւս եւ հաւատալ որ թիւրիմացու-

Թինը չուտով վերջ կը գտնէ ու Մասնաճիւղը իր լաւագոյնը կ'ընէ շրջանի վերականգման ի նպաստ:

Իրա՛ւ որ այդպէս ալ եղաւ:

Տիթրոյթի Մասնաճիւղը տեսնելով սկսուած մաքուր ու կուսակցանուէր աշխատանքը, նորընտիր պաշտօնական մարմնի հոգեւին նուիրումը գործին, անմիջապէս բերաւ իր գնահատելի մասնակցութիւնը: Իսկ ընկեր Յ. Գարագաշ, ամենայն անկեղծութեամբ, մաքուր Հնչակեանի զգացումով իր ցաւը յայտնեց սխալ զեկոյցի մը վրայ յենուած իմ այցը թեր գնահատելուն համար, ու ամենայն խանդավառութեամբ նուիրուեցաւ կուսակցական աշխատանքի՝ օրինակ հանդիսանալով այլոց:

* * *

Ընկեր Յ. Գարագաշ ծնած է 1885 թուին, Բեմախի (Հին Փոքր Անի) պատմական Թորդան գիւղը: Հինգ տարի միայն կ'աշակերտէ գիւղին վարժարանը, որ՝ որպէս ուշիմ ու ճարպիկ աշակերտ՝ ամենուն ուշադրութիւնը կը գրաւէ: Դեռ պատանի, կը մեկնի Իզմիր, յետոյ կ'անցնի Կրետէ եւ Սամոս կղզիները, ուր երկար տարիներ կը մնայ ազգային ու ուսակցական գործերու բերելով իր մասնակցութիւնը եւ միեւնոյն ատեն ինքնօգնութեամբ զարգացնելով մտային ընդունակութիւնները:

1907 թուականին կուգայ Ամերիկա ու անմիջապէս կ'սկսի իր սիրած Կուսակցութեան–Հնչակեանութեան աշխատանքին նուիրուիլ՝ նախ Քլիվլէնտ ու յետոյ Տիթրոյթ, ուր կը մնայ մինչեւ ցարդ:

Ընկեր Գարագաշ ո՛չ միայն ծանօթ է Տիթրոյթի հայութեան, որպէս լաւ կուսակցական — Հնչակեան, այլ եւ ամբողջ Ամերիկայի Հնչակեան ընկերներու, որովհետեւ ան եղած է պատգամաւոր այս շրջանի գրեթէ բոլոր Հնչակեան ժողովներուն, վարած է պատասխանատու պաշտօններ ամենայն հաւատարմութեամբ ու նիւթական, բարոյական զոհողութեանց առջեւ բնա՛ւ չէ ընկրկած:

* * *

Ընկեր Յ. Գարագաշ այսօր թէեւ գործօն մասնակցութիւն չունի Հնչակեան կեանքին մէջ, բայց կը մնայ գաղափարուած Հնչակեան — ճշմարիտ ու մաքուր զինուոր մը Հնչակեանութեան:

ՊԵՏՐՈՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

(Հ Ն Չ Ա Կ)

Գրեց՝ Յ. ՄՈՒՐԱՋԵԱՆ

ԸՆԿ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ընկեր Պետրոս Փափազեան, ամենէն հիներէն ու հաւատարիմը Հնչակեան գաղափարին, բոլորին ծանօթ է Հնչակ անունով:

Ընկերոջ Կուսակցութեան մէջ ունեցած նշանակելի գործունէութիւնը, մանաւանդ Պոլսոյ մէջ, բռնակալութեան օրերուն, այս քանի մը տողերով անհնար է տալ, միայն կենսագրական հակիրճ նօթերով պիտի բաւականանամ այս անգամ, ընդարձակը թողելով յարմար առթիւ մը:

Ընկեր Հնչակ ծնած է 1875 թուին, Բալու Խոշմաթ գիւղը: Եղած է համարձակ, կորիճ ու անիրաւութեանց դէմ ընդվզող հոգի մը:

Ազատութեան սիրահար, հայութեան ազատագրութեան նըւիրուող միակ կուսակցութեան — Հնչակեանութեան կը զինուորագրուի 1890 թուականին ու կը դառնայ նկատելի դէմք մը իր անձնուիրութեամբը:

Իր յանդուգն բնաւորութիւնը զինքը կասկածելի կը դարձընեն, այնպէս որ կ'ստիպուի գաղտնիօրէն մեկնիլ Պոլիս, ուր կարեւոր դերեր կը ստանձնէ Հնչակեան ցոյցերուն մէջ, արժանանալով ընկերներու գնահատութեան:

Կուգայ ատեն մը, որ այլեւս անկարող ըլլալով մնալ Պոլիս,

կը մեկնի Պուլկարիա, ուր տարիներ անձնուիրաբար կը գործէ որպէս Հնչակեան։

1900 թուին կուգայ Ամերիկա ու կը հաստատուի Փրովիտէնս։ Հոս եւս կը բերէ իր գործօն մասնակցութիւնը Հնչակեան մասնաճիւղի ուժեղացման՝ անվհատ չարունակելով նիւթական ու բարոյական նկատելի զոհողութիւնները։

Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթը է՛ն շատ տարածողն ըլլալով Պոլսոյ մէջ եւ շրջակաները, բռնապետութեան շրջանին, իր այժմեան ծանօթ անունը — ՀՆՉԱԿ — մնացած է իր այդ գործունէութենէն, որ շատ կը սիրէ այդ անունով կոչուիլ, շեշտելու համար հաւատարիմ Հնչակեան մը ըլլալը։

Մաքուր եւ անձնուէր Հնչակեան զինուոր մը եղած է ընկերը,— մինչեւ մահը Հնչակեան Դրօշին հաւատարմօրէն ծառայելու իր ուխտը միշտ իր ուժգնութիւնը կը պահէ...։

ԼԵՒՈՆ, ԱՐԱՄ, ԱՀԱՐՈՆ

ԵՍԱՅԵԱՆՆԵՐ

Այս պատմական նկարը հանուած է 1904 Փետրուար 12-ին, Հնչակեան դրօշին տակ ընկ. ընկ. Լեւոնի եւ Ահարոնի ուխտադրուելէ երկու օր յետոյ։ Ընկ. Արամը այժմ Ամերիկա է, Քէմպրիճի մէջ, իսկ ընկ. Լեւոն 1915-ի մեծ կոտորածին զոհուած է Տրապիզոնի մէջ իր ընկերներով։ Ընկեր Ահարոն այժմ կը գտնուի Յունաստան։

ԱՀԱՐՈՆ ԵՍԱՅԵԱՆ

(ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՆՕԹԵՐ)

Գրեց՝ Պ. Պ.

Հայ ազատագրական սրբազան դատին յաղթանակին ի նպաստ պայքարողներուն, զոհուող եւ զոհաբերուողներուն հանդէպ յարգանքի մատուցումը՝ շատ ազնիւ պարտականութիւն մըն է, եւ յիշատակութիւնը՝ առաքինութիւն. քիչեր միայն արժանացան այդ պատիւին, մինչ շատեր մոռացութեան մէջ թաղուեցան եւ իրենց գործունէութիւնը անծանօթ մնաց աշխարհին:

Ընտանիք եւ զաւակներ լքելը հաճոյք մը չէր եւ ոչ ալ թշնամիին գնդակին կուրծք տալը, կախաղանի վրայ ճօճալը, եւ կամ զնտաններու մէջ շղթայակիր հեծելը կատակ. անոնք այդ բոլոր զրկանքին, հալածանքին, բանտի եւ աքսորի, տանջանքի եւ տառապանքի հանդուրժելով նոյնիսկ մահուան դառնութեանց համակերպեցան՝ իտէալի մը գոյառութեան եւ մեծ գաղափարականի մը յաղթանակի սիրոյն:

Համաշխարհային պատերազմի վաղորդայնին իսկ, պատերազմիկ պետութիւններ՝ «Անծանօթ Զինուոր»ի շիրմին վրայ, իրենց կորուսեալ զաւակներուն յիշատակութեան տօնը հիմնեցին, մինչդեռ այդ ուղղութեամբ մեր կատարածը եղաւ մասնակի եւ հատուածական. երանի թէ այդ մասնակի աշխատանքով կարենայինք վաղուան մեծ եւ լիակատար յուշարձանին արժան ընտիր ատաղձները պատրաստել:

Հայ հերոսամարտի անծանօթ մնացած եւ մոռցուած բազմաթիւ հերոսներէն եւ հազուագիւտ դէմքերէն մին է նաեւ ընկեր Ահարոն Եսայեան, որ աւելի քան քառորդ դարու կուսակցական եւ հասարակական խիզախ, ինքնանուէր եւ արդիւնաւէտ գործու-

նէութեամբ մը այսօր կը ներկայանայ մեր առջեւ, որուն համառօտ կենսագրական նօթերու հրապարակումը առանձին հաճոյք եւ մասնաւոր պարտականութիւն կը նկատենք:

1887-ին, Հնչակեան կուսակցութեան հիմնադրութեան կը զուգադիպի ընկ. Ահարոն Եսայեանի ծնունդը Բղի Գասապայի մէջ: Իր ծնողքը՝ Սահակ եւ Մանուշակ, 1894-1895 Թուականներուն Բղիէն ընտանեօք կը փոխադրուին Տրապիզոն, ուր կ'սկսի ընկերոջ կուսակցական ու հասարակական գործունէութեան նախնական շրջանը:

1904-ին, ծանօթ յեղափոխական գործիչ ընկեր Համբարձում Խաչեան՝ բնիկ Տրապիզոնցի, Կովկասի, Բաքուի եւ Վանի մէջ կատարած իր կուսակցական առաքելութենէ Տրապիզոն վերադարձին կը կազմակերպէ Հնչակեան առաջին խումբը՝ որուն առաջին հիմնադիր անդամներէն կը հանդիսանայ ընկ. Ա. Եսայեան՝ 17 տարեկան պատանի հասակին մէջ:

Ընկ. Խաչեանի Տրապիզոնի մէջ երեւումն ու յեղափոխական գործունէութիւնը հետզհետէ տեղացի երիտասարդութեան մէջ կ'առեղծէ ոգեւորութիւն եւ յեղափոխական գործի խանդավառ տրամադրութիւն, այնպէս որ կարճ ժամանակէն՝ բացի օժանդակ խումբէ, կը կազմուի 32 հոգիէ բաղկացեալ մասնաճիւղ մը՝ երեք տասնեակներու բաժանումով:

Խումբերու պարտականութեանց ճշդումին եւ աշխատանքի բաժանման ընթացքին, ընկ. Ահարոն Եսայեանի կը վիճակի մասնակցիլ Ահաբեկիչ խումբին. նա խառնուածքով յանդուգն եւ արի, հոգւով ազնիւ եւ բարի եւ կամքով կորիճ նման սարի, յեղափոխականի վայել ժեստով եւ անդարձ ուխտով յանձնառու կ'ըլլայ պարտականութեանց դժուարագոյնին, ամէնէն փափուկին ու վտանգաւորին:

Տրապիզոնի Ս. Դ. Հնչակեան նորակազմ մասնաճիւղը շուտով վաւերացուելով, պաշտօնապէս յարաբերութեան կը մտնէ Կեդրոնական Վարչութեան հետ:

Կուսակցութեան կողմէ որոշուած էր Կայծակ Սրապեանը ենթարկել տէռորի, որուն գործադրութիւնը երկրորդ անգամ յանձնուած էր ընկեր Ահարոնին, որ 1904 Յուլիս 8, հինգշաբթի

կէս օրէ վերջ, քաղաքէն 1½ ժամ հեռաւորութեամբ գիւղի ճամբուն վրայ յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ՝ ընկ. Նահապետ Արզումանեանի ընկերակցութեամբ, հակառակ անոր որ Արապեան իր պաշտպանութեան համար ուղեկից ունէր մէկ Թուրք եւ եօթը հայ անհատներ:

Դէպքէն հինգ օր վերջ յանկարծ կը ձերբակալուի կուսակցութեան ղեկավար եւ առաջնորդ անմահն Համբարձում Խոշեան. Յուլիս 15-ին կը ձերբակալուի նաեւ տէռորի հեղինակ ընկ. Ահարոն Եսայեան, եւ հետզհետէ կը բանտարկուին 32 Հնչակեան ընկերներ:

Գործին մէջ սեւ մատնութիւն կար, ամէն ինչ տեղն ի տեղօք հաղորդուած էր կառավարութեան. մատնիչը՝ ուղղափառ պոլշէվիկ Գուրգէնին եղբայրը Սենեքերիմ Թահմազեանն էր:

Այլեւս խուսափում կամ ուրացում հնարաւոր չէր, որով զոհերու քանակը նուազեցնելու, եւ բանտարկեալ միւս ընկերները փրկելու կանխահոգութեամբ ամբողջ պատասխանատուութիւնը յանձն կ'առնեն՝ ընկերներ Խոշեան, Եսայեան եւ ուրիշ երկու ընկերներ. ընկերները բանտին մէջ կ'ենթարկուին անլուր չարչարանքի եւ խոշտանգումներու:

Հրապարակային դատավարութեան ընթացքին ընկեր Համբարձում Խոշեանի խրոխտ եւ յանդուգն ճառը անմոռանալի կոթող մը պիտի մնայ. կ'ուզեն լռեցնել զինք, սակայն Անգլիական գօնսուլին միջամտութեան վրայ ընկ. Խոշեան կ'աւարտէ իր խօսքը:

Դատավարութիւնը կը տեւէ հինգ օր, ընկեր Խոշեան կը դատապարտուի մահուան, ընկ. Ա. Եսայեան ցմահ բանտարկութեան՝ իր տարիքի փոքրութեան պատճառաւ, իսկ ուրիշ ընկերներ թուով վեց հոգի եւ ընկ. Ահարոնին եղբայրը 15-ական տարուան բանտարկութեան:

1906, Մայիս 12-ին, Համբարձման տօնին առաւօտուն կախաղան կը բարձրացնեն մեր անմահ ընկեր Համբարձումը... յարգա՜նք, իր յիշատակին եւ համբո՜յր իր շիրմին:

Սարսափը կը պատէ Տրապիզոնի հայութիւնը. մայրեր աղիողորմ կուլան, սուգ ու շիւան ամէն կողմ...:

Տարաբախտ մայր Մանուշակ Եսայեան սեւերուն մէջ կը մըտնէ, եւ իր զաւկին ազատութենէն յուսահատ, կ'աշխատի արցունքի հեղեղին մէջ խեղդել իր մայրական անդնդախոր վիշտը:

Ամէն արշալոյսին հազարաւոր աչքեր կը յառին դէպի հրապարակը, հո՛ն սարսափահար տեսնելու Ահարոնին ջիւան հասակը կախաղանին վրայ:

Ընկեր Ահարոն Եսայեան այսպէս երկունքի քանի մը դժնեայ ամիսներ կ'ապրի բանտին մէջ՝ 36 օքքանոց ծանր շղթան ոտքին, եւ կախաղանի մղձաւանջը՝ կարմրագոյն պատանքի նման գլխուն վերեւ կախուած:

Սուլթանական նոր իրատէն ընկեր Ահարոնը կը դատապարտէ մահուան, սակայն ընկ. Ահարոն կանխելով անխուսափելի վըտանգը, 1906, Օգոստոս 15, երկուշաբթի գիշեր ծակելով բանտի պատը, կը յաջողի խոյս տալ:

Ընկեր Ահարոնի փախուստին եւ ազատագրումին մեծապէս նպաստած է իր փոքրիկ քոյրը Աղաւնին, (այժմ ընկերուհի Աղաւնի Թումաճանեան, որ կը բնակի Պոսթոնի մօտ Քէմպրիճ քաղաքի մէջ) հայթայթելով իր եղբօր անհրաժեշտ զէնքերն ու գործիքները:

Ընկեր Ահարոնի բանտէն անակնկալ փախուստը մեծ իրարանցումի տեղի տալով կը յուզէ Թուրք կառավարական շրջանակները. բազմաթիւ լրտեսներու կարգին ոստիկան Մենծիկն ալ կ'սկսի հետապնդել փախստական ընկեր Ահարոնը, որուն Տրապիզոն մնալը այլեւս խոհեմութիւն չըլլալով, կ'անցնի Կովկաս, սակայն հոն ալ հանգիստ չեն ձգեր զինք, որով կ'ստիպուի լքել Կովկասն ալ եւ ճամբայ ելլել դէպի Ամերիկա:

Փարիզ կ'այցելէ Կեդրոնական Վարչութեան, եւ կը տեսակցի ընկերներ Մեծն Մուրատի, Աչըքպաշեանի, Ս. Սապահ-Գիւլեանի հետ, եւ կը պատմէ անոնց Տաճկաստանի իրադարձութիւնները:

1907, Յունվար 20-ին, ընկ. Ահարոն կը հասնի Նիւ Եորք. Իր բնակութիւնը հաստատելով հանդերձ Պոսթոնի մէջ, անպաշտօն կերպով կ'այցելէ շրջակայ մասնաճիւղերը եւ մօտէն կը ծանօթանայ Ամերիկայի ընկերներուն. չի մոռնար օգնութիւն փութացնել Տրապիզոնի բանտարկեալ ընկերներուն:

1908, Յուլիս 8-ին, Չըլսիի, Ուօթըրթաունի եւ Պոսթոնի մասնաճիւղերուն կողմէ կը մասնակցի Փրավիտէնսի մէջ գումարուած Շրջանային Պատգամ. Ժողովին որպէս պատգամաւոր:

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակման նախօրեակին իսկ

կը թողու Ամերիկան ու կը փութայ դէպի Երկիր կրկին պարտականութեան դլուխը:

Ծամբան Կ. Պոլիս հանդիպելէ վերջ, 1909 Մայիս 9-ին, կիրակի օր կը հասնի Տրապիզոն, ուր արտակարգօրէն խանդավառ ընդունելութեանց առարկայ կը դառնայ:

Մայիս 12, հինգշաբթի օր, խուռն բազմութեամբ եւ ծաղկեպսակներով կ'այցելեն նահատակ ընկ. Համբարձում Խաչեանի գերեզմանը:

Ամերիկայէ վերադարձին, ընկ. Ահարոն Եսայեան առաւելապէս կը նուիրուի կուսակցական աշխատանքի. թէ Տրապիզոնի եւ թէ Քղիի շրջանին մէջ կատարած շինարարական գործը արժանի է գնահատանքի:

Համաշխարհային պատերազմի ընթացքին, որպէս գործակատար Տրապիզոնի Ամերիկեան հիւպատոսարանի պաշտպանութիւնը վայելելով, քանիցս ազատուած է ստոյգ մահէ:

Տրապիզոնի ռուսական գրաւումէն վերջ կրկին լծուած է հասարակական գործի, իսկ Զինադադարէն վերջ ժամանակ մը նոբարեր հայ որբանոցի գործով պարապելէ եւ շատերու օգտակար ըլլալէ յետոյ, Քէմալական գրաւման ժամանակ պարտադիր կը հեռանայ Տրապիզոնէն, եւ կը միանայ յունահայ գաղթականական կարաւանին:

Ընկ. Ահարոն Եսայեան այժմ ընտանեօք կը գտնուի Յունաստանի մէջ, եւ հակառակ իր տնտեսական նեղ պայմաններուն անվհատ կը շարունակէ իր գաղափարական ուխտին ճանապարհը. իր պաշտած դրօշին հաւատարիմ, շարչրկուած ժողովուրդի մը գաղթական բեկորներուն տառապանքին մասնակից, զոհելով եւ զոհաբերուելով աննկուն կը շարունակէ իր կուսակցական ու հասարակական գործունէութիւնը:

Ընկ. Ահարոն Եսայեան ոչ թէ միայն հալածուած է թրքական կառավարութեան կողմէ, այլ նաեւ յաճախ հայ հակառակորդ կուսակցութեանց անհատական թէ հաւաքական հալածանքին, ոպառնալիքին ու մահափորձերուն ենթարկուած է. անոր մէջ նոյնացած կը գտնենք զինուորի եւ զօրականի, շարքային հասարակ ընկերոջ թէ առաջնորդի, ուսանողի թէ ուսուցչի, հրոսակի թէ մտաւորականի, պրոպականդիստի թէ կազմակերպիչի դերերը փոխն ի փոխ:

Այս անձուկ էջերու վրայ հնարաւոր չըլլալով արձանագրել

ընկ. Ահարոն Եսայեանի կեանքն ու գործունէութիւնը մանրամասնութեամբ եւ հարազատօրէն, կը բաւականանանք առայժմ կենսագրական սոյն շատ համառօտ նօթերով, զորս կ'ուզէինք հրապարակ դնել՝ որպէս ՅԱՐԳԱՆՔ, մեր տառապած բայց դեռ աննկուն եւ աննահանջ, վերապրող վեթերան ընկերոջ:

Գ.

ՍՈՒՔԻԱՍ ՏԷՐՏԷՐԵԱՆ

Ընկեր Սուքիաս Տէրտէրեանը Սեբաստիոյ Բրաբերդ գիւղացի է. իր յեղափոխական անունն է Գուրգէն: Ընկեր Սուքիասը Հնչակեան եղած է 1891 թուականին Կ. Պոլսոյ մէջ: 1895 թուին երբ Պապը Ալիի ցոյցը կ'ըլլար, նա յոյնի տարազով ծպտուած հրահանգներ կը տանէր խումբէ խումբ եւ կ'օժանդակէր զէնքերու փոխադրման: Գուրգէնը փոխանորդ խմբապետն էր Հարիւրապետ Խորխոնցի Յարութիւն Նիկողոսեանի, երբ Բերայի կողմէն ցուցարարները կը քալէին դէպի Պապը Ալի:

Պապը Ալիի յատկանշական ցոյցէն վերջ առանց ձերբակալուելու կ'անցնի երկիր, 17 տարի երկիր մնալէն յետոյ կուգայ Իզմիր, Գալաթա: 1909-ին կ'անցնի Ամերիկա եւ կը հաստատուի Փրավիտէնս:

Պարզ աշխատաւոր այս ընկերը որ ներկայիս 69 տարեկան է, կուսակցական եւ ազգային բոլոր ձեռնարկներուն մէջ ցուցահանած է օրինակելի նուիրում: Տարագրութենէն Ամերիկա բերած է երեք զաւակները: Իր տիկինը Մարիամ Տէրտէրեան ազնիւ հայուհի մըն է եւ կը կրէ ազգասէրի մը ոգին: Իր զաւակները Մկրտիչ, Արշակ եւ Համբարձում իրենց հօրը նման կը հետաքրքրուին կուսակցական եւ հայկական ձեռնարկներով, միշտ ի մտի ունենալով իրենց հօր բարձր նկարագիրն ու ուխտը:

ՃԱՆԻԿ ՃԵՆԱՋԵԱՆ

Գրեց՝ ԱՐ. ԵՍԱՅԵԱՆ

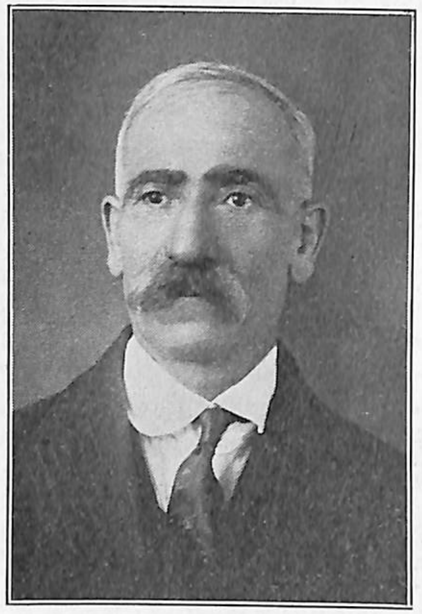

ԸՆԿ. Ճ. ՃԵՆԱՋԵԱՆ

Ցայտնի յեղափոխականներ Արխանեան Գալուստի եւ Դանիէլ Զավուշի արժանի զինակից ընկեր Ճանիկ Ճենազեանի յեղափոխական գործունէութեան ընդարձակ պատմութիւնը առանձինն գրքոյկով հրապարակ հանելու մտադրութիւնս կը ստիպէ զիս «Հնչակեան Տարեգիրք»ի ընթերցողներուն տալ անոր կեանքի դրուագներէն մէկ քանին միայն:

Ընկեր Ճանիկ յեղափոխականներու բոյնը նկատուող Ակնայ մէջ ծնած ու հասակ նետած, մասնակցած է այդ շրջանի Հնչակեան բոլոր կռիւներուն եւ թողած է անուն մը, թէեւ քիչերուն ծանօթ, որ հայ յեղափոխական պատմութեան մէջ անմահանալու իրաւունք ստացած է:

Ընկեր Ճանիկ յեղափոխական ասպարէզ կը նետուի 15 տարեկան հասակին: Թրքական անլուր բռնութեանց ականատես՝ անոր հոգին վրէժով կը լեցուի ու օր մը կը յորդի — ամառուան տաք օր մը, Արէգ գիւղի ճամբուն վրայ սպաննելով երկու գաղանա ած Թուրքեր:

1893-ին Անմահն Ժիրայր եւ Շմաւոն Տիվրիկլի, Ակնի եւ Արմտանի շրջանները Հնչակեան յեղափոխական գաղափարները աւելի ընդարձակ սահմանի մէջ տարածելու համար խորհրդակցական ժողով մը կ'ունենան Ակնայ մէջ, ուր ներկայ կ'ըլլան ի մէջ այլոց նաեւ Դանիէլ Զավուշ եւ Արաբկիրի Առաջնորդ Եղնիկ

վրդ. Ապահունի: Այդ ժողովին պրն. Իպրանեան Յակոբ կը ներկայացնէ յանդուգն ու կորիճ ընկ. Ճանիկը:

— Անունդ ի՞նչ է, կը հարցնէ մեծ յեղափոխականը — Ժիրայր.

— Անունս «խենդ Ճանիկ է», կը պատասխանէ ընկեր Ճենազեան համարձակօրէն

Թէեւ շատ երիտասարդ, բայց կ'ախպուէին Հնչակեան խումբին մէջ առնել յեղափոխական հանդիսաւոր ուխտէն յետոյ, որովհետեւ կառավարութեան կողմէ կը հետապնդուէր Թուրքերու սպանութենէն ի վեր, եւ միակ ապահով վայրը, անոր կեանքի ապահովութեան համար, խումբերու մէջ առնելն էր:

Յեղափոխական Հնչակեան էր ընկեր Ճանիկ այլեւս. հայրենիքին ծառայելու կոչուած էր:

Այդ հանդիսաւոր ժողովէն չորս ամիս յետոյ Ակնայ մէջ տեղի կ'ունենայ դէպք մը, որ ամբողջ քաղաքը յուզման կ'ենթարկէ, որու հետեւանքով 12 Հնչակեաններ կը ձերբակալուին: Այդ միջոցին ընկ. Ճանիկ Բինկեանի շրջանը կը գտնուէր ընկերներ Մկրտիչ Թիւթիւնճեանի եւ Ղուկաս Վարդապետեանի հետ: Ակնայ մասնաճիւղը սուրհանդակի մը միջոցաւ ընկերներ կը հրաւիրէ ժողովի, բանտարկուած ընկերներու ազատման մասին մտածելու համար: Ժողովը կը կայանայ, ուր կասկած կը յայտնուի նաեւ որ մատնութիւնը կատարած է Ճանիկի հայրը: Ընկեր Ճանիկ յանկարծակիի կուգայ, կը յուզուի ու կ'առաջարկէ որ իրեն յանձնուի մատնիչ հայրը սպաննելու գործը: Այդպէս ալ կ'ըլլայ: Ընկեր Ճանիկ, գիշեր առեն, կը մօտենայ իրենց տան, իր պաշտօնը կատարելու համար, բայց դեռ ներս չմտած՝ ընկեր Մ. Թիւթիւնճեան ետեւէն կը հասնի ու ետ կը վերադարձնէ, ըսելով որ «կասկածը կրնայ ճիշդ չըլլալ, պէտք է նախ ստուգենք, համոզուինք»:

Եւ իրաւ որ կասկածը ճիշդ չէր: Կը յայտնուի փաստերով, որ մատնողը Սանտուխճի Պէքիր աղան եղած է: Այս յայտնութենէն ամիս մը վերջ ընկեր Ճանիկ անդիի աշխարհը կ'ուղարկէ մատնիչ Պէքիր աղան..:

Այդ սպանութենէն երեք շաբաթ վերջ, Ակնայ Հնչակեան Մասնաճիւղի վարչութիւնը Գալուստ Արխանեանէն նամակ մը կը

տանայ Արմտանէն, որով կը թելադրէր ընկեր Ճանիկի, որ իր խումբով անցնի Արմտան ժամանակի մը համար:

Խումբը անմիջապէս ճամբայ կ'ելլայ, բայց Նարլէր գիւղէն անցած ատեն, գետին մօտ, յանկարծակի յարձակման կ'ենթարկըւի, ոստիկաններու կողմէ: Երկուստեք մղուած կռիւը կատաղի կ'ըլլայ: Ընկեր Ճանիկ մեծ դժուարութեամբ կը յաջողի իր խումբը անցնել գետին միւս կողմը, ու դեռ չլուսցած կը հասնի Բինկեան, ընկեր Վարդանի տունը եւ անկէ առատ պաշար վերցնելով «Սարը» կը բարձրանան, որովհետեւ այդ ժամանակները Բինկեանն ալ կասկածելի վայր մը դարձած էր կառավարութեան աչքին, Հնչակեան երիտասարդութիւնը հետզհետէ աճելուն համար:

Բինկեանի «Սարը» պատմական է դարձած Հնչակեաններու բոյնն ըլլալով: Յաջորդ օրը ընկ. Վարդան լուր կը հասցնէ ընկ. Ճանիկի թէ չ'ըլլայ որ «Սար»էն վար իջնեն, որովհետեւ կը հետապնդուին ոստիկաններէ: Ընկեր Ճանիկ՝ յանդուգն ու քաջ կըռուող՝ մտիկ չըներ, կ'իջնէ վար ճանապարհը շարունակելու համար, բայց դեռ կամուրջը չհասած՝ կը նշմարեն քանի մը ոստիկաններ, որոնց մէկ քանին սպաննելով եւ մնացածներն ալ փախուստի մատնելով կը շարունակեն ճամբան, սակայն հետքերը կորսնելու համար տարբեր ճանապարհով կը մտնեն Արմտան եւ իրենց առաջին հանդիպած տան դուռը կը զարնեն: Տան տէրը տեղեկանալով Հնչակեան ֆէտայիներ ըլլալնին, կ'առաջնորդէ յայտնի Հնչակեան պատուելի Նշանի տունը, ուր կը գտնեն ջերմ ընդունելութիւն:

Յաջորդ օրը Արխանեանի եւ ուրիշ անուանի Հնչակեաններու հետ ժողով մը կը գումարեն գծելու համար նոր գործունէութեան ծրագիր մը: Արխանեան յանձն կ'առնէ, իր սեփական միջոցներով, հայթայթել 150 հրացան, 10 հատ վեցհարուած եւ տակառ մը վառօդ բաժնելու համար Արմտանի եւ շրջակայքի երիտասարդութեան: Ամիս մը չանցած ընկ. Արխանեան իր յանձնառութիւնը կը կատարէ.— Մեծ ու Փոքր Արմտանի, Ապուշթայի, Հայ Թըպատի, Տիվրիկի եւայլն գիւղերու երիտասարդութիւնը նկատելիօրէն կը զինուի:

Զէնքերու այս բաշխումը մեծ ոգեւորութիւն կ'առաջացնէ երիտասարդութեան մէջ, բայց միւս կողմէ հայ մատնիչներ հրապարակի վրայ կը յայտնուին դժբաղդաբար, որոնք գաղտնապէս

լուր տալով ոստիկանութեան, Արխանեանի խումբին ձերբակալութիւնը քիչ կը մնայ որ իրականութիւն դառնայ, եթէ կերպով մը նախապէս լուր ստացած ու Արմտանի հին բերդը ապաստանած չըլլային:

Ընկեր Ճանիկ եւս իր խումբով հոն կը քաշուի ու բաւական ատեն կ'սպասեն: Երբ կը կարծեն թէ այլեւս հետապնդումները դադրեր են, ընկեր Ճանիկ խումբը առած մեկնելու կը պատրաստուի, բայց զարմանքով կը նկատեն որ պաշարուած են: Կատաղի ու օրհասական կռիւ մը տեղի կ'ունենայ: Թուրք կանոնաւոր ու անկանոն զինուորներու թիւը կը հասնի 600ի: Ընկերներ սոյդ մահի մը առջեւ կը գտնուին: Հրաշքի պէս բան մը տեղի կ'ունենայ սակայն: Կը տեսնեն որ Թուրք կռուող խուժանը տեղի կուտայ, կը փախչի, շատեր գետին կը փռուին... Նշան պատուելին էր որ իր քաջարի խմբովը օգնութեան հասնելով թշնամին յանկարծակիի բերած էր: Յաղթական հայ տղեկները իրարու կը միանան, կ'ողջագուրուին ու դարձեալ կը բաժնուին տարբեր տարբեր ապահով վայրեր անցնելու համար: Մեկնումի պահուն ընկեր Ճանիկ կը նկատէ որ ընկեր Մկրտիչ Թիւթիւնճեանը չկայ: Կ'որոշեն գիշեր մը մնալ Փոքր Արմտան ու տեղեկանալ ընկերոջ մասին: Այդպէս ալ կ'ընեն ու կ'իմանան որ ընկերը ձերբակալուած է դպիր Արութի խօսքին խաբուելով. Ընկերը ազատելու համար կը քաշուին բերդը ու կը հսկեն ճամբաները, որպէսզի «մէքքէզ» փոխադրութեան ատեն յարձակին եւ ազատեն: Շաբաթ մը կը սպասեն բայց անօգուտ. յետոյ կ'իմանան որ տարբեր ուղիով տարած են շղթայուած: Երկար չարչարանքներէ յետոյ, երբ անկարող կ'ըլլան ոեւէ գաղտնիք առնել անկէ, կը փոխադրեն Պոլսոյ կեդրոնական բանտը:

Ընկեր Ճանիկ իր խումբովը կ'անցնի որոշեալ վայրը, երբ կը տեղեկանան գիւղերու պաշարումը, գիշերով կը մտնեն Ապուշթայ գիւղը, որ բացառապէս հայերէ կը բաղկանար, եւ կ'իջեւանին Կարապետ էֆ.ի տունը, չորս օր մնալէ վերջ կը մեկնին որպէսզի իրենց պատճառաւ գիւղին վնաս մը չգայ:

Ընկեր Ճանիկի խումբին նոր Թագստոցը, անմատչելի սարի մը վրայ Թոգաթի մօտ, ամենէն ապահովն էր թէեւ, սակայն լուր ստանալու տեսակէտով միւս խումբերէն բաղձալի վայր մը չէր: Օրինակ, չէին կարող տեղեկանալ օրը օրին թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ մօտակայ գիւղերը, երբ ոստիկաններ յեղափոխական

Հնչակեաններ հետապնդելու պատրուակին տակ հայերը, մանաւանդ գիւղապետները անլուր չարչարանքներու կ'ենթարկէին:

Անգործ նստելը ընկեր Ճանիկի համար հաճելի կեանք մը չէր, երբ մանաւանդ ուտելիքի պաշարն ալ լմննալու վրայ կ'ըլլար: Միւս խումբերու գործունէութեան տեղեակ ըլլալու համար կ'որոշեն հեռանալ այդ վայրէն, բայց դեռ տեղերէն չշարժած, կը նշմարեն կարգ մը շարժող ստուերներ, որոնք կը յառաջանան դէպի զիրենք: Տեղէն քաջ ծանօթ՝ անմիջապէս հակառակ ուղղութեամբ կը հեռանան դէպի Զմարա կոչուած անտառը ու անկէ կ'անցնին Բինկեան, յետոյ Փոքր Արմտան, որ իրենց կեդրոնն էր: Երբ կը լսեն որ 48 ընկերները ձերբակալուած ու բերդը տարուած են, ընկեր Ճանիկ, առանց սպասելու, խումբով կը պաշարէ բերդը գիշեր ատեն ու կ'ազատէ ընկերները, ու դեռ չլուսցած՝ կը դառնայ Թագստոցը պաշարով բեռնաւորուած:

Շաբաթ մը վերջ այդ Թագստոցին մէջ տեղի կ'ունենայ յեղափոխական ժողով, ուր ներկայ կ'ըլլան Ժիրայր, Շմաւոն, Արխանեան, Դանիէլ Զավուշ եւուրիշներ: Կը գծուին գործունէութեան նոր ծրագիրներ: Տաք վիճաբանութիւն տեղի կ'ունենայ ռումբերու գործածութեան մասին: Ընկ. Ժիրայր կ'արգիլէ անոնց գործածութիւնը գիւղերու մէջ, «որովհետեւ ռումբի գործածութիւնով շատ մը անմեղներ կը սպաննուին, որ ոճիրի հաւասար է: Եւ մենք ոճիր գործելու համար չենք նետուեր այս կեանքին մէջ», կը վերջացնէ ան իր ճառը:

Այս ժողովէն երկու օր վերջ Ժիրայր եւ Շմաւոն կը մեկնին: Մնացեալներու առաջին գործը կ'ըլլայ հայ մատնիչները պատժել, որոնք շատցած ըլլալով սկսած էին նեղել խմբերը:

Կառավարութեան իմաց տրուած ըլլալով յեղափոխականներու նոր գործունէութիւնը, դաս մը տալու համար անոնց, Երզնկայի բանակը կ'ուղարկէ Արմտան: Բանակի հրամանատարը գիւղի քահանան եւ մեծերը շատ մը տանջանքներու կ'ենթարկէ խմբերուն Թագստոցը գտնալու համար: Անմեղներ կը խոշտանգէ, անիրաւութիւններ գործել կուտայ իր զինուորներուն ձեռքով բայց եւ այնպէս արդիւնքը նշանակելի չըլլար: Անօրէն հրամանատարը վերջին միջոցին կը դիմէ — կը սպառնայ ամբողջ հայ բնակչութիւնը սուրէ անցնել եթէ տեղը չըսեն: Ծարահատ քահանան եւ գիւղի մեծերը գիշերանց կը ներկայանան խումբերուն եւ հրամանատարին սպառնալիքը կը յայտնեն: Խմբապետական ժողովը կը յանձնարարէ ներկայացուցիչներուն որ երթան ուղղակի հրամանատարին եւ ըսեն իրենց տեղը ու աւելցնեն միանգամայն որ անձնատուր կ'ըլլան եթէ քանի մը ոստիկաններ ղրկէ: Երկու օր վերջ տասնեակ մը ոստիկաններ հպարտութեամբ սարը կը բարձրանան յեղափոխականները ձերբակալելու համար, բայց չորս կողմէն կը պաշարուին յանկարծ ու զինաթափ կ'ըլլան: Բոլորին ձեռքերը կը կապեն, բացի մէկէն, ու այդ մէկն ալ կ'ուղարկեն հրամանատարին, յանձնարարելով որ եթէ երկու օրէն գիւղէն չհեռացնէ զինուորները, թէ գերի զինուորները կը սպաննուին եւ թէ ինք եւ զինք շրջապատողները: Հրամանատարը այս լուրը առնալով կը կատղի, կը սկսի աւելի շատ վայրագութիւններ գործել գիւղին մէջ: Խումբերը իմանալով անոր այս վերջին վատութիւնը, գիշերանց կը յարձակին ու լաւ ջարդ մը կուտան, եւ լոյսը դեռ չճեղքած՝ կրկին կը բարձրանան սարը:

Միւս օրը գիւղի քահանան առանձինն սարը կը բարձրանայ ու կ'օրհնէ խումբերը ու անոնց յաջողութիւն կը մաղթէ, որոնք յաջորդ գիշերը պաշարման շղթան կտրելով կ'անցնին Ակնայ կողմը ու չորս գիշեր ճամբորդելով կը հասնին Փիրանեանի տունը, Ակն, ուր շաբաթ մը վերջ դարձեալ ժողով կ'ունենան Ակնայ Հընչակեան վարչութեան հետ: Ժողովի կարեւոր որոշումներէն մէկը կ'ըլլայ խումբերը անջատ պահել, իւրաքանչիւրը որոշ տեղի մը վրայ, որպէսզի երբ մէկը պաշարուի, կամ վտանգուի, միւսները օգնութեան հասնին:

Երկու օր վերջ ընկեր Ճանիկի խումբը կը բաժնուի ու կը մեկնի դէպի Արաբկիր, հոն կը մեկնին նաեւ ընկերներ Ժիրայր եւ Շմաւոն կազմակերպական նոր աշխատանք յառաջացնելու համար: Իսկ Արխանեան իր խումբով կը մեկնի Ապուշթայ գիւղը, սակայն ճամբան ոստիկաններու հետ ընդհարում ունենալով կը վիրաւորուի ձեռքէն, իսկ զինուորներէն մէկն ալ ոտքէն: Արխանեան կը մեկնի դարմանուելու համար: հետ Մեծ Արմտան կը մեկնի Նշան պատուելիի եւ Զաքոյի խանեանի վէրքը խորունկ ըլլալով

(Շարունակելի)

ՄՏԱՒՈՐ ՆԵՐՇՆՉՈՒՄԸ

ՀԻՒԱՆԴԻ ՍԵՆԵԱԿԻՑ ՆԵՐՍ

Գրեց՝ ԴՐ. Յ. ԱՐՏԱՇԷՍ ՇԷՔԷՐՋԵԱՆ

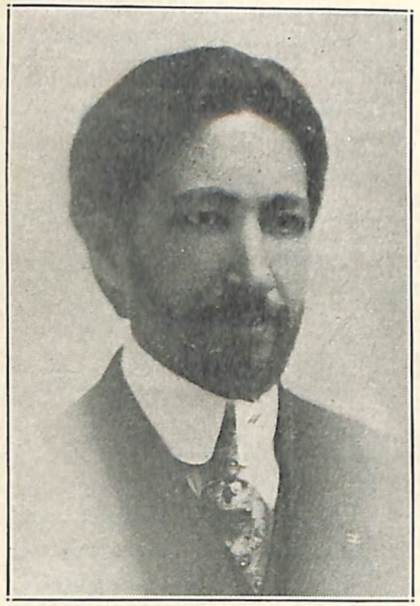

ԴՐ. Յ. Ա. ՇԷՔԷՐՋԵԱՆ

Որ մտքի զանազան դրութիւններ մարմնի վրայ ուղղակի ազդեցութիւն են թողնում, դա մի ճշմարտութիւն է, որ շատ ծանօթ է եւ երկար քննութեան կարիք չկայ: Բայց, որ, մտաւոր ներշնչումը գործօն ազդակն է, որի միջոցով այդպիսի հետեւանքներ առաջ են գալիս, այնքան էլ լաւ յայտնի չէ:

Ճիշդ է, նոյնպէս որ, ներշընչումի մէկ կամ միւս կարգի գործածութիւնը իսկական գաղտնիքըն է մտաւոր կամ Հոգեբանական Բժշկութեան: Եւ ճիշդ է նոյնպէս որ, ներշնչումը աւելի զօրաւոր դեր է կատարում սովորական բժշկական դարմանումի ժամանակ, քան դեղերն եւ կամ առողջապահական կանոնները:

Վերջերս Ներշնչական Բժշկութիւնը բաւականին մեծ ուշադրութեան է արժանացել բժիշկների կողմից, եւ ամենայայտնի դոլէճներում տեղ են տուած ուսումնասիրելու համար. բայց սովորական անձանց համար ներշնչումի սկզբունքը մասամբ անորոշ է, եւ դա, նրա համար որ, ներշնչման գործօն ազդակը գոյութիւն ունեցող բոլոր ոյժերից ամենանուրբն է:

Ներշնչումի մասին անտեղեակ լինելն է որ, շատեր այն հաւատով են առաջնորդուել թէ՝ ներշնչումը պատկանում է դեռ սուտ գիտութիւնների շարքին, եւ թէ նա չէ ընդունուած առողջ եւ խելացի մտածողներից:

Այդ անձնաւորութիւնները նոյնպէս հաւատում են, որ ներշնչման ազդեցութիւնը մարմնի վրայ տարակուսելի է, եւ թէ բժիշկներ կարեւորութիւն չեն տալիս. բայց այդպիսի համոզմունքներ շուտով կը ցրուեն հետեւեալ նշանակելի յայտնութիւններով.

Դր. Պարք այսպէս է ասում.

«Որ սիմպատէտիկ ներվային սիստեմը ազդում եւ կատարելապէս կառավարում է ֆիզիքական գործարանաւորութիւնը, այնքան պարզ եւ լաւ ծանօթ է բոլոր հետազօտողների համար, որ կարիք չկայ խօսել այդ երեւոյթի մասին եւ տալ անհամար թւումներով բացատրութիւններ: Մենք բոլորս գիտակ ենք այն ճշմարտութեան, որ մարսողութիւնը անմիջապէս արգիլւում է երբ մի վախ կամ տխուր լուր է լսում: Ախորժակը իսկոյն կորչում է, նա դադարում է. եւ ամբողջ սիստեմը զգում է ճնշող ազդեցութիւն. մտաւոր եւ հոգեկան կոհակը ցածացնում է կենսական ջերմաչափը: Երկիւղը ո՛չ միայն արգիլւում է գործառնութիւնը, այլ միեւնոյն ժամանակ արգիլւում է հիւթահոսումը, որից կախուած է մարսողութիւնը: Մի յանկարծակի երկիւղ, յաճախակի անդամալուծութեան է ենթարկում սիրտը անդարմանելիօրէն, մինչդեռ մի հաճոյալի եւ կամ զուարթ լուր, հանդըրտացնող եւ ամբողջ գեղձային կազմի նուրբ գրգռումով աւելացընում է հիւթահոսումը, օգնում է մարսողութեան, ցնծութեան խայտանք է ուղարկում դէպի ներվային զգայարանոցը, որը տարածում է ուրախ լուրը իւրաքանչիւր ներվային մանրաթելերէն մարմնի բարդ կազմուածքի մէջ»:

Եթէ մենք ընդունինք վերոյիշեալները որպէս առողջ դիտութիւն, պէտք է ընդունինք նոյնպէս որ, ամէն բժիշկ երբ վախ է առաջացնում իր հիւանդի մէջ, թէ՝ նա երբեք չի կարող լաւանալ, նա իրապէս տալիս է այդ հիւանդին մի մեղմ թոյն, իրականապէս ոչ էլ շատ մեղմ, դուցէ բաւական զօրաւոր, որ դանդաղ եւ ատախճանական մահ կ'առաջացնէ:

Մի այլ յայտնի բժիշկ այսպէս է ասում. «Միտքը որպէս մի շարժիչ (dynamic) զօրութիւն, որ գործում է մարմնի գործառ-

նութեանց վրայ՝ գործնականապէս ապացուցուած է մեր գոյութեան օրերից: Մտային շարժիչ զօրութիւն նախադասութեամբ, ես նկատի եմ ունեցել զանազան ձեւի ներշնչումներ եւ նոյնպէս մտքի զանազան ազդող կարողութիւններ, ինչպիսին է, հաւատք, վստահութիւն, երեւակայութիւն, յուզում, յոյս եւայլն: Որեւէ մէկը կամ բոլորը միասին կարող են ազդել մարմնային գործառնութեանց վրայ:

Աւելացնենք նաեւ մտքի հաւանական գործունէութեան եղանակը որպէս տիրող բուժական զօրութիւն: Որեւէ սկզբնական տպաւորութիւն փոխանցւում է ուղեղային բջիջներից սիմպատետիկ մանրաթելերին, որոնք բաժանուած են հերաձեւ արեան անօթների ոչ կամաւոր մկաններում: Որովհետեւ հիւանդ դրութիւններ ենթադրաբար արդիւնք են օրկանների եւ հիւսուածքների հին եւ նոր արեան կուտակումների, հետեւաբար պէտք է հետեւցնել որ, հերաձեւ արեան անօթների — տրամագծի փոփոխումը գուցէ այնպէս բարեփոխէ անձնական եւ կենսական ընթացքը, որ նրանց բուժէ, ինչպէս օրինակ մտային տպաւորութեան որպէս դիտելի գործունէութիւն, արեան հերանօթային շրջանառութիւնը, որը աչքով տեսանելի է, յիշենք երեսի շիկնելը կամ գունաթափուելը, նայած թէ իր մտախորհուրդները ինչ նիւթ են ներկայացնում: Բերանը ջրոտւում է երբ մտախորհուրդը եւ կամ աչքը տեսնում է մի հրապուրիչ կերակուր, արտասուում է վշտի մտախորհուրդներից, նողկում եւ փախում է հիւանդացնող տեսարաններից: Եւ իսկապէս արդար եզրակացութիւն չէ՞, որ արեան անօթները կազաւարող vasomotor ներվերի միջոցով ներքին օրկաններն էլ կարող են մտային տպաւորութիւններից նոյն ազդեցութեան ենթարկուել, որ այնտեղ եղած նոր եւ կամ նոյնիսկ հնացած արեան կուտակումի պատճառով անհանգստութիւններին նպաստել եւ կամ բուժել»:

Մի յայտնի պրոֆէսօր մի հիւանդի քննելուց յետոյ երբ հեռանում էր հիւանդից, առանց դեղագիր տալու դարմանումի համար, տան բժիշկը հարցնում է.— «Ի՞նչ պէտք է տալ հիւանդին»:— «Օ՛հ, ասում է պրոֆէսորը, յուսալից ախտաճանաչութիւն եւ ուրիշ ինչ որ, դու կը կամենաս», միեւնոյն ժամանակ աւելացնում է «Տխուր եւ մելամաղձոտ բժիշկներ վրիպել են, իսկ յուսալից եւ լաւատես բժիշկը միշտ շահել է սկզբից մինչեւ վերջ»: Վերջապէս իրաւամբ կարելի է ասել որ, բժիշկները աւե-

լի շատ ողջամիտ խրատատուներ եւ իմաստուն խորհրդատուներ են լինելու քան թէ առատ դեղատուներ:

Սրան հակառակ, դուք կը գտնէք բժիշկներ, որ հիւանդի դնալիս հետեւեալ կերպով են արտայայտւում.— «Ես կարծում եմ որ, մենք կարող ենք քեզ ազատել, բայց շատ դժուար եւ երկար գործ է լինելու»: Որ այսպիսի մի արտայայտութիւն հիւանդի լաւանալը միշտ ուշացնում է, մի ճշմարտութիւն է, եւ ամէն ուշիմ դիտողի համար պարզ է: Իւրաքանչիւր հակառակ ներշնչում, որ տրւում է հիւանդին, ուշացնում է նրա ապաքինումը, եւ նրանք որոնք տանջուած են հիւանդութիւնից լաւ են հասկանում:

Դր. Պարկին, որը ճանաչուած է յայտնի հեղինակ Ներշնչական Բժշկութեան, այսպէս է ասում.— «Որոշ հետեւանք է առաջ գալիս որոշ մտախորհուրդներից, եւ ամէն դէպքում երբ հնարաւոր է ենթակային մտածել տալ այն խորհուրդները, որ մենք ցանկանում ենք, եւ կը ստանանք նոյն հետեւանքը: Ներշնչողի գործն է, որ այն խորհուրդները տեղաւորէ ենթակայի մտքի մէջ, որ նա անպատճառ մտածէ դրա մասին, եւ սա կարելի է անել մի որոշ աստիճան, եթէ ոչ կատարեալ, ամէն դէպքում:

Անհրաժեշտ է, որ ենթական հաւատք ունենայ, առատօրէն տրուի նրան այդ բուժիչ դեղէն, երբ մանաւանդ նա կը նշմարէ դարմանումի օգուտը:

Հասկնալով Ֆիզիքական եւ մտաւոր փոփոխութիւնները, որ հետեւանք է որոշ խորհուրդների, ներշնչողը կարող է առաջ բերել այդ փոփոխութիւնները, գործ դնելով մտաւոր ներշնչման մի ձեւ, որ ենթական ստիպուած մտածէ այն խորհուրդների մասին, որը արդիւնք է առաջացնելու: Մի մարդ թող հաւատ չունենայ թէ լիմոնի մտախորհուրդը կարող է գրգռել լորձունքի գեղձերը եւ լորձունքը աւելացնել, բայց թող երեւակայէ մէկ րոպէ, որ լեմոնը իր բերանի մէջ է քամւում, իսկոյն իր բերանը ջրոտուելու է, առանց նկատի ունենալու թէ հաւատ ունի՞: Նըմանապէս բոլոր մարմնի օրկանները կարելի է ազդել հետեւելով որոշ ուղղութեան մտախորհուրդների մղումներով, եւ այս մըղումները կը հետեւին խորհուրդին եւ կը գրգռեն օրկանները առանց նկատի ունենալու հաւատքը»:

Բժշկականութիւնը այսօր սկսել է հասկնալ ներշնչման ոյժի հրաշալի զօրութիւնը հիւանդի մտային դրութեան վրայ, եւ ա-

ռաջադէմ բժիշկներ ու հիւանդապահներ նոյնքան ուշադրութիւն
են դարձնում հիւանդի մտաւոր կողմը եւ շրջապատը, որքան դե-
ղօրայքով դարմանումը: Բայց տակաւին կայ մի ստուար մեծա-
մասնութիւն որ չհասկնալով գործ են դնում ներշնչումը հիւանդի
սենեակում լաւ կամ վատ հետեւանքով: Շատ հիւանդներ եւ ան-
կարողներ լաւացել են ներշնչումով, եւ շատերն էլ վատացել են
իրանց բարեկամների, ազգականների կամ խնամողների տգէտ
ներշնչումներից:

Առհասարակ, հիւանդի այցելողները, առանց մտածելու թա-
փում են անխորհուրդ եւ վնասակար ներշնչումներ հիւանդի գխ-
րադդած մտքի վրայ, որը սովորաբար շատ վատ ազդեցութիւն
է թողնում:

Հոգեբանները լաւ գիտակ են այն ճշմարտութեան, որ հի-
ւանդի Ֆիզիքապէս թոյլ դրութիւնը պատճառ է դառնում մտա-
ւորապէս սաստիկ դիւրազգած դրութիւնում լինել, եւ դորա հա-
մար էլ բոլոր ներշնչումները չափազանցեալ ազդեցութիւն են
գործում: Սովորական հիւանդը, չափազանց զգայուն է տպաւո-
րութիւններ ընդունելու. եւ յաճախ, անցողակի մի արտայայտու-
թիւն՝ բժիշկից, հիւանդապահից, ազգականներից կամ բարե-
կամներից, անմիջապէս նշմարում եւ թարգմանում է չափա-
զանցրած ձեւով: Եթէ այդ արտայայտութիւնները նպաստաւոր
չեն, հիւանդութիւնը ետ է գնում. հիւանդ անձը իսկոյն նկատում
է արտայայտութեան ձեւի փոքրիկ փոփոխութիւնը. մինչդեռ մի
առողջ անձի համար անցնում է աննկատելի: Նրանք անձկանօք
դիտում են այդ նշաններին եւ հազիւ է պատահում, որ աննկատ
անցնին:

Երբ այդպէս է հանգամանքը, ամէն ջանք գործ ենք դնելու,
որ հիւանդի սենեակը տանինք առողջ տպաւորութիւններ, բայց
առհասարակ ի՞նչ ենք տեսնում, փոխան արթուն եւ մտային
խօսքերի մենք գտնում ենք մեծաւ մասամբ անզգուշութիւն եւ
տգիտութիւն: Այցելուներ կամ բարեկամներ նստելով հիւանդի
մահճակալի մօտ, նրան յայտնում են, թէ ինչպէս այցելուի քրոջ
որդին իրա նման էր եւ երկար տանջուելուց յետոյ մեռաւ, եւ թէ
ինչպէս, այսինչ կամ այնինչը որ միեւնոյն հիւանդութիւնից էր
տառապում, տօսկալի կրկնում ունեցաւ եւայլն եւայլն:

Շատ հիւանդների յոյսերը մեռցրել են այդ անխորհուրդ
այցելուները եւ ձգել են նրանց մտային ցաւալի դրութեան մէջ:

Մտածել հիւանդութեան մասին, ասել է վախենալ հիւան-
դութիւնից, եւ մտաւորապէս ապրել հիւանդ մտախորհուրդնե-
րով, նշանակում է միջամուխ լինել բնութեան, որ ջանք է անում
հիւանդութիւնը հեռացնել: Հետեւաբար, որեւէ բան որ պատճառ
է դառնալու հիւանդի մէջ այդպիսի մտային դրութիւն առաջա-
ցնելու, որոշապէս վնասակար է, եւ ով որ պատճառ է դառնում
այդպիսի դրութիւն առաջ բերելու, նա ամէն բան է բայց ոչ բա-
րեկամ, աւելի ճիշդը կարելի է անուանել թշնամի: Որեւէ մէկը
որ առաջ է բերում ընկճում, վախ, կամ հակաառողջական մը-
տածմունքներ հիւանդի սենեակում, նոյնքան թշնամի է ինչքան
ալքոհոլը մի անմեղ մանուկի համար:
Մտածիր առողջութիւն, եւ դուն բնութեան օգնած ես լի-
նում առողջութիւն առաջ բերելու: Սա ճանաչուած գիտական
ճշմարտութիւն է: Ուրեմն ինչո՞ւ չ՚օգտուինք պատեհութիւնից:
Տարեկան հազարներ են մեռնում ուրիշ ոչ մի պատճառից,
բացի ներշնչումի սխալ գործածութիւնից հիւանդի սենեակում:
Սա գոյութիւն ունեցող ուժերից ամենանուրբն է, եւ ոչ մի տե-
ղից չէ բացակայում:
Գուցէ ոչ մէկ բան այնքան լաւ չի կարող պատկերացնել ներ-
շնչման արժէքը հիւանդի սենեակում, որքան այն յայտնի ճըշ-
մարտութիւնը, որ բժիշկներից ոմանք կարծես իրանց հետ տա-
նում են առողջութեան եւ վստահութեան մի մթնոլորտ, որը
ներգործում է հիւանդի հոգւոյն, որ մի կազդուրիչ դեղի համար
անկարելի էր:
Այս տիպի մի բժիշկ հիւանդի սենեակը մտնելու վայրկեանից,
հիւանդի մէջ զարթնեցնում է յոյս, վստահութիւն եւ կորով, եւ
այն բոպէին որ հիւանդի ձեռքն է բռնում զարկերակը քննելու,
հիւանդ սկսում է դէպի լաւը գնալ: Եւ երբ բժիշկը ուրախ տրա-
մադրութիւնով յայտնում է «շատ լաւ ես յառաջադիմում, մենք
քեզ կարճ ժամանակից լաւացնելու ենք», արդէն պայքարը կիսով
չափ շահուած է:
Սրան հակառակն է ազդում այն տխուր ժանիքաւոր բժիշկ-
ների այցը, որոնք կարծէք մեռելաթաղի դերումն են գտնւում:
Այդպիսի անձնաւորութեան ներկայութիւնը անպայման հիւան-
դի դրութիւնը վատացնում է, իրապէս, այդպիսիները յաճախ
մարդու ամենափոքր անտրամադրութիւնը ծանր հիւանդութեան
են հասցնում:

Ուրախալի մի երեւոյթ է, որ արդի բժիշկների կարեւոր մի մասը սկսել է իրազեկ լինել, որ հիւանդի սենեակը պէտք է լեցուած լինի լոյսով, հաւատքով, լաւատեսութեամբ եւ ուրախութեամբ: Նա արգիլում է որեւէ մէկին հիւանդի սենեակը այցելել, որ չէ սովորել առողջութիւնից խօսել:

Երբ մէկը հիւանդ է, ընդհանրապէս սովորութիւն է բարեկամների այցելութիւնը, թէեւ, եթէ այժմեան հոգեբանական լոյսով նայենք պիտի գտնենք որ, նրանք բարեկամ լինելուց ամէն բան են: Այս այցելուների մեծամասնութիւնը իրանց հետ բերում են մտային միքրոպներ եւ մտային վարակում առաջ բերում: Թէեւ հաճելի չէ ասել, բայց ճշմարտութիւն է, որ նրանք աւելի վտանգաւոր են քան տարափոխիկ հիւանդութիւնով մէկը ընդունել մի տան մէջ որտեղ փոքրիկներ կան: Անկասկած ճշմարտութիւն է որ, այդպիսի այցելուների խօսակցութիւնը, շատ դէպքերում, յաճախ քանդել են ամէն բան որ ձեռք է բերուել դդոյշ խօսքով եւ խելացի դարմանումով: Հետեւաբար, հիւանդի սենեակին պիտի նայել ինչպէս մի նուիրական տեղ եւ չպէտք է թողնել որեւիցէ մէկը որ իրան հետ չի կարող տանել առողջութեան յոյս եւ զուարթութիւն:

Խնամոտ փորձեր դրական կերպով ապացուցել են այն ճշմարտութիւնը, որ, յոյսը իսկապէս բուժական արժէք ունի: Մի հիւանդ, որի մէջ յոյս ես զարթնեցնում, բացայայտ կերպով աւելացնում ես նրա դիմադրող ոյժը եւ համապատասխան կերպով աւելացնում ես նրա կենսունակութիւնը:

Իւրաքանչիւր հիւանդի պէտք է կրկնակի կերպով ասել որ, բոլոր խնամողները մտադրուած են իրան լաւացնելու. եւ ամէն մի անձ, որ ուեւէ կերպով կապուած է հիւանդի հետ, իր ձեւերով կամ շարժումով պէտք է տպաւորէ հիւանդին, որ ցանկացած արդիւնքը ակնկալելի է: Ուեւէ բան որ կարող է երկիւղ, մտաւոր ճնշում, յուսահատութիւն առաջ բերել, խոհեմ կերպով պէտք է ջնջել հիւանդի սենեակից: Խնամատարների միմեանց հետ փսփսուքը նոյնպէս վատ սովորութիւն է եւ չպէտք է անել:

Երբ բժիշկը իր այցելութիւնն է կատարում իւրաքանչիւրը պէտք է աշխատի, որքան կարելի է, իրան զուարթ ցոյց տալ, թէկուզ բժիշկը հիւանդի բացակայութիւնից յուսահատական դիտողութիւններ անէ: Բժիշկի մեկնելուց յետոյ երբ հիւանդի սենեակում մտային ընդհանուր ճնշում է հետեւում, հիւանդի մտքի

մէջ երկիւղ կամ կասկած է ծագում, եւ սկսում է մտածել, որ իր դրութիւնը աւելի վատ է քան իրան հաւատացնում են:

Երբ հիւանդի դրութիւնը լուրջ եւ սպառնական է դառնում, իրան իսկի չպիտի յայտնել, ինչ որ էլ լինի դրութիւնը; պէտք է փոքրացնել, երբեք չմեծացնել. վերջապէս, համարեայ բոլոր հիւանդութիւններ, լինին թեթեւ, կամ ծանր, մեր ինչպէս վերցընելուց կախում ունի: Մի անցողակի դրութիւն կարող է վերին աստիճանի լուրջ հետեւանք առաջացնել երկիւղի եւ սարսուռի պատճառով: Մի թողէք որ հիւանդի երեւակայութիւնը հակառակ իրան գործէ: Երեւակայութիւնը շարունակ գործում է, ուրեմն, առաջնորդիր նան որ յօգուտ իրան գործէ: Օգնիր նրան, որ առողջութեան մասին մտածէ, որովհետեւ նա ստիպուած է մտածել, որքան շատ առողջութեան մասին է մտածում,, այնքան առողջութիւն է ձեռք բերում, եւ այսպէս բնութեան օգնում առողջութիւն արտադրելու:

Հաւանական է երկիւղը ամենամեծ թշնամին է հիւանդի մը, որը վանելու ենք հիւանդի սենեակից, եւ աւելորդ չէ ասել որ, աշխարհի առաջնակարգ բժիշկներ սկսել են ընդունել հիւանդի մտքից երկիւղ եւ յուսահատութիւն դուրս գցելու կարեւորութիւնը:

Սըր Պէկէթ, հետեւեալն է ասում այս նիւթի մասին.— «Շատ դէպքերում, ես պատճառ եմ ունեցել հաւատալու որ քաղցկեղը իր ծագումը ստացել է երկար անձկութիւնից կամ վշտից»:

Մէկ ուրիշը աւելացնում է. «Ես յաճախ գտել եմ հիւանդներ լիարդի նախնական քացկեղով, եւ նրանց հիւանդութեան պատճառը երկարատեւ վիշտն եւ անձկութիւնն է եղել»:

Մէկ ուրիշը աւելացնում է.— «Մտային ծայրայեղ լարուած դրութիւնը յաճախ մորթի բորբոքում է առաջ բերում, այս բոլորը եւ միեւնոյն ժամանակ քաղցկեղը, լուսնոտութեան եւ խելագարութեան պատճառը մասամբ եւ կամ ամբողջութեամբ մըտային են»:

Բոլորին յայտնի է, որ երբ տարափոխիկ խոլերան, ծաղիկը, տիֆտերիտը, դեղին տենդը եւայլն, խուժում են մի հասարակութեան մէջ, շատերը զոհ են գնում պարզապէս նրա համար որ, հիւանդութեան երկիւղից պակասեցնում են իրանց կենսունակութիւնը: Այս մասին շատ յայտնի հեղինակներ անվերապահօրէն վկայում են:

Երբ մէկը հիւանդ է, նա տկար է. Նրա միտքը բաց է ամէն տեսակ տպաւորութիւնների, հետեւաբար, ակներեւ է որ դըժուարութիւնների պիտի հանդիպի, երբ այդ տպաւորութիւնը հակառակ իրան լինի: Նա սկզբից կը սկսի դէպի լաւը ընթանալ, եթէ այդ բոլոր տպաւորութիւնները լինին պայծառ, լաւատես, յուսալից եւ առողջ:

Հիւանդի սենեակում մենք պէտք է խօսինք եւ շարժուինք այնպիսի ձեւով որ հիւանդի մէջ զարթեցնենք այն, ինչ որ մենք ցանկանում ենք արտայայտուած տեսնել նրա դրութեան մէջ: Ոչ մի բան չպէտք է անել կամ ասել, որ պատճառ դառնայ նրա միտքը ճնշելու եւ կամ իր վստահութիւնը խանգարելու: Հիւանդի սենեակի ամբողջ մթնոլորտը պէտք է ներշնչէ առողջութիւն, զուարթութիւն եւ կարողութիւն: Սրանց հակառակ որեւէ ներշնչումից պէտք է խուսափել:

Ներհակ ներշնչումները առաջնորդում են հիւանդութեան, նեղութեան եւ վրիպումի: Առողջարար ներշնչումներն առաջնորդում են դէպի առողջութիւն, յոյս, երջանկութիւն եւ զօրութիւն: Իւրաքանչիւր լաւ խորհուրդ մի ոյժ է, որ գործում է անհատի օգտին:

Անգիտացիր այս օրէնքը եւ դու կը լինես ոչ միայն քո ամենավատ թշնամին, այլեւ կը լինես թշնամի բոլոր նրանց որոնց կը հանդիպիս: Դիր այս օրէնքը գիտական գործնէութեան մէջ ամէն բանում, եւ դու ոչ միայն օրհնութիւն կը լինես ամէնքին, այլ միեւնոյն ժամանակ աստիճանաբար հող կը գրաւես ամէն բանում, որ ոեւէ արժէք ունի քո սեփական կեանքում:

4604 Lincoln Ave.,
Chicago, Ill.

ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՄԵՆԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գրեց՝ Տոքթ. Գ. ՊԱՅՏԱՐ

Մարդկութիւնը յաւէտ յառաջ կը սուրայ իր ըմբոստ զաւակներուն շնորհիւ: Հին կարգերու, հին ըմբռնումներու պինդ փարող դասակարգերու դէմ կը կանգնի յեղափոխական սերունդը:

Հինին ու նորին պայքարը յաւերժական է: Կուգան վայրկեաններ, որ կարծես հինին խնկարկու եւ մենատիրական մարմաջով տոգորուած դասերը յաղթանակը տարած են նորին ախոյեան եղող փոքրամասնութեան դէմ: Սակայն ճշմարտութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ պահ մը տեղի տալ ահեղ ոյժերու առջեւ, ուրկէ աւելի զօրաւոր դուրս կուգայ յառաջդիմութեան կրակովը հրահրուած մասսան, ու ահա վերջապէս կը տանի վերջնական յաղթանակը:

Ժողովուրդները, ըմբոստ եւ յառաջդիմական գաղափարներու ջատագով առաջնորդներու տուած դաստիարակութեան շնորհիւ սթափած են տիրող կարգերու պատճառած թմրեցուցիչ վիճակներէն եւ ձեռք ձգած իրենց քաղաքական, ընկերային ու կրօնական ազատութիւնները նուազ կամ աւելի աստիճաններու մէջ:

Վեհագոյն օրէնքն է այս. այսինքն՝ դէպի լաւագոյնին հասնիլ: Եւ այդ տեղի ունենալու համար օրուան տիրող եւ շահադէտ դասակարգերը պիտի պարտուին գիտակցութեան անպարտելի լոյսին ճաճանչներէն ու մարդկութիւնը, վերջապէս պիտի հասնի դէպի խաղաղական երջանկագոյն պայմաններու գիրկը, որուն առինքնող տեսիլքէն դարեր շարունակ երգած են, մարդկութեան մէջն մի գաղափարական ու յեղափոխական առաջնորդները:

Մենատիրութիւնը, որ անկիւնէն որ դուրս գայ, որ մարզին մէջ որ երեւան գայ, հոն կը բերէ վնաս մարդկութեան, իսկ շահ՝ տիրող փոքրամասնութեան: Մենատիրութեան խնկարկու փոքրամասնութիւնը միշտ անուղղակիօրէն մեծամասնութիւն ե-

գած է, որովհետեւ օրուան մամուլին ջախջախիչ մեծամասնութիւնը շահերով շղթայուած, անոր հրամաններուն անսացող դասաւանդ եղած է, ինչ որ կը նշանակէ ժողովուրդին անգիտակ մասը փրեն քաշել եւ անուղղակիօրէն դարձնել ժողովուրդը իր ձեռքին մէջ ոյժ մը՝ կերտելու իր տէրերին ծրագիրներու իրականացումները հանրութեան վնասին մէջ, ուղղակի ըլլալ ժողովուրդին շահերուն քանդիչ ոյժը: Ուրեմն թող լաւ հասկցուի թէ՝ մեծամասնութիւն չի նշանակեր անպայման ճշմարտութեան ու լաւագոյնին դրաւականը ըլլալ: Թերի եւ միակողմանի դաստիարակութեան շնորհիւ ժողովուրդները խաչած են, հալածած են իրենց շահերուն համար կռուող նոր գաղափարներու զինուորները, իսկ յետոյ, երբ գիտակցած են լաւագոյն դաստիարակութեան լոյսին տակ, օրհներգած են ու պաշտած անոնց ինկելի յիշատակները: Իրապէս սրտաճմլիկ է եւ ըմբոստացնող մարդկային կեանքի պատմութեան այս պատկերը: Հակառակ, որ երէկի կոթողման պատմական արձանագրութիւնները կանգնած են մեր աչքերուն առջեւ, ըլլալու դրական դասեր, որ գիտնանք ճանչնալ, հետեւիլ լաւագոյն ուղղութիւններով: Եւ սակայն, վերստին զոհը կը դառնանք տիրող դասուն միակողմանի, թերի դաստիարակութեան: Եւ այսպէս կը տուժէ, կը շահագործուի մարդկութիւնը:

Այս երեւոյթը կը բացատրէ յստակօրէն բոլոր այն պատճառներուն ակնաղբիւրը, որոնք կը կազմեն յառաջխաղացքի վազքը:

Քաղաքա-ընկերային ու կրօնական հարցերու հանդէպ հրաշագոյն բարեփոխումներ տեղի ունենալով՝ շունչ մը կարող է քաշել մարդկութիւնը այս մարզերուն մէջ եւ դէպի աւելի լաւագոյն պայմաններ ստեղծելու պայքարին լծուիլ:

Բայց երբ հարցը կուգայ բժշկագիտականին շուրջ, հոդ տիրող ըմբռնումը տխուր է, նոյնիսկ ընկերվարական գաղափարներու ախոյեանք մութին մէջ կը խարխափին տիրող միակողմանի դաստիարակութեան լախտին տակ: Անշուշտ այս տխուր իրականութիւնը արդիւնք է դարերու պատմութիւն մ'ունեցող բժըշկական մէկ ճիւղի մը խորարմատ ազդեցութեանը, որը թողած է սերունդէ սերունդ: Հազարաւոր տարիներու պատմութիւն մ'ունեցող բժշկութիւնը չի կրնար հանդուրժել իր դէմ ըմբոստացող յառաջդիմական գիտուններու ճիգը Պապական ըմբռնումով մը,

որը կը դաւանէր ըլլալ միակ իրաւասուն, քրիստոնէական կրօնի շուրջ վճռական ու վերջին խօսքն ըսելու: Մանրամասնութեանց մէջ մտնելու պէտքը չկայ ցոյց տալու թէ՝ ինչպէս անկարող եղան Պապերը իրենց մենատիրական մարմաջները յաւերժացնելու, ընդհակառակը ըմբոստ գաղափարական առաջնորդներ տակաւ առ տակաւ ժողովուրդները գիտակցութեան բերելով թօթափեցին կրօնական բռնակալութիւնը. կրօնքը պետութենէն անջատուեցաւ եւ դայն խղճի հարց ճանչցուեցաւ: Այս ըմբռնումները տակաւ առ տակաւ երկրէ երկիր հասնելով, տեղւոյն ժողովուրդը նախապաշարումներէ եւ մօքի շղթայումներէ ազատուելով, աւելի խոհեմօրէն սկսան մեկնել կրօնին ու կրօններուն սահմանը: Տակաւին գիտութեան ու բանականութեան տակ աւելի լաւագոյն կերպով պիտի մեկնուին անոնք անիմաստ եւ ծիծաղելի ըմբռնումներէն ձերբազատելով: Երբ անգամ մը մենատիրութիւնը կը վերնայ, հոն բանականութիւնը՝ ազատութեան կենսատու ոյժին շնորհիւ՝ կը ստեղծէ լաւագոյնը, ի շահ հանրութեան: Այլեւս մարդկութիւնը այս կամ այն դասուն շահերուն գոհ չըլլար: Առողջ դաստիարակութիւնը կը բարձրանայ լայնախոհ եւ թոյլատու գերագոյն ակէ մը: Այսպիսի դաստիարակութիւն մը ծայր տուած էր տարիներ առաջ, ընդդէմ բժշկական մենատիրութեան, որը, մանաւորապէս վերջին քառորդ դարու շրջանին, աւելի ուժգին թափով մը սկսած է ցնցել միակողմանի ոյժերու վրայ բարձրացող ըմբռնումները:

Վերջին կէս դարու շրջանին երեւան եկող բժշկագիտական արդիական մեթոտները սկսած են յեղաշրջող անպարտելի ոյժ մը դառնալ հանդէպ բժշկական Medical մեթոտի: Այս վերջինը իր դարաւոր թէօրիներու եւ փոփոխական վարկածներու վրայ կոթնած՝ ծաղրանքով կը նայի արդիական արժանավայել մեթոտներու հրապարակ դրած գիտական արդիւնաւոր ուղղութիւններուն. սակայն դրական արդիւնքը աւելի խօսուն է, քան հազար ու մէկ թէօրիներու լեռնացած հատորները:

Միացեալ Նահանգները կեդրոն կը դառնայ բժշկական ազատութեան մարդկայնական գաղափարական վսեմ պայքարին: Հոս, արդէն 50 միլիոնի չափ ժողովուրդ կը հետեւի բժշկա-առողջապահական բնական մեթոտներու, այդ լինի Քայրօփրաքթիք, Աւսթէօփաթիք, Նէչըրօփէթիք, եւն. եւն.: Բժշկական ազատութիւնը կարգախօսն է բոլոր յառաջդիմական բժիշկներու, ո-

րոնց մէջ հազարաւոր թիւ կը կազմեն նոյնիսկ Medical տօքթորներ եւ ամէն մէկ մեթոտի եւ դասու պատկան անձեր։ Չկայ կենսական հարց մը, քան մարդուս առողջութիւնը։ Առանց առողջութեան կեանքն արժէք չունի։

Ուրեմն, այլեւս ներելի չէ՛, որ նման սրբազոյն հարցի մը շուրջ մենատիրութիւն մը տեղի ունենայ բժշկական մէկ մեթոտի մը կողմէն ու անոր պատկանի վերջին խօսքը, բան մը, որ հակաբնական ու անտրամաբանական է, քանի որ յիշեալ մեթոտը անկարող է առանձին չափուիլ հիւանդութիւններու հետ։

Բժշկական ազատութեան գաղափարականին հետեւող ըմբոստ գլուխները, մտաւորականները եւ մասսան, կը պաշտպանեն իւրաքանչիւր արժանաւոր մեթոտի գոյութեան ու ծառայութեան իրաւունքը։ Տմարդի կը գտնէ ոեւէ մէկ ճիւղի մը կողմէն առնուած մենատիրական քայլ։ Այդ՝ կը ճանչնայ իրաւանց ոտնակոխումէն զատ, յառաջդիմութեան դէմ մեղանչում մը, յետադիմական Պապականութիւն մը որ ոչ մէկ ժամանակ ներելի է։

Ուրեմն, քանի որ հակառակ այն բոլոր աշխատանքներուն, երբ մինչեւ այսօր կարելի եղած չէ դեղագիտական ճիւղի միջոցաւ (Medical) վանել հիւանդութիւնները՝ կը նշանակէ որ այս ճիւղին պատկանող մենատիրական մոլեռանդ դասը ԻՐԱՒՈՒՆՔ ՉՈՒՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԽՕՍՔԸ ԸՍԵԼՈՒ, ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ԻՒՐ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԵԼ ԱՌՈՂՋԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒ ՆԿԱՏՄԱՄԲ։

Ինչպէս որ ընկերա-քաղաքական կուսակցութիւններ իրենց ուղղութիւններով, ծրագիրներով, գաղափարական հայեացքներով կը պայքարին ցոյց տալու ժողովուրդներուն թէ այս կամ այն ուղղութեամբ աւելի լաւագոյն կերպով պիտի հասնին իրենց ընկերային եւայլն երջանկութեանց, այնպէս ալ բժշկագիտական մեթոտներու հետեւողներ պէտք է ազատ ըլլան ցոյց տալու իրենց ուղղութիւններուն մատուցած արդիւնքը։ Հոգ չէ թէ բժշկական մէկ ճիւղը ունի հազարաւոր տարիներու պատմութիւն մը, այդ ոչ մէկ ժամանակ իրաւունք է, գրաւական մըն է հանդէպ արդիական մեթոտի մը երբ այս վերջինը իր արդիւնքով աւելի դրական ու օգտակար բարիքներ կը մատուցանէ հիւանդ եւ տառապող մարդկութեան։ Ուրեմն, բժշկական ազատութեան հարցն ալ կրօնականին նման պէտք է պաշտպանուի ալ աւելի մեծ թափով մը ընկերվարական սկզբունքներով ապրող կուսակցութեան մը կողմէն։ Իրապէս ի՞նչ տմարդի եւ ստորին ըմբռնում մը ա-

նոնց կողմէն, որ կ՚երդնուն «ժողովուրդին բարւոյն համար»։ Եւ տակաւին ստորնամտութիւնը կ՚ունենան արգիլելու գործունէութիւնը անոնց որոնք իրենց մեթոտէն տարբեր մեթոտով մը պիտի օգնէին իրենց չկրցածին։ Արժանի բժշկական մեթոտները պէտք է յարգուին ի շահ մարդկութեան առողջութեան։

Անկցի՛ն մենատիրութիւնները։

ՆՕԹԵՐ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂԵՐՈՒ ԿԵԱՆՔԷՆ(*)

ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ՓՐԱՎԻՏԷՆՍԻ ՄԷՋ

(1890—1930)

Գրեց՝ ԳԵՂԱՄ ՎԱՐԴԵԱՆ

Նախնական գիտելիքներ.— Հնչակեան Մասնաճիւղի հիմնաւորումը.— Պայքար Ազատականներու եւ Պահպանողականներու միջեւ.— Հրապարակային ցոյցեր.— Ընկեր Խան-Ազատի բանախօսութիւնը.— Կռիւ եւ պառակտում.— Հնչակեաններու յաղթանակը.— «Ժիրայր» Զինավարժական խումբի կազմութիւնը. — «Հնչակ» Դերասանական խումբի գործունէութիւնը.— «Երիտասարդ Հայաստան»ը Փրավիտէնսի մէջ.— Հնչակեան անընդհատ ոյժը.— Կանանց Մասնաճիւղի կազմութիւնը.— Բողոքներ Մասնաճիւղի մէջ.— Թոյլութեան եւ տկարութեան շրջան.— Վերականգնում եւ ուժեղացում.— Քառասնամեայ Յոբելեանի խանդավառութիւններ:

Փրավիտէնսի Հնչակեան կեանքը, հնարաւորութեան սահմանի մէջ, իր բոլոր կողմերով ներկայացնելու փորձ մըն է այս: Հնչակեան կեանքը — մանաւանդ սկզբնական շրջանինը — իր եւ լուէջներով եւ դէմքերն ու դէպքերը հարազատօրէն արձանագրե-

(*) Այս ընդհանուր վերնագրին տակ ամէն տարի պիտի տանք Սոց. Դէմ. Հնչակեան Մասնաճիւղերու գործունէութեանց համառօտագրութիւնը: Փափաքելի է, որ մեր ընկերները երբ գրի կ'առնեն զանոնք ժամանակագրական կարգով, աւագ պարտականութիւն նկատեն նաեւ հակիրճ ծանօթութիւն տալ գործօն եւ զոհաբերող ընկերներու մասին եւս: ԽՄԲ.

լու համար Հնչակեան ընկերներէ զատ լսած եմ նաեւ չէզոք անձերու վկայութիւններ, քանի որ նախնական կեանքի արձանագրութիւնները մեզ հասած չեն, պառակտումի ժամանակ հակառակորդ կողմի մարդիկ յափշտակած ու պահած ըլլալով: Ասով հանդերձ կրնայ ըլլալ որ մոռցուած դէմքեր ու դէպքեր ըլլան, կամ ընտանիներ սպրդին, որոնց համար ո՛չ միայն կը հաւատամ թէ՝ ընթերցողներ ներողամիտ պիտի ըլլան, այլ եւ պիտի ուզեն — եթէ ունին — իրենց ճշգրիտ ծանօթութիւններով չակել, լուսաբանել Հնչակեան, ինչպէս նաեւ Փրավիտէնսի հայ գաղութի պատմագիրներուն:

* * *

Փրավիտէնսը — Ամերիկայի նահանգներուն ամենէն փոքրին՝ Ռոտ Այլընտի մայրաքաղաքը, 1085 քառակուսի մղոն տարածութեամբ — որ հայաշատ հին գաղութներէն մէկն է— հիմնըւած է 1636 թուին: Հիմնադիրը եղած է Roger Williams անունով մէկը, այն ատենուայ ամենէն զարգացածն ու ազատամիտը, զոր ծնած է Անգլիոյ մէջ, 1603 թուականին:

Roger Williams թէեւ Անգլիոյ եկեղեցիկներէն մին եւ կառավարութեան մէջ պաշտօնեայ, այնու ամենայնիւ իր ազատամտութիւնը չկրնալով հաշտեցնել բռնապետական ռէժիմին հետ, ընդվզած է եւ սկսած բողոքել խղճի ու անհատական ազատութեանց դէմ դրուած կապանքներուն ի տես: Անոր այդ բողոքը իր կեանքը ազատելու համար 1631 Փետր. վրայ սուղի նստած է: Իր կեանքը ազատելու համար... 5-ին, իր ընտանիքին հետ, կը մեկնի Անգլիայէն եւ կը հասնի Մէսէչուսէթ նահանգը, որուն կառավարիչն էր այն ատեն իր բարեկամը - Վինթրոպ:

Roger Williams-ի զարմանքը մեծ կ'ըլլայ, երբ կը տեսնէ որ հոն ալ նոյն բռնութիւններ ու չահագործում այս նոր ցամաքին վրայ եւս խոշոր տեղ բռնած են. հոս եւս կ'ըմբոստանայ: Հոս ալ կը հալածուի... 1636-ին, վերջնականապէս, երեք ընկերներով կը մեկնին Մէսէչուսէթ նահանգէն ու Սիքանք գետէն անցնելով՝ Ֆաքս Փօինթ կանգ կ'առնեն: Զիրենք դիմաւորող Հնդիկներ ատեղին անուաջին առթիւ իսկ բարեկամութիւն ցոյց տալով, տեղին անունը կը կոչեն Providence (Նախախնամութիւն), որ յետոյ Roger Williams-ը գնելով հնդիկներէն աննշան գարդերով, կը հիմնէ քաղաքը: Շուտով կ'աճի բնակչութիւնը, չուրջը նոր քաղաքներ

կը հիմնուէին ու այդ բոլորը հաւաքաբար կը կոչուէին Rhode Island անունով, Անգլիոյ մէջ այդ անունով գոյութիւն ունեցող քաղաքին ի պատիւ:

Փրավիտէնսի աճումը արագ տեղի կ'ունենայ: Կը հիմնուէին արդիւնաբերող մեծ գործարաններ՝ Cotton-ի, Worsted-ի Jewelery-ի եւայլնի, դառնալով Նիւ Ինկլէնտի առաջին քաղաքը այս տեսակէտով:

Գործարանային այս քաղաքն է, որ հայ գաղթականներու ուշադրութենէն վրիպած չէ առաջին առիթով իսկ, ու անոնք խուժած են հոս ամէն կողմէ՝ բանուորական աշխատանքէ զատ անցնող տարիներու ընթացքին ձեռնամուխ ըլլալով նաեւ առեւտրական զանազան ճիւղերու, եւ հետզհետէ յաջող դիրքերու տիրացած:

* * *

Ինչպէս յայտնի է, Ամերիկա մտնող հայերը առաջին անգամ հաստատուած, կեդրոնացած են առհասարակ գործարանային քաղաքներու մէջ:

Ասիկա շատ հասկնալի է:

Տեղական լեզուին անծանօթ, բարքերուն եւ սովորութեանց անգիտակ՝ չէին կարող անոնք ուրիշ աշխատանք կատարել, կամ առեւտրական ասպարէզին մէջ նետուիլ անմիջապէս, ստիպուած էին դիմել այն քաղաքները ուր աւելի շատ գործարաններ կային եւ հեշտութեամբ կրնային աշխատանք ճարել:

Փրավիտէնսը, ինչպէս տեսանք, խայծ մըն էր այս տեսակէտով բոլոր ազգերու գաղթականութեանց, մասնաւորապէս հայերուն:

Առաջին անգամ հայերու մուտքը այս քաղաքին մէջ, ինչպէս կ'ենթադրուի, եղած է ասկէ 52 տարի առաջ, այսինքն՝ 1878 թուականին, երբ քանի մը հայեր, Նիւ Եորքէն եւ Ուստրէն կուգան աշխատանք որոնելու: — «1879-ին երբ Մելքոն Մարգարեան Փրովիտէնս կուգար հաստատուիլ Նիւ Եորքէն, կը գրէ Մուշեղ Եպիսկոպոս իր «Ամերիկահայ Տարեցոյց»ի Ա. տարիի մէջ, արդէն մէկ քանի հայ խանութպաններ կային, որոնցմէ մին էր Աստուր Մավեան...:

«1889-ին Փրովիտէնս կը գտնուէին Ս. Մավեան, Ղ. Ա. Ղազարեան, Տ. Խոհարարեան, Վ. Սարգիսեան» եւայլն, ընդամէնը 35 հայեր:

Ոմանց կարծիքով այս թուականը ճիշդ չէ: Հայեր եկեր ու գացեր են Փրավիտէնս 1878-էն առաջ. իսկ ոմանք ալ կը համարձակին 1889 թուին, բուն հայ գաղթականութեան հիմնումի թուականը:

Այս թուականները կրնան ճիշդ ըլլալ կամ ո՛չ, որովհետեւ արձանագրութիւն չկայ, բայց փաստ է որ Փրավիտէնս, որպէս հայ գաղութ, ազգային ազատագրական տեսակէտով՝ իր ինքնութիւնը գտալ կ'ընէ 1890 թուականին, երբ Հնչակեան Կուսակցութեան Մասնաճիւղ մը կազմելու աշխատանքներ երեւան կը գրուէին:

Այդ թուականին հայերու թիւը 300-ի մօտ եղած է, ունենալով իրենց մէջ քանի մը ընտանիքւորներ ալ:

Որո՞նք եղած են Հնչակեանութիւնը խմորողները, այսինքն՝ նախնական աշխատանք կատարողները, այս մասին իմ պրպտումները լրիւ չարդիւնաւորեցան, այսքանը յայտնի է որ երբ 1890 թուի վերջերը Հնչակեանութիւնը ինքզինքը պաշտօնապէս կը յայտարարէ գաղութին մէջ, հրապարակի վրայ, որպէս գործող Հնչակեաններ կը տեսնուէին Սարգիս Կօշտիկեան, Կարապետ Բարղամեան, Յարութիւն Բարղամեան, Տիգրան Սանոեան, եւայլն, որպէս հիմնադիրներ:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը — առաջին հայ քաղաքական կազմակերպութիւնը Փրավիտէնսի, ինչպէս նաեւ բովանդակ Միացեալ Նահանգաց — Փրավիտէնսի հայութեան նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական ոյժերը հայ ազատագրութեան համար հայրենի հողին վրայ գործող ոյժերու կապելու պաշտօնական աշխատանքի սկսած պահուն, արդէն Հնչակեան նկատելի գործունէութեան մը արձագանգը սկսած էր տարածուիլ Նիւ Եորքէն եւ Ուստրէն: Ասիկա մղիչ ոյժը, ոգեւորող գործունէութեան մը խթանը կ'ըլլայ Հնչակեան ընկերներուն, որոնք աւելի մեծ թափով անձնատուր կ'ըլլան Հայ Յեղափոխութեան գաղափարի խորացման:

Բայց առաջին առթիւ իսկ Հնչակեան ընկերներ կը հանդիպին մութ ուժերու: Ինչպէս ամէն քաղաքներու մէջ Հնչակեանութեան երեւան եկած պահուն, այսինքն՝ սկզբնական շրջանին մութ ուժեր դարանակալ սպասած են զայն կոնակէն հարուածելու, արգելք հանդիսանալու անոր տարածման, նոյնպէս ալ Փրավիտէնս-

սի մէջ ծայր կուտան այդ տիպի անհատներ եւ կ՚սկսին հրապարակը աղմկել «սրտցաւ ազգային» դիմակի տակ:

Հնչակեանները կը ներկայացնեն ազատականութիւնը— յեղափոխութիւնը, իսկ հակառակորդները՝ յետադիմութիւնը — մահպանողականութիւնը:

Հնչակեանութեան դէմ ցցուող այդ ույժերը կարելի է բաժնել երեք մասի, ա) պահպանողականներ, վախկոտներ, բ) փառամոլներ — անձնասէրներ, որոնք կարեւորութենէ զուրկ նըկատուած, արհամարհուած են Հնչակեան ընկերներէ, գ) պարտականութենէ խուսափողներ — մամոնայապաշտներ: Այս երեք ուժերը հաշտուած, դաշնակցած, մէկ ճակատ կազմած են ազատականութեան — հայրենասիրական խմորումներու դէմ:

Փրավիտէնսի Հնչակեան կեանքը սկզբնական շրջանին իսկ եղած է նկատելիօրէն ուժեղ: Յեղափոխական, ազատական մտածումներով զինուած ընկերներ, որոնց մէջ հետզհետէ նկատելի աշխատանք կատարած եւ ազդեցիկ ուժեր դարձած են գաղութին մէջ Պ. Աղոյեան, Ա. Տէրոյենց, Գ. Արզումանեան, Յ. Պարզամեան, Յ. Կիւլխասեան, Յ. Տէր Պօղոսեան, Պ. Պօյաճեան եւայլն, — մեծագոյն զոհողութեանց մղուած են հայ ոգին վառ պահելու ու հայրենասիրական կայծեր ցանելու անտարբեր տարրին մէջ: Դասախօսական, լսարանական ու հրապարակային ժողովներն ու հաւաքոյթները այս նպատակաւ յաճախ տեղի ունեցած են, ուր մութ տարրեր մերթ փորձած են իրենց ույժը եւ սակայն նահանջած են իրենց դէմ գտնելով թէեւ թիւով քիչ բայց կորովի ու խիզախ հոգիներ:

Ազատական մտածումներու հետ չհաշտուող եւ հատուածական ոգիով տարուող անհատներ սկզբնական այս շրջանը այսպէս կը ներկայացնեն.— «Հնչակեան Կուսակցութիւնը Փրավիտէնսի մէջ ալ իր պրոպականտի գործը յառաջ վարելու համար առաջին տարիները զինք շրջապատող հայ ժողովուրդին հոգեբանութիւնը չ՚ուսումնասիրած՝ անմարսելի եւ երբեմն շլացուցիչ ցոյցեր ըրած, եւ խօսքով կրակ ու բոց սփռած է աջ ու ձախ, ընկերվարական — յեղափոխական գաղափարներով, մերթ աշխարհի բախտը, մերթ Ապտիւլ-Համիտի հոգին ունենալով իր ափին մէջ: Այս խանդավառող խօսքերով շատ անգամ հազարաւոր տօլարներ կորզուած են անոնց գրպաններէն, արդիւնք՝ արիւն քրտինքի,

գործարաններու մահացուցիչ մթնոլորտէն դուրս բերուած»: «Ամերիկահայ Տարեցոյց», Ա. Տարի, էջ 42–43):

Պահպանողական եւ հակայեղափոխական մտայնութեանց հարազատ ցոլացո՛ւմ...:

Գերութեան վեց հարիւր տարիներու ծանրութիւնը, որ կապարի նման իջած էր հայ ժողովուրդի վզին ու զայն թմրեցուցած, մարդկային տարրական իրաւունքներէն իսկ մերկացուցած, մարդկային տարրական իրաւունքներէն իսկ մերկացուանհրաժեշտութիւն մը դարձուցած էր հայրենասիրական կրակոտ ճառերը, զէնքի ու կռուի, ինքնապաշտպանութեան ու հայրենիքի ազատութեան գաղափարներու, մտածումներու չեփորը, քարոզչութիւնը: Առանց այդ ցոյցերուն, բոցեռանդ արտայայտութեանց թմրած հոգիները չէին կարող զարթնել ու հայրենի ազատութեան աշխատանքին նուիրուիլ:

Հնչակեան Կուսակցութիւնը շատ լաւ ուսումնասիրած էր հայ ժողովուրդի հոգեբանութիւնը, ինչպէս նաեւ՝ Թուրքին ու Եւրոպական Պետութեանց, բան մը որ կը պակսէր եւ դեռ կը պակսի միւս քաղաքական կուսակցութեանց մէջ, որոնք ծրագիր ու անուն փոխելէ աչք բացած չեն ցարդ, որովհետեւ այն միակ ու ճշմարիտ ուղին ուրկէ պէտք է քալել, դեռ անոնց անծանօթ կը մնայ եւ օր մը իրենց այդ փնտռտուքի պահուն գերեզմանի մը մէջ պիտի գտնեն ինքզինքնին անտարակոյս:

Եթէ «շատ անգամ հազարաւոր տօլարներ կորզուած են» կամ աշխատած են կորզել Հնչակեանները, այդ արատ մը չէ, որովհետեւ այդ գումարները գործածուած են հայ ազատագրութեան — զէնքի ու ռազմամթերքի համար: Առանց նիւթական հսկայ զոհողութեանց ազգ մը ազատած չէ: Եթէ առանց զոհողութեան հնարաւոր է ազատել ազգ մը ու իրենք չեն ազատագրած հայութիւնը, անոր ամենամեծ թշնամիները կրնան կոչուիլ վաղուան պատմագրէն:

Այսօր եւս երբ այսպիսի ոգէտ մտածումներ կան, դժուար չէ երեւակայել թէ որքա՞ն խակ ու պահպանողական գաղափարներով զինուած մարդիկ ցցուած էին Հնչակեան ընկերներու առջեւ, 1892 թուականին, երբ Հնչակեանութիւնը նոր հրապարակ եկած էր ու հսկայ ջանքերով կը ջանար շարքերը խտացնել Փրավիտէնսի մէջ

Հալածանքը որքան ուժեղ ըլլայ տարածումը նոյն համեմատութեամբ կ՚ըլլայ, կ՚ըսեն:

Արդարեւ այդպէս ալ եղած է։

Փրավիտէնսի Հնչակեան ոյժը աննախընթաց աճում ունեցած է մէկ երկու տարիէն հէնց այդ հալածանքին շնորհիւ։ Կարապետ Կիրակոսեան, Կարապետ Փափազեան, Գարեգին Զթճեան, Յ. Շէքէրճեան, Պաղտասար Աղոյեան, եւայլն, իրենց այցելութիւններով ու եռանդաբորբ բանախօսութիւններով մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծեն, այնպէս որ նորանոր ոյժեր, ինքնաբերաբար, կը տրամադրուին ո՛չ միայն տեղին վրայ գործելու, այլ եւ երկիր անցնելու։

Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնական օրկանը — «ՀԸՆՉԱԿ» — իր յեղափոխական գաղափարներով, հայրենասիրական գրութիւններով շատ մը մտքեր, մտածումներ յեղաշրջած է, փնտռուած կարդացուած է ամենուրեք, նոյնիսկ հակայեղափոխական մութ ուժեր աստիճանաբար կրած են անոր ջերմացնող ազդեցութիւնը։

1892–էն մինչեւ 95 թուականը Հնչակեանութեան յաղթական տարիները կարելի է համարել։ Կուռ շարքեր, գաղութը ղեկավարող ոյժեր ու մշակութային աշխատանքներ յառաջացնող ընկերներ հրապարակը կ՚ողողեն։ Դեռ Սասնոյ Ապստամբութիւնը տեղի չունեցած, 1893 թուին, հայրենասիրական ու յեղափոխական տրամադրութիւններով լեցուած հայրենակիցներ, առաջնորդութեամբ Հնչակեան ընկերներու — Աղապապ Կիւլխասեանի, Սարգիս Կօշտիկեանի, Յովսէփ Տէր Պօղոսեանի եւ այլոց — մեծ թափօրներ կը կազմեն Նորթ Մէյն փողոցին վրայ... Հնչակեան այդ հսկայ ոյժի ցուցադրութիւնը տեղական թերթեր խոշորագրերով կ՚արձանագրեն։ Յոյցերէն յետոյ տեղի կ՚ունենայ ծանօթ Էքսչէնչ Փլէյսի մեծ շէնքի սրահին մէջ հսկայ միթինկ, ուր Հնչակեան բանախօսներ կը խօսին հայ ժողովուրդի ազատութեան, անոր պահանջներու արդարութեան մասին։ Ժողովէն վերջ նորանոր ոյժեր կը բարդուին արդէն խտացած շարքերու վրայ։

Հանրածանօթ Տէկլէզ Էվընիւի մէջէն բացուող Տէրի եւ Վիփըլ փողոցները Հնչակեաններու կեդրոնները եղած են։ Այդ տեղերը գումարուած են վարչական ժողովներ, ընկերական հաւաքոյթներ, նոյնիսկ տեղական ընկերները պառակտելու չար մտածումով ծրագիրներ դարբնուած...։

Այս թուականին, այսինքն՝ 1893–ին, Ամերիկա կը հասնի կեդրոնի գործիչը ընկեր Խան–Ազատ, որու բանախօսութիւնները

անսահման ոգեւորութիւն կ՚առաջացնեն ո՛չ միայն Հնչակեան շարքերու մէջ, այլ եւ՝ ժողովրդեան բոլոր խաւերու, որու արդիւնքը կ՚ըլլայ նորանոր ընկերներու եւ մասնաճիւղերու յաւելում։ Որպէս ուժեղ խօսող, տրամաբանող ու խանդավառող՝ ընկերը աւելի մեծ ժողովրդականութիւն կը ստեղծէ իր շուրջ քան պրն. Մինաս Չերազ, որ այդ թուականին ան ալ Ամերիկա եկած էր ու կը բանախօսէր, կարծես նպատակ դրած ըլլալով Հնչակեանութեան հմայքը ստուերել իր բանախօսութիւններովը։

Հնչակեան մասնաճիւղի սարքած հրապարակային ցոյցերու թողուցած տպաւորութիւնը դեռ բոլորովին չմեղմացած, Փրավիտէնս կուգայ պրն. Մինաս Չերազ բանախօսելու։ Հսկայ բազմութեան մը առջեւ անիկա իր «չափաւոր ազատական»ի բանախօսութեան ընթացքին անուղղակիօրէն անդրադառնալով ցոյցերուն, մեծ ջանք կը թափէ փաստելու վնասակարութիւնը անոնց եւ ցուցարարները ներկայացնել «վտանգաւոր տարրեր» հայութեան համար։

Պրն. Չերազի յայտնած կարգ մը մտքերը դիւր չեն գար ազատական տարրերուն ու հակազդելու համար այդ յոռի մտածումներուն, կը սարքեն հսկայ հրապարակային ժողով մը, ուր կը հրաւիրեն խօսելու ընկեր Խան–Ազատ։ Սոցիալիզմէն սոսկացող կարգ մը ընկերներ կը թելադրեն նախապէս ընկերոջ որ բանախօսութեան ընթացքին Սոցիալիզմի մասին չխօսի։ Ընկեր Ռ. Խան–Ազատ, համոզուած Սոցիալիստ, ու ազատական մտածումներու ջերմ հաւատացող, կտրուկ կերպով կը պատասխանէ.—

«— Անոնք որ Հնչակեան են եւ Սոցիալիզմին չեն հաւատար, լաւագոյն է որ հեռանան կուսակցութենէն։ Սոցիալիզմը մեր իտէալն է, մեր բուն նպատակը, ու մենք չենք կարող դաւաճանել անոր։ Ես պիտի խօսիմ, բայց ունկնդրել չուզողները կարող են դուրս ելնել...»։

Պահպանողական ու բուրժուական մտածումներով շաղախուած եւ անունով միայն Հնչակեան կարգ մը ընկերներու երեսները կը ծամածռուին, սակայն անզօր ոեւէ արգելք դնելու ընկերոջ առջեւ, կը լռեն՝ ոխը իրենց ներսի կողմը թաղցուցած։

Հսկայ բազմութեան մը ներկայութեան ընկեր Խան–Ազատ իր է՛ն ուժեղ մէկ բանախօսութիւնը կ՚ընէ, կը խանդավառէ, կ՚առինքնէ ունկնդիրները, ջարդ ու փշուր կ՚ընէ պրն. Չերազի յայտնած մտքերը փաստերով ու ամենէն վերջ երբ կանգ կ՚առնէ աշ-

խատաւորական հարցին վրայ, նախապէս կարգադրութեան մը համաձայն, պոռչտուքները կ'սկսին «մենք սօցիալիստ չենք խաղցըներ» եւայլն բացականչութիւններով, որու կը յաջորդէ արիւնալի կռիւը: Գաղափարի եւ խօսքի ազատութիւնը կապտողներ կատաղօրէն կը մարտնչին, աթոռները օդին մէջ կը ճօճին, արիւնը կը հոսի, վիրաւորներ գետին կ'իյնան, բայց բարեբաղդաբար մահացու շատ մը հարուածներ կը վրիպին իրենց թիրախէն: Բանախօսը ծեծելու, սպաննելու իրենց կատաղի մոլուցքին մէջ անյաջողութեան մատնուած կարգ մը վարձուածներ, ամենավատ դերը կը խաղան:

Արիւնահոս այս կռիւը պատմական կը դարձնէ Էքսչէնչ Փլէյսի սրահը:

Այս կռիւէն յետոյ հակահնչակեան հոսանք մը ծայր կուտայ գաղութին մէջ, «Հայկազեան Միութիւն» անունով, որուն կը մասնակցին քանի մը թոյլ ու գաղափարազուրկ Հնչակեաններ ալ: Այս հակահոսանքը սակայն արմատ չի բռներ ու նկատելի ըլլալէ հեռի կը մնայ իր գործունէութիւնով, որովհետեւ Հնչակեան գաղափարուած ընկերներ իրենց ազատագրական աշխատանքը չեն լքեր ու գաղութին մէջ եռանդագինօրէն կը սերմանեն Հնչակեան սերմերը:

1894-ի թուին տեղի կ'ունենայ Սասնոյ հռչակաւոր ապստամբութիւնը, իսկ 95-ին Զէյթունի Մեծ Պատերազմը Հնչակեան Կուսակցութեան առաջնորդութեամբ: Յեղափոխական-ազատագրական այս ընդվզումները, հերոսական մարտնչումները մեծ ոգեւորութիւն կ'առաջացնեն բովանդակ հայութեան մէջ: Արտասահմանի հայութիւնը կը սկսի խանդոտիլ, եռեւեփիլ: Փրավիտէնսի հայութիւնը անմասն չի մնար այդ ընդհ. խանդավառութենէն: Հնչակեան մասնաճիւղը իր դերին լրիւ գիտակցութեան մէջ կը յայտնուի եւ Հնչակեանութեան հմայքը կրկին կը բարձրանայ գաղութին մէջ, թոյլերը կ'ոգեւորուին, ամէն ոք ինքզինքը Հնչակեան կը դաւանի, մութին մէջ գործողներն իսկ հրապարակ կուգան հայրենասիրական փետուրներով զարդարուած: «Կեցցէ՛ Հնչակեան Կուսակցութիւնը» բացագանչութիւնն է որ կը լսուի ամէն անկիւնէ, ամէն բերանէ:

Այս խանդավառութիւնը երկար չի տեւեր դժբաղդաբար: Սասունը կը պարտուի, Յաղթական Զէյթունը յուսախաբ կ'ըլլայ, որովհետեւ Աբտիւլ-Համիտ իր խոստումը կը դրժէ ու 96-ի

ընդհ. աղէտը կը պատրաստէ դիւայնօրէն:

Աղէտահար հայութեան նիւթական աջակցութեան աշխատանքին կը լծուի Հնչակեան Մասնաճիւղը անմիջապէս: Այս աշխատանքը սակայն կիսատ կը մնայ տարաբաղդաբար, որովհետեւ յեղափոխական կորովէ ու ջիղէ զուրկ անհատներ, սօցիալիզմը չկրցող մարսողներ, թուլամորթներ, միայն լաւագոյն օրերու յեղափոխականներ, ազդուելով աղէտէն՝ Հնչակեանութիւնը քանդելու մտադրութեամբ պառակտում կը յառաջացնեն Հնչակեան Կեդրոնի մէջ ու կ'սկսին ներքին շրջաբերականներով Մասնաճիւղերը ռմբակոծել:

Պառակտման այդ թուականին, 1896-ին, Փրավիտէնսի Մասնաճիւղը ուժգին ցնցում կ'ունենայ: Ամենայն անկեղծութեամբ ու հոգեւին գործի փարողներ յանկարծակիի կուգան, երբ կը տեսնեն որ պառակտիչներու գործակալները Մասնաճիւղի գոյքերը յափշտակելով դիրք բռնած են Հնչակեանութեան դէմ: Հնչակեան Մասնաճիւղը երկուքի կը բաժնուի: Պառակտիչները կը յաջողին խաբել միամիտները ստապատիր յայտարարութիւններով ու միացած դեռ գոյութիւն ունեցող հակահնչակեան տարրերին, կը հալածեն զտարիւն Հնչակեանները:

Բաժանումը եւ մանաւանդ հայ յեղափոխութիւնը արատաւորելու ճիգերը պառակտիչներու կողմէ, որոնք Վերակազմեալ անունի տակ սկսած էին համախմբուիլ, Հնչակեանութեան հմայքը, ազդեցութիւնը կը կոտրեն ու գաղութը, որ երէկ «կեցցէ՛ Հնչակեան կուսակցութիւնը» կ'աղաղակէր, սկսած էր հալածել զանոնք:

Հնչակեան Մասնաճիւղը բոլորովին կը քայքայուի, կը լռէ Հնչակեանութեան հայրենասիրական ուժեղ ձայնը, շատ մը ընկերներ յուսահատ կը քաշուին մէկ կողմ, ուրիշներ կը մեկնին տարբեր քաղաքներ, իսկ քանի մը ընկերներ, որոնց հոգին ու հաւատքը դեռ եղծանած չէր, անկարող կ'ըլլան բան մ'ընել տիրող ռէակցիան զօրաւոր ըլլալով...

Այդ շրջանին Փրավիտէնսի մէջ մուտք կը գործէ Դաշնակցութիւնը: Պղտոր ջուրին մէջ առատ ձուկ որսալու ճիշդ պահը: Դաշնակցութիւնը իր չորս-հինգ ընկերներով հիմնած կոմիտէն կը խտացնէ աշնան տերեւի նման թափթփած Հնչակեաններով ու կ'սկսի իր գործունէութեան: Դաշնակցական գործիչներ պրնք- Մինասեան եւ Տիգրանեան յաճախ կ'այցելեն ու ստեղծուած Նը-

պատուոր պատճէութիւնը կ՚օգտագործեն, իրենց կոմիտէին դուռը լայն բանալով բոլոր տեսակի մարդոց առջեւ:

1896–ի վերջերը Հնչակեանութիւնը նորէն կ՚սկսի խլրտիլ գաղութին մէջ: Փրավիտէնսի մէջ նոր հաստատուած ընկերներ Օհան Գասպարեան, Միհրան Պալիկեան, Ղազարոս Գարակէօզեան, Պարոյր Թաթարեան, Պետրոս Պօյաճեան, եւայլն, հրապարակ կուգան ընկերական ժողովէ մը յետոյ; Հնչակեան Մասնաճիւղը գոյքերը գրաւող պրն. Կարապետ Բարդամեանի իրենց դիմումը, գոյքերը յետ ստանալու համար, ապարդիւն կ՚անցնի: Բայց ատիկա զիրենք չի յուսահատեցներ, հոգեւին կը նուիրուին գործի ու կը յաջողին, կարճ ժամանակի մէջ, համակրական շրջան մը ստեղծել Հնչակեանութեան շուրջ:

1897 Թուին, կարգ մը գործօն ընկերներու քաղաքէն մեկնումովը Մասնաճիւղը կրկին անգործութեան կը դատապարտուի: Վերակազմողները կ՚ըլլան այս անգամ ընկերներ Սարգիս Ծամիրեան, Պետրոս Փափազեան (Հնչակ), Մարտիրոս Տօնապետեան, Սիմոն Կաճարեան, Յակոբ Մաչոյեան եւայլն:

Հնչակեանութեան կրկին վերելումը դիւր չի գար Դաշնակցութեան եւ Վերակազմեալ խմբակին, որոնք ամէն ջանք կը թափեն զայն կազմալուծելու, անոր ազդեցութիւնը չէզոքացնելու գաղութին մէջ: Բայց այս անգամ ան հրապարակ կուգար կազդուրուած, ուժեղացած՝ իր մէջ առնելով գրեթէ բոլոր մեկուսացած հաւատարիմ ընկերները:

Մեռած կարծուած Հնչակեանութիւնը արդարեւ յարութիւն առած էր ու իր հրապարակային բեմը սկսած էր կրկին գաղափարական–ազատագրական աշխատանք կատարել: Ընկերներ Յ. Բարեջանեան, Ա. Մելտոնեան, Կ. Մարտիկեան, Բ. Բուրէնեան իրենց այցելութիւններով ու հրապարակային բանախօսութիւններով մեծ զարկ կուտան Մասնաճիւղին:

Արեգակը երբ կը ծագի, աստղերը կը խաւարին: Ճիշդ այսպէս եղած է: Հնչակեանութեան կրկին հրապարակ գալը եւ անոր շարքերու ուժեղացումը մեծ հարուած կուտայ Վերակազմեալներու եւ Դաշնակցութեան: Գաղութին մէջ կատարած իր լուրջ եւ հայրենանպաստ աշխատանքներով ան կրկին կը տիրանայ համակրական լայն շրջանակի ու կը դառնայ է՛ն ժողովրդականը:

Փրավիտէնսի Հնչակեան Մասնաճիւղը այս վիճակին մէջ էր, երբ 1902 Թուականին կը կայանայ ճախող Միութիւնը — դաւադրական ծրագրով ու մտածումով:

(Շարունակելի)

«ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ»Ի ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Ձախէն աջ (նստած) — ընկ. ընկ. Սարգիս Նորիկեան, Հայրապետ Պօյաճեան, Քերոբ Մկրտիչեան: Աջէն ձախ (կանգնած) — ընկ. ընկ. Խաչիկ Մուրատեան, Խաչատուր Կէտիկեան, Յարութիւն Մուրաչեան:

ՏԻԹՐՈՅԻԴԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Գրեց՝ Յ. ԳԱՐԱԳԱՇ

Միշիկըն նահանգի այս հսկայ քաղաքը՝ Տիթրոյիթ հիմնուած է 1700 թուականին։ Ֆրանսացի Գատելաք անունով մէկը եղած է այս անուան հեղինակը։ Տիթրոյիթ — ֆրանսերէն Տիթրուա — կը նշանակէ նեղուց։ Միացեալ Նահանգներու չորրորդ քաղաքը կը հաշուըւի ներկայիս։ Տեղական թերթերը եւ Պօրտ աֆ Թրամըրսը կ'աշխատին ապացուցանել թէ՝ Տիթրոյիթ շատ մը խոշոր ինտուսդրիներու կեդրոնն է։ Ասիկա իրականութեան մօտիկ է, որովհետեւ Ճէներըլ Մօթըրսի եւ անոր նման հսկայ ընկերութիւններու կեդրոնը հոս է, որոնց գլուխը կը կանգնի Ֆօրտը։ 1921-ի առաջին երեք ամիսի Ֆօրտի գործարանին փակումը եւ 1927 մօտելի փոփոխումով գործարանի շատ մը գործաւորներու անգործ մնալը ապացուցին թէ Ֆօրտը Տիթրոյիթի հոգին է։ Այսօր Ֆօրտը ո՛չ միայն օթօմօպիլ կ'արտադրէ, այլեւ օդանաւ, ունենալով մասնաւոր գործարան մը այդ ճիւղին համար։ Արդէն մարդատար եւ բեռնատար օդանաւերը կը սուրան Տիթրոյիթի վրայ ամէն օր։

* * *

Հայերու մեծամասնութիւնը Ֆօրտի գործարաններու մէջ կ'աշխատին։

Թէ ո՞ր թուականին առաջին անգամ հայեր եկած են հոս եւ որո՞նք եղած են, դժուար է ըսել, այս ուղղութեամբ իմ աշխատանքը չարդիւնաւորեցաւ, քանի որ հիներէն քիչեր կան, այդ քիչերն ալ դժբաղդաբար չեն յիշեր։ Բայց փաստ է որ հայերը որպէս գաղութ ճանչցուած են 1900-էն ասդին, իսկ քաղաքական եւ կուլտուրական կազմակերպութիւններ սկսած են գոյութիւն ունենալ 1902-էն ի վեր։ Ամենէն հին կազմակերպութիւնը կը նկատուի Դաշնակցութիւնը։ Ս. Դ. Հնչակեան մասնաճիւղը պաշտօնապէս գոյութիւն ունեցած է 1904-ին, երբ ընկ. ընկ. Ս. Սապահ-Գիւլեան եւ Ս. Տէր Գալուստեան Տիթրոյիթ այցելած են։

Այդ ժամանակ հայոց թիւը եղած է 150, բոլորն ալ Միշիկըն Մալըպըլ ձուլարանին մէջ աշխատողներ։

Ս. Դ. Հնչակեան Մասնաճիւղի հիմը դրուած է հինգ ընկերներով, Սարգիս Յակոբեան, Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղէն, Յ. Հարոյեան, Բղի՝ Հողաս գիւղէն, Խաչիկ Րէյիս, Յարութիւն Նիկողոսեան (Տէտէ), Բղի՝ Բարբոյս գիւղէն եւ Մարտիրոս Կօշկարեան, Խարբերդ՝ Աղնձիք գիւղէն։ Երեք շաբաթէն Մասնաճիւղի թիւը 15-ի կը բարձրանայ, որովհետեւ առաջին առիթով իսկ լայն համակրութիւն կ'առեղծէ գաղութին մէջ։ Հետզհետէ հայերու թիւը շատնալով Հնչակեան շարքերն ալ կը խտանան ու գաղութին մէջ հայրենասիրական ոգին վառ պահելու, հայ ազատագրական ընդհ. գործին զարկ տալու համար նկատելի ոյժ կը ցուցահանեն։

1909-ին Տիթրոյիթի հայոց թիւը բարձրացած էր մօտաւորապէս 600-ի։ Ատանայի կոտորածի ժամանակը Տիթրոյիթի հայութիւնը, առաջնորդութեամբ Հնչակեան Մասնաճիւղի եւ Դաշնակցութեան կոմիտէի, կը սարքէ հրապ. հանգանակային ժողով մը եւ նկատելի գումարով օգնութեան կը հասնի աղէտեալներուն։ Կուսակցութեանց այս համագործակցութիւնը լաւ տպաւորութիւն կը թողու գաղութին վրայ։

Այդ տարեները Տիթրոյիթ կուգան ընկ. ընկ. Յ. Գարագաշ (Քլիվլէնտէն) եւ Սիմոն Կաճարեան (Փրավիտէնսէն) ու մտնելով Հնչակեան Մասնաճիւղին մէջ, մեծ զարկ կուտան անոր գործունէութեան։ Ընկերներու թիւը կը բազմապատկուի ու նախանձելի դիրքի մը կը հասնի Մասնաճիւղը՝ շրջանի Պատգամ. ժողովին չորս պատգամաւոր տալու իրաւունքին հասնելով։

1911-ին կը կազմուի Ռամկավար ակումբ մը։ Վերակազմեալներն ալ կ'ունենան իրենց Մասնաճիւղը։ Հետզհետէ երեւան կուգան գիւղական միութիւններ, կրթասիրացներ եւայլն եւայլն անուններով։ Բայց այս բոլորին մէջ երկու գլխաւոր հոսանքներ — Հնչակեան եւ Դաշնակցական — ուղղութիւն կուտան գաղութին, այնպէս որ առանց ասոնցմէ մէկուն մասնակցութեան կամ աջակցութեան ոեւէ ձեռնարկ չի յաջողիր։

Դաշնակցականներ երկու անգամ Հնչակեաններու բարի տրամադրութիւնը չահագործած են. մէկը Ակնունիի այցելութեան ատեն «Կովկասահայ բանտարկեալներ»ու ի նպաստ, իսկ միւսը՝ «Զաւարեան ֆօնտ»-ին։ Պրն. Մ. Փորթուգալեանի յոբելեանի

ձեռնարկը, Դաշնակցութեան կողմէ, բացարձակ ձախողանք մը եղաւ, որովհետեւ չյաջողեցան Հնչակեաններու աջակցութիւնը ապահովել, ալ չըսեմ շահագործել: Ասիկա ապացոյց էր Հնչակեաններու ոյժին, ազդեցութեան ու լայն համակրական շրջանակին:

Մասնաճիւղի հիմնաւորումէն մինչեւ 1913 թուականը Հնչակեան բոլոր հանգանակութիւնները ուղարկուած են Կեդրոն, ազատագրական ընդհ. գործին յատկացուելու: Բայց համաշխարհային պատերազմը եւ անոր անմիջական հետեւանքը եղող Ամերիկայէն Հնչակեան կամաւորական խումբերու կազմութիւնն ու առաքումը Կովկասեան ճակատ եւ Կիլիկիա, պատճառ եղան որ հանգանակութիւնները ուղարկուին Ամերիկայի Կեդր. Մարմնի սկսուած շարժումը ընդարձակելու եւ խումբերը պարենաւորելու համար:

Հնչ. կամաւորական շարժումը Տիթրոյիթի Մասնաճիւղը ալ աւելի խտացուց: Խանդավառութիւնը մեծ էր ու անսահման, երբ Հնչակեան ընկերներ, որպէս կամաւոր կռուողներ, մեկնեցան Կովկասեան ճակատ: Մեկնողներու տեղը շուտով լեցուցին նոր ոյժեր: Դաշնակցականները երբ տխրահռչակ «Ազգային Պիւրօ»ով գրաւեցնել կը ջանային գաղութը, անդին Հնչակեան ոյժեր դրական գործի լծուած էին, Ազգային Պաշտ. Միութեան եւս զօրավիգ հանդիսանալով:

Կովկասեան ճակատ մեկնող Հնչակեան զինուորներ.

1. Թադէոս Քէչիչեան, Սեբաստիոյ Խանդառ գիւղէն.
2. Ռուբէն Յակոբեան, Քեմախ, Թորդան գիւղէն.
3. Մկրտիչ Մուղեան, Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղէն.
4. Սարգիս Մուղեան, Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղէն.
5. Հայկ Արամ, Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղէն.
6. Սարգիս Գօճամանեան, Սեբաստիոյ Յաղթ գիւղէն.
7. Փօլ Միրաքեան, Մեծկերտցի.
8. Սիսակ Նորատունկեան, Քղի—քաղաքացի.
9. Բիւզանդ Պալիկեան, Սեբաստիոյ Յաղթ գիւղէն.
10. Սեդրաք Յակոբեան, Ցէնէսէ-Խվէրէկ գիւղէն.
11. Յակոբ Կովկասեան, Ցէնէսէ-Խվէրէկ գիւղէն.
12. Սահակ Ասարեան, Սեբաստիոյ Կովտուն գիւղէն.
13. Խորէն Թորիկեան, Քղի-Խուրս գիւղէն:

Մասնաճիւղէն մեկնող այս ընկերներէն ոմանք սիրայօժար վճարեցին իրենց ամբողջ ծախքը իրենց քսակէն: Այս բոլորը մեկնեցան գիտակցաբար, հայրենասիրական պարտականութիւն կատարելու բաղձանքով, լքելով իրենց յաջող գործերը:

Տիթրոյիթի Հնչակեան մասնաճիւղը նոյնքան եւ աւելի գոհութիւն երեւան բերաւ Եգիպտահայ Պատուիրակութեան այցի պահուն: Հնչակեան ոյժը գերազանց թափով հրապարակ եկած էր: «Փարամազ» քլըպը, իր ճոխութեամբ, բոլորին ժամադրավայրը դարձած էր: Պատուիրակութիւնը զարմացաւ Հնչակեան ոյժին ի տես:

Արեւելեան Լէգէօնին, Կիլիկեան ճակատի համար, Մասնաճիւղը տուաւ հետեւեալ ընկերները.

1. Գրիգոր Գանձանակեան, Սեբաստացի.
2. Փիլիպպոս (Հաճի) Թորոսեան, Խվէրէկ, Ցէնէսէ.
3. Հաճի Գալաճեան, Խվէրէկ, Ցէնէսէ.
4. Վարդան Քացախեան, Պէլէսէկ, Կեսարիա.
5. Մուշեղ Լէպլէպիճեան, Սեբաստացի, Խանծառ.
7. Թադէոս Խաչիկեան, Սեբաստացի, Խանծառ.
8. Պետրոս Մզճեան, Խվէրէկ, Ցէնէսէ.
9. Գրիգոր Յակոբեան, Թալաս, Կեսարիա.
10. Սէնեքերիմ Ալպաչեան, Թալաս, Կեսարիա.
11. Կարապետ Իզմիրլեան, Խվէրէկ, Ցէնէսէ:
12. Խաչիկ Տէրտէրեան, Սեբաստիա, Խանծառ:

* * *

Մինչեւ 1920 թուականը Հնչակեան ոյժը տիրող էր գաղութին մէջ ու ղեկավար դեր ունէր:

Երբ Հայաստան Խորհրդային դարձաւ ու Վօրքըրս Փարթիի հետ կայացաւ Միութիւն մը հապճեպօրէն (որու հետեւանքը եղաւ պատկառելի ոյժին քայքայումը) Մասնաճիւղի վայրէջքը սկսաւ արագօրէն, երբ չուշացաւ այդ միութեան քայքայումն ալ: Վօրքըրս Փարթիի կողմը մնացողներ կարծեցին թէ մեծ ճարպիկութիւն ըրին Հնչակեան ոյժը քայքայելով, սակայն իրենց հաշիւը սխալ դուրս եկաւ, թէեւ կրնան ատեն մը համար որոշ թիւով ընկերներ պահել: Հին, մարզուած Հնչակեանը չի կրնար տոկալ արդէն իր գիտցածները ժամերով կրկին լսելու...:

Ցետերացիայի բաժանումէն յետոյ գործօն մասնակցութենէ դուրս ըլլալս ինձ թոյլ չի տար գրելու ատկէ վերջ կատարուած Հնչակեան գործունէութեան մասին, կը թողում որ այլ ընկերներ գրեն ճշդիւ ու մանրամասնութեամբ:

Վերջացնելէ առաջ ըսեմ սակայն որ Տիթրոյիթի հայերու թիւը այսօր 10 հազարի կը հասցնեն ոմանք, բայց կը կարծեմ որ այդ թիւը իրականութեան մօտիկ չէ, չափազանցութիւն է:

ՍՓՐԻՆԿՖԻԼՏԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Գրեց՝ ՍԻՐԱԿԱՆ

Սփրինկֆիլտ–Թամփընվիլի Հնչակեան կեանքը շատ հին է եւ ունի պատուաբեր գործունէութիւն հայ ազատագրական շարժման տեսակէտով: Բայց դժբաղդաբար ես անկարող պիտի ըլլամ ներկայացնել այդ հինը, քանի որ իմ ծանօթութիւնը կը սկսի 1910 թուականէն ասդին:

Թողելով հին կեանքը որ հին ընկերներ ծանօթացնեն, ես կը խօսիմ համառօտիւ այն տարիներու մասին, որ իմ ալ մասնակցութիւնը կայ առաւել կամ նուազ չափով:

1911 թուականին յայտնի կ'ըլլայ որ այս փոքրաթիւ գաղութը կազմուած է խարբերդցիներէ, սեբաստացիներէ, մարաշցիներէ, հաճընցիներէ եւ տիգրանակերտցիներէ: Այդ թուականին գործերը չափազանց թոյլ եղած են եւ հետեւաբար շատ մը գործաւոր հայեր մեկնած են, ամլութեան դատապարտելով գոյութիւն ունեցող Հնչակեան եւ Դաշնակցական Մասնաճիւղերը:

1912–ի վերջերը գործունէութեան նոր շրջան մը կը բացուի երկու կուսակցութեանց Մասնաճիւղերու առջեւ, որովհետեւ գործերը կը բացուին ու հայ աշխատաւորներ կը վերադառնան նոր աշխատաւորներու հետ:

1913–ի շրջանին Դաշնակցականները կ'ունենան հրապ. ժողով մը, որ կարծելով թէ գաղութին մէջ միակ կազմակերպուած ոյժը իրենք են, ատենախօսները, որոնցմէ մէկն էր ծանօթ Վրացեան, կը սկսին Հնչակեանահալած ատենախօսութեան մը: Ժողովը կը վերջանայ աղմուկով ու տպաւորութիւնը կ'ըլլայ անհաճոյ:

Հնչակեանները, որ միշտ սիրահար են անաղմուկ գործելու, քանի մը շաբաթ վերջ կ'ունենան փառաւոր հրապ. ժողով մը, եւ քանի մ'ամիս վերջ դաշտահանդէս մը, եզակի իր տեսակին մէջ, որ ո՛չ միայն իր արդիւնքով կը շուարեցնէ Դաշնակցականները, այլ եւ գաղութը կը գիտակցի Հնչակեան Թաղուն ոյժին, ազդեցութեան:

Դէպքերու հետ դէմքերն ալ յիշատակելը առանձինն պարտականութիւն մ'է : Հին ու նոր ժամանակուայ գործերու նախաձեռնութիւնը կը կատարէին ընկերք Փիլիկեաններ, հայր եւ որդիք, որոնք հնուց Հնչակեաններ եղած են ատկուն կամքով ու ձեռներէց ոգիով :

Հնչակեան «Արարայ» դեր. խումբի կազմութիւնը եւ անոր տուած ներկայացումները մեծ ոգեւորութիւն կ'առեղծէին գաղութին մէջ ու Հնչակեան շարքերը հետզհետէ կը խտանան նոր ոյժերով :

1914 թուին կը կազմուի Ինտիան Օրչըրտի մասնաճիւղը նախաձեռնութեամբ ընկերներ Մ. Տինոյեանի, Մերկերեանի, Հաճի Արթին Փիլիկեանի, Ալեքսան Կոստանեանի եւ Սուրէն Միքայէլեանի :

«Արարայ» դեր. խումբը իր յաճախ տուած ներկայացումներով, եւ «Երիտ. Հայաստան»ի այն ատենուայ խմբագիր ընկեր Սիրվարդի պարբերաբար այցելութիւնը մեծ զարկ կուտան երկու մասնաճիւղերու գործունէութեանց : Դերս. խումբին իրենց գնահատելի աջակցութիւնը կը բերեն նաեւ չէզոք երիտասարդներ, Մէջ. Ամերիկեան քոլէճի հայ երկսեռ ուսանողներ, մասնաւորապէս Օր. Զարուհի Տէր Մեսրոպեան, Օր. Սիրանոյշ Նահապետեան, Օր. Ագնիւ Ներսէսեան եւայլն :

«Արարայ» դերս. խումբի հիմնադիրները եղած են ընկերներ Ն. Փիլիկեան, Հրաչ Առաքելեան, Լեւոն եւ Սուրէն Միքայէլեաններ, որոնց անմիջապէս իրենց գնահատելի մասնակցութիւնը բերած են ընկ. տիկ. Ռ. Աւետիսեան, տիկ. Վ. Բիւլլինկեան, ընկերուհի Աննիցա Գեւօնեան, Տիկ. Գ. Գօճեան, Օր. Ս. Յակոբեան, Տիկ. Ա. Մենծոյեան, Օր. Հ. Յակոբեան, ընկ. ընկ. Վ. Սիմօնեան, Թ. Պէզիկեան, Մ. Գեւօնեան, Յ. Աւետիսեան, Ջ. Գեւօնեան, Հ. Գեւօնեան, Պ. Մկրեան, Խ. Ճանիկեան, Ա. Կոստանեան, Կ. Զէյտիրեան, Գ. Թաթայեան, Թ. Գեւօնեան, Հ. Փիլիկեան, Կ. Տէրտէրեան, Ե. Դարբինեան, Յ. Դարբինեան եւայլն, նոյնպէս փոքրիկներ Օր. Նուարդ Աւետիսեան եւ Սիրվարդ Բիւլլինկեան :

1915–ի սկիզբը սակայն Սփրինկֆիլտի Մասնաճիւղի գործունէութիւնը վայրէջք մը կ'ունենայ, գրեթէ կը դադրի գործունէութիւն ունենալէ : Բայց այս երկար չի տեւեր, շնորհիւ ընկ. ընկ. Լեւոն եւ Սուրէն Միքայէլեաններու ան նորէն երեւան կու-

գայ գործունէութեան ուժեղ թափով մը : Այս գործունէութիւնը
կը կրկնապատկուի, երբ Հնչակեան կամաւորական շարժումը
կ'սկսի Ամերիկայէն :
Սփրինկֆիլտի եւ Ինտիան Օրչըրտի Մասնաճիւղերը յաճախ
ձեռնարկներ ըրած են միասնաբար, համագործակցութեամբ,
գործիչներ ունենալով՝ ընկ. ընկ. Սապահ–Գիւլեան, Ե. Սաֆօ,
Սիրվարդ, Մ. Զարիկեան, Յ. Զարիկեան, Պ. Պոնտացի, Մ. Բէ-
պէպճեան, Ա. Ամիրխանեան, Տոքթ. Պաղտասարեան, Վ. Տի-
րատ, Լ. Մարտիրոսեան, Յ. Բարսէղեան, իսկ ընկերուհիներ՝
Մ. Պրազիլեան, Գելօֆեանց եւ Թումաճանեան :
Սփրինկֆիլտի Հնչակեան Մասնաճիւղը, գիտակ իր պարտա-
կանութեան, միշտ ջանացած է վառ պահել գաղութին մէջ հայ-
րենասիրական, համերաշխութեան ու համագործութեան ոգին,
եւ այս առթիւ երբեք կանգ առած չէ զոհողութեանց առջեւ :
Կամաւորական շարժումին, ըլլայ ա՛յդ կովկասեան ճակատ
թէ՛ Կիլիկիա, ան տուաւ իր շարքերէն լաւագոյն ընկերները, նիւ-
թապէս հսկայ զոհողութիւններ ըրաւ, օժանդակեց իր քոյր Մաս-
նաճիւղերու ձեռնարկներուն, մասնաւորապէս Փալմըրի եւ Ին-
տիան Օրչըրտի :
Մինչեւ 1923 թուականը Մասնաճիւղը ունեցած է պատուա-
բեր գործունէութիւնը, որուն մէջ նկատելի բաժին ունեցած են
Լեւոն եւ Սուրէն Միքայէլեանները :
Թէ ի՞նչ եղած է Մասնաճիւղի վերջին տարիներու գործու-
նէութիւնը, ե՞րբ հիմնուած է Հնչակեան Կանանց Մասնաճիւղը
եւ ի՞նչ գործունէութիւն ունեցած, այս մասին յաջորդ անգամ :
Յաջորդով նոյնպէս պիտի տամ կամաւոր գնացող ընկերնե-
րու նկարներն ու կենսագրականները :

ՖՕԼ–ՐԻՎԸՐԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Գրեց՝ Մ. ՏՕՆԱՊԵՏԵԱՆ

Ֆօլ–Րիվըր Րօտ–Այլընտ նահանգին կից փոքրիկ քաղաք մըն է: Առաջին հայը եղած է Տրդատ Ճէֆէրեան, 1892, Դեկտեմբեր 15–ին հասած: Երբ ես Ֆօլ–Րիվըր հաստատուեցայ միայն տասը հայեր կային, բոլորն ալ աշխատաւոր, բայց հետզհետէ շատցան: Յեղափոխական կազմակերպութիւն պաշտօնապէս գոյութիւն չունէր, կային երկրի մէջ մկրտուած քանի մը Հնչակեաններ, որոնք դեռ չէին մտածեր պաշտօնական Մասնաճիւղի մը հիմը դնելու մասին:

1893–ի գարնան Փրավիտէնսէն Ֆօլ–Րիվըր եկաւ Պաղտասար գործը եղաւ Հնչակեան Մասնաճիւղի մը աշխատանքին լծուիլ: Միասին երկար խօսեցինք, կարգադրութիւններ ըրինք ու մէկ-երկու շաբաթէն հիմը դրինք պաշտօնապէս Հնչակեան Մասնաճիւղին, հետեւեալ ընկերներով.— Օսկեան Օսկեանեան, Եղիազար Սարգիսեան, Գասպար Աստուրեան, Կարապետ Պօղոսեան, Սարգիս Ճամիրեան եւ տողերուս գրողը:

Գաղութին թիւը բաւական շատցեր էր այդ միջոցին: Ազոյեան զարգացած վառվռուն երիտասարդ մը, որու առաջին

1893–ի ձմեռը տեղի ունեցաւ Մասնաճիւղի հրապ. անդրանիկ ժողովը: Գաղութին հայերը բոլորն ալ ներկայ էին: Խօսեցան Կարապետ Կիրակոսեան եւ Պաղտասար Ինգնատիոսեան, որոնք այն ատեն գործիչ–պրօպականտիստներ էին: Ժողովը անցաւ փառաւոր եւ արդիւնաւոր, ունեցանք չորս մը նոր ընկերներ:

1894 Փետրուարին տեղի ունեցաւ երկրորդ հրապ. ժողովը. խօսեցան Կարապետ Փափազեան եւ Պաղտասար Ազոյեան: Մասնաճիւղի թիւը բարձրացաւ 25–ի: Գումարուած անդամական ժողովին մէջ հանգանակուեցաւ նկատելի գումար մը: Իսկ նոյն տարուայ մէջ ընկեր Ռ. Խան–Ազատի այցելութիւնը մեծ զարկ տուաւ Մասնաճիւղին: Ան կարգադրեց կարգ մը առկախ մնացած խնդիրներ եւ թելադրեց որ կրօնական հարցերով զբաղիլ չվիրաւորենք, նկատի ունենալով որ կրօնը խղճի գործ է:

1895–ին գաղութի հայերուն թիւը կը հասնէր 100–ի, կար մէկ հայ խանութ, մէկ ճաշարան եւ մէկ հացավաճառ: Երրորդ հրապ. ժողովին մէջ խօսեցան Գ. Զթճեան եւ Կ. Փափազեան: Հնչակեան Մասնաճիւղը աւելի զօրացաւ երբ ընկեր Ազոյեան Ֆօլ–Րիվըր հաստատուեցաւ: Գործերու նուազութիւնը եւ մերթ առատութիւնը պատճառ կ՚ըլլար որ Մասնաճիւղի գործունէութիւնը մերթ ուժեղ ըլլար, մերթ թոյլ:

Կուսակցութեան պառակտումը, Վերակազմեալ խմբակի գոյութիւնը ազդեց նաեւ Մասնաճիւղին վրայ, թէեւ ան մինչեւ վերջը հաւատարիմ մնաց, բայց գործունէութեան տեսակէտով արձանագրութեան արժանի բան մը երեւան չդրաւ այդ օրերուն: Վերակազմեալներու վխլուկները առիթ եղան որ Ֆօլ–Րիվըրի մէջ գոյութիւն ունենայ Դաշնակցութեան կոմիտէ մը, որուն միացան մի քանի թոյլ Հնչակեաններ ես: Պառակտումի այդ շըրջանին Մասնաճիւղի Հրապ. ժողովները խանդարելու համար մինչեւ Փրավիտէնսէն մութ ուժեր կուգային, բայց յաճախ ձեռնունայն ետ կը դառնային:

1902–ին, եթէ չեմ սխալիր միութիւն մը կնքուեցաւ, որը սակայն նուազ աղէտալի չեղաւ կուսակցութեան համար:

Հանգանակուած հսկայ գումարները կեղծ միութենականները հալեցին: Այդ ժամանակ Ֆօլ–Րիվըրի Մասնաճիւղը շատ քիչերըն մէկն էր որ չխաբուեցաւ այդ միութեան չափորէն ու կեցաւ իր պայքարողի դիրքին վրայ, կեղծ միութենականներու իսկական գոյնը երեւան դնելու համար:

1903–ին ընկեր Սապահ–Գիւլեան այցելեց մեր Մասնաճիւղին: Միութիւնը խզուած, մեռած էր այլեւս: Ընկեր Սապահը քաջալերեց, խրախուսեց ընկերները, որոնք յետոյ մեծ զարկ տուին Մասնաճիւղին, որը դարձաւ գաղութին տիրող ոյժը դարձեալ:

Եւ որովհետեւ նոյն տարուայ վերջերը ես ձգեցի Ֆօլ–Րիվըրը եւ հաստատուեցայ Սելմա, Գալիֆօրնիա, այլեւս ինծ անծանօթ մնաց այն գործունէութիւնը, որ 1904 թուականէն ասդին ունեցած է Մասնաճիւղը:

Այդ թուականէն ասդին Մասնաճիւղի գործունէութեան մասին կարող են խօսիլ անոնք որոնք ակտիւ գործունէութեան մէջ եղած են:

ՍԻՐԱՔԻՒԶԻ ՄԱՍՆԱՃԻՒՂ

Գրեց՝ *Մ Ո Ւ Ր Ճ*

Սիրաքիւզ քաղաքը ճիշդ կեդրոնն է Նիւ Եորք նահանգին ։

Այս տեղ առաջին անգամ հայեր եկած են 1905 թուականին, երեք հոգի,— Հաճընցի Յարութիւն Փիլիպոսեան, Սեբաստացի Տիգրան Տէստէեան եւ Բալուցի Գրիգոր Աղայեան ։

Մինչեւ 1908 շատ մը հայեր եկեր գացեր են առանց երկար մնալու, յետոյ եկեր հաստատուեր են, գաղութին հիմը դնելով, Յակոբ Դադէսեան, Գառնիկ Դադէսեան, Վահան Պօղոսեան (մեռած այժմ), Խաչատուր Աղայեան եւ ուրիշներ ։

Որպէս հայ գաղութ իր գործունէութիւնը կ'սկսի 1908 թուին, երբ Միլֆըրտ Մէս.-ի «հայ գաղութին կուպը» եղող ընկ. Միհրան Պապիկեան, ինչպէս ըրած է հանգուցեալ Դաշ. Վռամեան, իր եղբօր՝ ընկեր Նշանի հետ հոս կուգան եւ քանի մը շաբաթ վերջ իրենց նահապետական ընտանիքն ալ, 15 հոգի, փոխադրելով մէկ յարկի տակ եւ մէկ սեղանի շուրջ կը բոլորուին ։

Պարտք կ'զգանք այստեղ քանի մը տողերով տալ ընկեր Միհրան Պապիկեանի կենսագրականը, որ եղած է հաւատարիմ Հընչակեան զինուոր մը եւ կատարած է գաղափարական գնահատելի աշխատանքներ ։

Ընկ. Մ. Պապիկեան ծնած է 1866, Նոյեմբեր 22-ին, Սեբաստիոյ նահանգի Զարա գիւղը, ծանօթ Արովեան գերդաստանէն ։ Այժմու իր մականունը կը կրէ մեծ հօրը Պապիկ աղայի անունովը, որ մեծ յարգանք վայելած է տեղւոյն եւ շրջակայքի հայ եւ օտար ժողովուրդներէ ։

1895-ին Պոլիս գտնուելով կը մասնակցի Պապ-Ալիի ցոյցին ։ Ան շատ հին Հնչակեան է, զինուորագրուած է ընկերներ Ծմաւոնի եւ Ժիրայրի ժամանակ ։ Պոլսոյ մէջ եղած է երկաթուղիի պաշտօնեայ, որ իրեն դիւրութիւն տուած է փոխադրելու կուսակցական հրատարակութիւններ, նոյնիսկ զէնքեր ։ 1895-ի վերջերը կուգայ Ամերիկա ։ Նիւ Եորք, Փրավիտէնս, Միլֆըրտ եւ ուրիշ տեղեր կուսակցական աշխատանք կատարելէ վերջ կը հաստատ-

ուի վերջնականապէս Սիրաքիւզ ու կ'սկսի կուսակցական կազմակերպական աշխատանքի անմիջապէս ։

ԸՆԿ. Մ. ՊԱՊԻԿԵԱՆ

Տեղւոյս Մասնաճիւղի հիմնադիրները կ'ըլլան ընկ. ընկ. Միհրան Պապիկեան, Սեդրաք Պարսամեան, Խաչատուր Աղայեան, Փիլիպպոս Մնուշեան ։ Քանի մը ամիսէն Մասնաճիւղին թիւը կը հասնի 50ի ։ Հնչակեան գործունէութիւնը տեղւոյս մէջ եղած է աչքի զարնող, եղած է ժամանակ մը, սակայն, որ հազիւ իր գոյութիւնը զգացուցած է, այս պայմաններու տակ իսկ Հնչակեան հմայքը եւ ազդեցութիւնը մեծ եղած է գաղութին մէջ ։

Դաշնակցական կոմիտէ գոյութիւն ունեցած է շատ վերջը տեղւոյս մէջ ։

Ժողովուրդը ամենէն շատ զօհած է Հնչակեան ձեռնարկներուն ։ Հնչակեան մէկ ձեռնարկ մը ապահոված է եօթն հարիւր տօլար, չնայած չաբաթավճարներու կարճութեանը ։

Ատեն մը եղաւ որ Ռամկավարներ ալ գոյութիւն ունեցան, բայց անոնց կեանքը շատ կարճ եղաւ ։

Պետական Կարմիր Խաչ գոյութիւն ունի շնորհիւ մայր եւ հարս Գալըպճեաններու եւ Տիկին Տէստէեանի ։ Թէեւ Դաշնակցականները ամէն ջանք թափեցին որ չկազմուի Պետական Կարմիր Խաչը, բայց չյաջողեցան, որովհետեւ համակրութիւն չունին գաղութին մէջ ։

Գաղութիս մէջ մուտք գործող գլխաւոր հայ թերթերն են «Երիտասարդ Հայաստան», «Հայրենիք» եւ «Պայքար» ։

«Երիտ. Հայաստան»ի գործակալն է ընկեր Արշակ Ծփըրտիկեան, գործունեայ եւ հաւատարիմ ընկեր մը, որ իր լաւագոյնը կ'ընէ թերթի տարածման համար ։

Մանաճիւղս վերջի տարիները Թոյլութեան, չըսեմ անգործունէութեան շրջան մը ապրեցաւ իր կամքէն անկախ պատճառներով, բայց այժմ վերակազմուած է եւ ամէն նշաններ կը ցուցադրէ անցեալ փառաւոր գործունէութիւնն ալ գլել անցնելու։

Գաղութիս ընդհանուր թիւն է 85, որուն 15–ը միայն ամուրիներ են։

ԸՆԿ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՍԱՐԵԱՆ

Ընկեր Փիլ. Սարեան, Պուրսացի, Փութաքէթի Ս. Դ. Հնչ. Մասնաճիւղի գոհող ընկերներէն է։ Մասնակցած է Կիլիկեան Հնչ. կամաւորական շարժման։ Ներկայիս կը գտնուի Ֆրանսա։

ԸՆԿ. Լ. Մ. ԳՕՋԵԱՆ

Կտրիճ Լեգէոնական եւ պարտաճանաչ Հնչակեան։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ՂՐԿՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ(*)

«ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ»

Պատկերազարդուած պատկառելի հատոր մը, մօտաւորապէս 300 էջերով, որ նուիրուած է Սօցիալ Դէմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Քառասնամեակին։

Արդարեւ Ֆրանսայի մեր կորովաշունչ ու զոհաբերող ընկերները աւելի շքեղ, պատուաբեր ու մնայուն արժէք ներկայացնող գործ մը չէին կարող նուիրել Քառասուն տարի անընդհատ Հայ Դատին համար մարտնչող, թանկագին եւ անհաշուելի կեանքեր զոհաբերող Հնչակեանութեան այդ Մեծ Տօնին։

«Յուշարձան»ը կ'արդարացնէ իր անունը, որովհետեւ ան եթէ ո՛չ ամբողջութեամբ՝ գոնէ մեծաւ մասամբ իր էջերուն մէջ արձանագրած է Հնչակեան մարտնչումներէն դրուագներ, գաղափարականօրէն կատարուած աշխատանքներ, որոնք մեծ հաճոյք կ'առթեն ընթերցողներու ու հպարտութեամբ կ'ուռեցնեն անոնց կրծքերը։

Մեծածաւալ «Յուշարձան»ը կը բացուի ընկ. Վարազդատի պատմական արժէքաւոր յօդուածովը, «Հայաստան, Հայ Ժողովուրդ եւ Հնչակեանութիւնը» վերնագրով, որմէ յետոյ կարգաւ կուգան, դժբաղդաբար մենէ անդարձօրէն մեկնող տաղանդաւոր ընկերներէն՝ Ռ. Խան-Ազատ, Ս. Սապահ-Գիւլեան, Փարամազ, Օզանեան, եւայլն, իսկ ապրողներէն վիպասան Գ. Եղիկեան, հմուտ բանասէր Մ. Ս. Դաւիթ Բէկ, ծանօթ մանկավարժ Ա. Տէր Վարդանեան, նախկին Կեդրոնի անդամ եւ կորովի Հնչակեան Վ. Մարսեան, Մարքսիստ տեսաբան Ա. Կէնճեան, եւայլն եւայլն։

(*) Այս վերնագրին տակ ամէն տարի պիտի տանք ամփոփ պարունակութիւնը խմբագրութեանս ուղարկուած բոլոր հրատարակութեանց։
ԽՄԲ.

իրենց պատմական, նկարագրական արժէքաւոր յօդուածներով, որոնց մէջ կը ցոլանայ Հնչակեան Կուսակցութեան հարազատ պատկերը իր գաղափարական մեծութեամբ եւ հերոսական գործունէութեամբ։ Ուշագրաւ ու միանգամայն սարսռազդեցիկ կտորներ են մեր հերոս ընկերներէ ոմանց վերջին օրերը նկարագրող յօդուածները։ Գաղափարական ուժգին աշխատանքի լծուող Հնչ. Ուսանողական Միութեանց շարժումներն ու նուաճումները եւս սրտագրաւ են։

Պատմական տօքիւմաններ են Հնչակեան Կուսակցութեան յայտարարութիւնները՝ Զէյթունի եւ Սասնոյ ճակատամարտներու, Պոլսոյ եւայլն ցոյցերու առթիւ, որոնք իրենց յատուկ տեղերը գրաւած են «Յուշարձան»ի մէջ՝ ապացուցանելով Հնչակեան Կուսակցութեան պատկառելիութիւնը եւ կոչումին լրիւ գիտակցութիւնը։

Առանց անդրադառնալու կարգ մը նկատելի թերութեանց, որոնց մեծ մասը, կը հաւատանք որ, եղած է կամքէ անկախ պատճառներով, ջերմապէս կը յանձնարարենք ո՛չ միայն Հնչակեան ընկերներու, այլ եւ ընթերցող չէզոք հասարակութեան, որ չզրկուին այս չորս տոլար արժող հոյակապ հատորէն, ապահովեն օրինակ մը, դիմելով հետեւեալ հասցէին, M. S. Tavid-Beg, 74 Rue de Sevres, Paris, France։

«ԱՅՍՊԷՍ ԱՊՐԵՑԱՆՔ»

Այս սիրուն եւ գեղատիպ հատորին հեղինակը — պրն. Յովհ. Աւագեան — անծանօթ մը չէ, ան իր պատուաւոր տեղը գրաւած է հայ գրագէտներու շարքին մէջ արդէն։

«Այսպէս Ապրեցանք»ը առաջինը չէ որ լոյս ընծայած է հեղինակը, ան աւելի առաջ տուած է մեզ «Գոհարներ Հայ Գրականութեան»ը, «Գրական Դէմքեր»ը, «Նշանաւոր Օրերաներ»ը եւայլն, բայց այդ բոլորին մէջ ամենէն խօսունը այս վերջինն է, մեր կարծիքով, որուն նիւթը մեծաւ մասամբ քաղած է հայ կեանքի Ջուլումի շրջանէն։

«Այսպէս Ապրեցանք»-ը երեք մասի բաժնուած է.— «Վէպիկներ, Թափառումներ եւ Արձակ էջեր — որոնք կարծես զիրար կը լրացնեն, ու ընթերցումը աւելի հաճելի կը դարձնեն։

Գրականութիւնը սիրողներ հաճոյքով պիտի շրջեն անոր էջերը, որովհետեւ ան տպաւորող է իր նիւթովը՝ տառապանքի էջերէն փրցուած, ու ոճը գեղեցիկ, հայերէնը սահուն, հեղասահ առուակի նման կը հոսի անընդհատ առանց յոգնեցնելու ընթերցողը:

Շատ սիրուն եւ յաջող կտորներ են «Փախի Օրերուն»ը, «Ջոհը», «Բարէ Աստծուն Վրէժը», «Յիշատակ»ը, «Լքումը», «Մեղայ»ն, «Զանգակներ»ը, «Գեղօն ի փառս յարուցեալ Հայաստանին», եւայլն:

Ընթերցող հասարակութիւնը, կը հաւատանք որ, չպիտի ուշ զրկուիլ ՄԷԿ տոլար արժող գրական այս շնորհալի երկէն, որուն բովանդակութիւնը խորհրդանշող կողքին նկարը (գործ երիտասարդ արթիստ Պ. Մ. Մինասեանի) աւելի շքեղութիւն մը կուտայ անոր ու զայն կը դարձնէ իրապէս գեղարուեստական հատոր մը հայ գրականութեան համար:

Պրն. Յովհ. Աւագեան երիտասարդ եւ խոստմնալից մեր գրագէտներէն է, պէտք է քաջալերել զայն որպէսզի նորեր, աւելի մեծարժէք գործեր տայ Հայ Գրականութեան:

Հեղինակին գործերը ստանալու համար դիմել ուղղակի իրեն, հետեւեալ հասցէով, Յովհաննէս Աւագեան, 331 Fourth Ave., New York, N. Y.:

«ՀԱՅՐԵՆԻ ԾԽԱՆ»

Գեղեցիկ գրականութեան վարպետներէն Ռ. Զարդարեանի շունչովն օծուն սիրուն հատոր մըն է այս զոր լոյս ընծայեց վերջերս պ. Վահէ Հայկ:

Եթէ ասկէ առաջ շատ քիչերու ծանօթ էր հեղինակը իր կարգ մը գեղեցիկ կտորներովը, այսօր սակայն իր «Հայրենի Ծխան»ի առաջին շարքովը կրցաւ ինքզինքը ամենուն ծանօթացնել որպէս բանաստեղծ, որ շքեղ ու ինքնատիպ ոճով մը մանկութեան յուշերը թուղթին յանձնած է:

Պրն Վահէ Հայկ գողտրիկ հրապոյրով լի բանաստեղծի մը խմորովը կը յայտնուի: Ան իր այդ սիրուն տաղանդը շատերու նման չարտայայտեր չափաւոր ոտանաւորով, այլ շնորհալի ու

պատկերոտ արձակով մը երեւան կուգայ, որ մեր կարծիքով շատ աւելի արժէքաւոր է ու համ հոտ ունի:

Պրն. Վահէ Հայկ կը թուի թէ իր վարպետին — Զարդարեանի ուղիէն հաւատարմօրէն քալել ուխտած է, որովհետեւ «Հայրենի Ծխան»ի մէջ ամենէն շատ իր ծննդավայրին — Խարբերդի բնութեան գեղեցկութիւնները կը նկարէ ճարտար վրձինով մը, ու իր մանկական յիշողութիւնները քրքրելով դուրս կը հանէ է՛ն լաւագոյնները՝ թրթռուն յուզմունքով մը առլցուն:

Գեղեցիկ գրականութիւնը համտեսողներ պէտք է կարդան «Հայրենի Ծխան»ի «Այգին ու Այգեկութը», «Կոյր Թռչնիկը», «Ո՞ւր գացիր վարպետ»ը, «Աղբիւրի մը հին օրերը», եւայլն,— գողտրիկ էջեր են բոլորն ալ, որոնց ընթերցումը գրական ուժեղ վայելք մը պիտի ըլլայ իրենց ապահովաբար:

Ո՞ր գրասէրը պիտի փորձէ ինքզինքը զրկել այդ վայելքէն, — գրական-բանաստեղծական քնքուշ հատորէն, որու գինն է միայն 75 սէնթ: Ստանալու համար դիմել հեղինակին:

Վահէ Հայկ
3316 Ventura Ave., Fresno, Calif.

ԿԱՐԵՒՈՐ ԶԵԿՈՅՑ

Նիւթերու առատութեան պատճառաւ կարգ մը յօդուածներ, շարունակելի թողուցինք, իսկ մաս մ'ալ՝ յաջորդ հատորին, որ լոյս պիտի տեսնէ 1931, Դեկտեմբերին:

* * *

Երկրորդ հատորին համար յօդուածներ, նկարներ, թելադրութիւններ, եւ լուսաբանութիւններ հասնելու են խմբագրութեանս Հոկտեմբերէն առաջ — հետեւեալ հասցէով, **E. K. Sirvart, 137 Summit St., East Providence, R. I., U. S. A.**:

* * *

«Հնչակեան Տարեգիրք»ին ղրկուած գրութիւնները աննկատ պիտի թողուին, երբ անոնք Սոց. Դեմ. Հնչակեան սկզբունքին հակառակ մտքեր կը պարունակեն:

* * *

Կը խնդրենք բոլոր անոնցմէ, որ ունին Հնչակեան խմբանկարներ, հերոսներու եւ գործիչներու կեանքէն տեղեկութիւններ, կամ Հնչակեան գործունէութեան հետ կապ ունեցող դրուագներու ծանօթ են, հաճին ամփոփ կերպով գրի առնել եւ մեզ ուղարկել:

* * *

Բաժանորդագին կամ նուէր ուղարկել հետեւեալ հասցէով,

S. D. H. Branch

929 P. O. Box, Prov., R. I.

Յանձնելի «Հնչակեան Տարեգիրք»ի Վարչութեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ

1 — Սրտաձօն
2 — Մեր նպատակը
3 — Եօթը հսկաները, Ս. Դ. 10

Ա. — ՆՕԹԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԱՆՔԷՆ, Ն. Լուսինեան 12

Բ. — ՄԱՐՔՍԻՍՏԱԿԱՆ–ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ

1 — Ապրանք եւ նրա շրջանառութիւնը, *Գ. Աստղունի* 24
2 — Տագնապ եւ Սնանկութիւն, *Ա. Կէնճեան* 52
3 — Հոկտ. Յեղ. եւ Անդրկովկասը, *Վ. Մարսեան* 62
4 — Արդարացումի փորձ մը, *Ս. Սիմոնեան* 68
5 — Տասը տարի առաջ, *Պ. Պոնտացի* 73

Գ. — ԱՆԴԱՐՁ ՄԵԿՆՈՂՆԵՐ

1 — Փրոֆ. Յարութիւն Շէքէրճեան, *Մարքսիստ* 84
2 — Մեծն Մուրատ, *Տ. Ա.* 92
3 — Սաֆօն, *Ակիւլինէ Մուրատ* 97
4 — Սարգիս Նալպանտեան, *Հ. Բարեջանեան* 102
5 — Սահակ Տէրթլեան, *Հ. Բարեջանեան* 107
6 — Միքայէլ Տէր Յովհաննէսեան 110
7 — Սեդրաք Թընթընեան, *Մ. Սանդուրեան* 112
8 — Աբրահամ Մանուկեան, *Հնչակեան* 114
9 — Ստեփան Տէրպապեան 114
10 — Սեդրաք Յակոբեան 116
11 — Յակոբ Կովկասեան 116
12 — Գէորգ Տէր Յարութիւնեան, *Խ. Աւետիսեան* 117

Դ. — ԳՐԱԿԱՆ

1 — Ծիրանի գօտին, *Գաղիկ Օզանեան* 118
2 — Տատը, *Գրիգոր Եղիկեան* 119

3·— Ներշնչում, *Յովհ. Աւագեան* 145
4·— Դէպի ռազմաճակատ, *Սիրվարդ* 147
5·— Անխիղճ Մարդեր, Գ. Յ. Շ. 157
6·— Փոքրիկը, *Պ. Շէքէրճեան* 158
7·— Գործաւոր եմ առանց գործի, *Վ. Տիրատ* 172
8·— Թռուցիկ յուշեր, *Ա. Կիւլեան* 174
9·— Անարգ ոստիկանը, *Տոքթ. Ա. Տ. Մարկոսեան* 180
10·— Եկուր եղբայր իմ, Գ. Յ. Շամալեան 184

Ե·— ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՎԵԹԵՐԱՆՆԵՐ

1·— Գրիգոր Ե. Եղիկեան 185
2·— Օհան Գասպարեան 194
3·— Խմբ. Նշան Միրաքեան, Վ. Տ. 198
4·— Սահակ Տէր Գալուստեան, *Յ. Գրչենց* 203
5·— Գրիգոր Երեմեան 206
6·— Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան 210
7·— Պետրոս Պարսամեան 212
8·— Սարգիս Շամիրեան 215
9·— Ղուկաս Շէհիրեան 217
10·— Պատմական նկար մը 221
11·— Յարութիւն Գարագաշ 223
12·— Պետրոս Փափազեան, *Յ. Մուրաչեան* 225
13·— Ահարոն Եսայեան, Պ. Պ. 228
14·— Սուքիաս Տէրտէրեան 233
15·— Ճանիկ Ճենազեան, *Ա. Եսայեան* 234

Զ·— Բ Ժ Շ Կ Ա Կ Ա Ն

1·— Մտաւոր ներշնչումը հիւանդի սնեակից ներս
Տոք. Յ. Ա. Շէքէրճեան 240
2·— Բժշկական մենատիրութիւնը, *Տոք. Գ. Պայտար* 249

Է·— ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1·— Փրավիտէնսի Հնչակեան կեանքէն, *Գ. Վարդեան* 254
2·— Տիթրոյիտի Հնչակեան կեանքէն, *Յ. Գարագաշ* 266
3·— Սփրինկֆիլտի Հնչակեան կեանքէն, *Սիրական* 271
4·— Ֆօլ–Րիվըրի Հնչակեան կեանքէն, *Մ. Տօնապետեան* 274
5·— Սիրաքիւզի Հնչակեան կեանքէն, *Մուրճ* 276

Ը·— ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՂՐԿՈՒԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1·— «Յուշարձան» 280
2·— «Այսպէս Ապրեցանք» 281
3·— «Հայրենի Ծխան» 282

ԿԱՐԵՒՈՐ ԶԵԿՈՅՑ 284

ՆԿԱՐՆԵՐ

Էջ

1·— Սօց. Դէմ. Հնչակ. Կուսակցութեան հիմնադիրները 9
2·— Ընկ. Անդրանիկ Կէնճեան 52
3·— Ընկ. Վահան Մարսեան 62
4·— Ընկ. Սարգիս Սիմոնեան 68
5·— Ընկ. Պետրոս Պոնտացի 73
6·— Ընկ. Ս. Սապահգիւլեան 83
7·— Ընկ. Ս. Փարամազ 83
8·— Փրոֆ. Յարութիւն Շէքէրճեան 84
9·— Մեծն Մուրատ 92
10·— Ընկ. Սարգիս Նալպանտեան 102
11·— Ընկ. Միքայէլ Տէր Յովհաննէսեան 110
12·— Ընկ. Սեդրաք Թընթընեան 112
13·— Ընկ. Աբրահամ Մանուկեան 114
14·— Ընկ. Ստեփան Տէրպապեան 114
15·— Ընկ. Սեդրաք Յակոբեան 116
16·— Ընկ. Յակոբ Կովկասեան 116
17·— Ընկ. Գէորգ Տէր Յարութիւնեան 117
18·— Ընկ. Գագիկ Օզանեան 118
19·— Ընկ. Գրիգոր Եղիկեան 119
20·— Ընկ. Սիրվարդ 147
21·— Ընկ. Պօլ Շէքէրճեան 158
22·— Ընկ. Վ. Տիրատ 172
23·— Ընկ. Ատոմ Կիւլեան 174
24·— Ընկ. Երուանդ Սափօ 177

25 · — Տոքթ · Արշակ Տէր Մարկոսեան 180
26 · — Ընկ · Օհան Գասպարեան 194
27 · — Խմբապետ Նշան Միրաքեան 198
28 · — Ընկ · Սահակ Տէր Գալուստեան 203
29 · — Ընկ · Գրիգոր Երէմեան 206
30 · — Ընկ · Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան 210
31 · — Ընկ · Պետրոս Պարսամեան 212
32 · — Ընկ · Սարգիս Շամիրեան 215
33 · — Ընկ · Ղուկաս Շէհիրեան 217
34 · — Ընկ · Յարութիւն Գարագաշ 223
35 · — Ընկ · Պետրոս Փափազեան (*Հնչակ*) 225
36 · — Ընկ · Ահարոն Եսայեան 227
37 · — Ընկ · Ճանիկ Ճենազեան 234
38 · — Տոքթ · Յ · Ա · Շէքէրճեան 240
39 · — «Հնչակեան Տարեգիրք»ի Վարչական Կազմը 265
40 · — Ընկ · Միհրան Պապիկեան 277
41 · — Ընկ · Փիլիպպոս Սարեան 279
42 · — Ընկ · Լ · Մ · Գօչեան 279

ԿՈՂՔԻ ՆԿԱՐԸ

Փրավիտէնսի մեր լաւագոյն ընկերներէն ընկ · Խաչատուր Կէտիկեան կողքի նկարը յատկապէս պատրաստած է «ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ»ի համար, եւ խոստացած է ամէն տարի Հնչակեանութիւնը խորհրդանշող նկար մը տալ ։

Խմբագրութիւնս կը յայտնէ իր խորին շնորհակալութիւնը ։

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0144043

15758

ԳԻՆ 1·50 ՏՈԼԱՐ

փոստի ծախքով միասին

Դիմել՝ «ՀՆՉԱԿԵԱՆ ՏԱՐԵԳԻՐՔ»ի վարչ· կազմին
հետեւեալ հասցէով
S. D. H. BRANCH
929 P. O. Box, Providence, R. I.